

Валентин Кавунник (Київ), Світлана Панькова (Київ)

## Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914)<sup>1</sup>

*«Листування наше було дуже рухливе...»  
Олександр Лотоцький*

На «Сторінках минулого»<sup>2</sup> майже всі українські громадські та літературні справи у Львові, Києві чи Петербурзі нерозривно пов'язані із Михайлом Грушевським, і кореспонденція Олександра Лотоцького не тільки це підтверджує, але й органічно доповнює його спогади.

Із цих листів дізнаємося про процес складання історично-біографічного словника, присвяченого українським та зарубіжним діячам, які працювали на території України. І хоча цей проект так і не був реалізований, Олександр Лотоцький у березні 1907 р. розглядав його як основу для енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916).

Наступним проектом була підготовка рецензій для «Записок Наукового товариства імені Шевченка» (далі — Записки НТШ) особливо для бібліографії релігійного, зокрема церковного, минулого і сучасного життя України. Як координатор підготовки рецензій і навіть як автор Олександр Лотоцький намагався виконувати свої обов'язки під час магістерської праці в Духовній академії і ще до переїзду із Києва до Петербурга.

Традиційне інформування Михайла Сергійовича про події у Києві та Україні з часом перетворилося рубрику «З російської України» у новоствореному «Літературно-науковому віснику». Вже з Петербурга Олександр Лотоцький продовжував докладно повідомляти про політичні події у столиці Російської імперії, долю українських делегацій на різних з'їздах, діяльність депутатів з України у Державних думах, а також про законодавчі зміни у справі цензури.

Однією з магістральних тем як листів, так і спогадів були заповіді Олександра Кониського, справа яких детально представлена у праці

---

<sup>1</sup> Передмова, тексти, примітки — Валентин Кавунник; тексти, примітки, упорядкування, датування встановлення місць написання листів, а також розпізнавання рукописів Сергія Липківського та Михайла Грушевського — Світлана Панькова.

<sup>2</sup> *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — 288 с.; Ч. 2. — Варшава, 1933. — 486 с.; Ч. 3. — Варшава, 1934. — 398 с.

Світлани Панькової<sup>3</sup>. Затвердження заповіту тривало майже 15 років (1899–1914), що Олександрові Гнатовичу обійшлося «дуже дорого, завдавши моральних прикростей, ледве чи не найбільших в моєму особистому життю»<sup>4</sup>.

Напевно без участі Олександра Лотоцького не було б видано (1904) та перевидано (1906) «Очерка истории украинского народа»<sup>5</sup> та книжечки «Про старі часи на Україні» (1907).

Крім громадсько-політичних питань, у листах порушувалося багато приватних. Безцінними є міркування та вислови щодо перспектив українства, деякі з них неодмінно мають стати крилатими: «...Ви знаєте наших шановних земляків: по своїх замахх — хуторних генералів, а по вдачі — гоголівських Пацюків, що воліли, аби їм все само в рот падало», або «Поки київський губернатор не видасть “обязательного постановления”, щоб всі українці були українцями, нічого з того не буде».

Ці та інші сюжети детально відтворені у 190 рукописних листах та телеграмах Олександра Гнатовича до Михайла Сергійовича від вересня 1894 до лютого 1914 р., які зберігаються у справі 613 фонду 1235 Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (далі — ЦДАК України). До цього часу десять листів було надруковано в додатках до «Нарису історії українського народу»<sup>6</sup>, а вісім листів — у дослідженні Світлани Панькової «Михайло Грушевський та “Украинский вестник” у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік)»<sup>7</sup>.

У текстах збережено синтаксис та мовно-стилістичні особливості листів; оригінальну ж пунктуацію та частково орфографію<sup>8</sup> («ярижка»

<sup>3</sup> Панькова С. Заповіти Олександра Кониського // Вісник НТШ. — Львів, 2011. — № 46. — С. 26–30.

<sup>4</sup> Лотоцький О. О. Я. Кониський // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 179.

<sup>5</sup> Кавунник В. Історія видання «Очерка» Михайла Грушевського // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. V–XLII. — (Серія: Монографічні історичні праці).

<sup>6</sup> Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 462, 474, 478–479, 480–481, 482, 483, 485–486, 487–488, 490, 491. — (Серія: Монографічні історичні праці).

<sup>7</sup> Панькова С. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень — грудень. — С. 65–90.

<sup>8</sup> Збережено авторське фонетичне написання таких слів, як: близчий, всего, ёлка, его (уніфіковано вживання замість «его»), ему, інціятива, кандидацтво, Київа, Кондратьєвич, легкі, легче, лехко, люцький, материяльний, меньше, намістник, него (після переїзду до Петербургу О. Лотоцький почав писати «нього»), отповідь, офіціальний, парижський, пашквіль, полекшення, полех-

й фонетичний правопис; написання слів через дефіс, разом і окремо; вживання лапок, апострофа; подвоєння приголосних; вживання літер -і- та -и-) замінено сучасною. Помилки виправлено беззастережно, авторські підкреслення замінені *курсивом*. У квадратних дужках розкрито скорочення, у кутових — нерозбірливі слова. У посторінкових посилання зазначені авторські примітки та зазначення авторства рукописних текстів Сергія Липківського та Михайла Грушевського. Датування встановлено за авторськими записами, в інших випадках — за змістом листів. У примітках пріоритетним завданням була ідентифікація осіб та зазначена у листах бібліографія.

## ДОКУМЕНТИ

### № 1

*Київ, 12 січня 1894 р.*

Примите поздравление и искренние благожелания

Петрашевский<sup>1</sup>

Лотоцкий

Липковский<sup>2</sup>

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 294–294 зв.*

### № 2

*[Київ, кінець вересня 1894 р.]*

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Позаяк Ви вже десь влаштувалися, то можна вже Вас і потурбувати своїм листом. Навмисне одкладав я писать Вам до біографічного словаря<sup>3</sup>, щоб зараз таки сповістити Вас про все. Тільки що вернувся я з словаря. Вражіння взагалі було дуже приємне. Не було лишень Іст. і Ол[ександра] Як[овича]<sup>4</sup>, — перший слабий, а другий, має бути, через слету. Зате було чотири нових. Стависький<sup>5</sup>, два Кості і Жан. Принесено 71 біографія, але проте ще залеглостей зосталось доволі. Дальше перших трьох літер так і не пішли, — обіцяли викінчити усі залеглості і порозбирали дещо нового на ті ж літери. Розібрали охоче, — хоч і не

---

шив, почта, принципіальний, провінціяльний, рижський, свіцький, сего, Сергієвич, Сильвестровна, славянську, совістно, спеціальний, счет, територіяльний, цейхауз, Яковлевич, Януарович, а також закінчення –и. Збережено різне написання імен, прізвищ та географічних назв.

було тієї живості, що при Вас. Ів[ан] Мих[айлович]<sup>6</sup> пропонував відмінити трохи техніку збирання і записів. Після его ради треба завести для кожного співробітника особий список, у якому буде помічатись і біографічна особа, і виконання біографії; помічати буде кожний співробітник сам за себе, а експедитори після переносять помітку в загальний список — строго алфавітний. Біографії ж (зроблені) розкладаються після збірки. Сей метод корисний тим, що тепер не треба кожен раз переглядати прилюдно старих карток, через що стає більше часу на інші справи. Ми з Сергієм<sup>7</sup> на сім тижні маємо викінчити списки. Що з того буде, — побачимо.

До Ів[ана] Мих[айловича] я заходив ще учора, коли довідався про Ваше доручення. Але кореспонденції в его нема ніякої, а каталоги казав перешле Вам у понеділок (3-го). Усі другі доручення ваші теж виконав. Речі Ваші перевезені до В[олодимира] Б[оніфатійовича]<sup>8</sup>. Купця не було, казав, що прийде, та й обдувив. Шафи з іншим покладено в хлівець, книжки на горища, а стіл взято до хати. Вибачте, що я в інтересах видавничих утримав у себе деякі з Ваших книжок: а) «Хату», б) «Ниву», в) казки Андерсена; зробіть ласку, не гнівайтесь за таке самовольство. Друковані рецензії передав Ол[ександру] Як[овичу], а В[олодимиру] Б[оніфатійовичу] — писані; останній казав сьогодні, що на сих днях вишле. В типографію дефекти занесені. Кат[ерині] Мик[олаївні]<sup>9</sup> карточку одано. Словар братові<sup>10</sup>, лист батькам і «Дополнит[ельные] главы»<sup>11</sup> М-му вислані.

От і всі, здається, справи. Може, що й забув, то на другий раз нагадаю й напишу.

Ми, хвалити Бога, живі й здорові, дещо й робимо. Видавництво посувається: до цензури заготовлено поки рукописів 10. Стаття про шкільний з'їзд не викінчена, але не з причини якого недбалства (вона тричі перероблювалась), але через просту незвиклість до діла. Зате готові «Новини натуралістичні» та викінчений переклад економічної статті. Про всі останні речі буде балачка на сім тижні. Павло Запорожець<sup>12</sup> теж обзивається.

Як же Вас, наш дорогий, наш любий Михайло Сергієвичу, Бог милує? Чи почуваете Ви, що ми душею разом з Вами, що увесь осередок думок наших — Ви? Головна розмова, коли зійдемося, зберемося до купи, се розмова про Вас, про те, як Вам тепер на новому місці, як Ви себе почуваете серед нових, здебільшого неприємних, обставин? Як би бажав я полинити зараз за Вами у Львів і хоч частину зняти з Вас великого тяжкого труда! Але замість того можу лиш послати Вам поки одне щире побажання здоровля, віри й надії!

Ваш О[лександр] Білоусен[ко]

[Київ,] 22 жовтня [18]94 р.

Високоповажний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Вчора увечорі мав спромогу прочитати лист Ваш до В[олодимира] Б[оніфатійовича] і справозданне «Діла» про Вашу першу лекцію<sup>13</sup>. Під впливом того і др[угого] пробалакали про Вас до пізньої ночі...

Наше життя, хоч і не так рухливе, як Ваше, а все ж посувається потроху. Се, певна річ, не обходиться без деяких неприємних перешкод. Так, д[обродій] Р., що взявся викінчити про з'їзд та Сквороду, нічого не зробив, ухилився, коли треба було принести працю, та соромливо лишень усміхався «невинним младенцем». Бачучи, що пуття з того так і не буде, Сергій взяв на себе обидві роботи. «З'їзд» уже надісланий, а Скворода<sup>14</sup> може буде готовий не раніш 25–27. Будьте ласкаві, замовте про се, щоб можна було подати на той час. На жаль, др. виїхав з Києва несподівано і не міг дати на се число двух річей, але на друге подасть безпремінно хоч одну.

Економічна стаття Значковенка (початок) викінчена і теж подасться. Белетристика теж забезпечена на довгий час. В сій справі взагалі єсть до Вас велике прохання. Позаяк виднійше Вам, що потрібно на кожную хвилю, то чи не могли б Ви сповіщати коротенько кожен раз, як настигне питанне, що вимагає нашої уваги? Заходитись коло его тут цілком можна б, тільки б зазначили Ви самий факт. Окрім того з провінції багато просять роботи — переважно перекладів; що б їм дати?

Щодо рецензій, то Сергій не може викінчити їх раніш 1-го, а я можу поки післати лише одну, а другу вишлю або на сім тижні, або разом з С[ергієм]. В[олодимир] Б[оніфатійович] обіцяв безпремінно послати сьогодні. Вибачайте: час вельми сутужний.

Що до іншого, то журфікси наші проходять, як і перше; було два: на першому йшла довга та жвава балачка про національні відносини українця — після приказок. Питання про з'єднання, порушене др-ом, має вияснюватись ще сьогодні увечорі. Біографії російські оддані для перекладу Макареві<sup>15</sup> (до 100).

Про кореспонденцію справлявся: нема ніякої; було дві книжки, але вони доручені В[олодимиру] Б[оніфатійовичу]. Каталоги обіцяно вислать безпремінно у четверг (20 ст[арого] ст[иллю]); я хотів сам послати, але вони на той час були дома. Ваші «Монографії Антоновича» у Дениса; що з ними робити? Про Богдана Хмільницького пишу разом Чубові<sup>16</sup>; здається в его.

Щодо грошових рахунків, які Вас так турбують, то їх не багато. Я стратив всего 1 р[убль] 60 к[опійок]; за них я взяв у Вас багато марок; а на лишок я просив би вислати граматику руської мови Стоцького<sup>17</sup> (не знаю лишень, кільки вона коштує); посилайте, коли ласка

Ваша, В[олодимиру] Б[оніфатійовичу] — і не на его власне, а на книгозбірню его урядового інституту, вклавши всередину книжки его ймення.

За сим, будьте здорові.

З щирим бажаннем Вам всего хорошего —  
Ваш О[лександр] Люб[енький]

22. X. 94

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 10–11 зв.

#### № 4

[Київ, листопад 1894 р.]

Щироповажаний, дорогий Михайло Сергієвичу!

Тільки учора довідався я про лист Ваш. П[еребенд]я<sup>18</sup> не виходив з хати; до того сталося ще так, що нікого скільки днів не було в его. Тим-от так пізно й довідався я про се.

Чого Ви сердитесь, дорогий Михайло Сергієвичу? Невже ж з легким серцем могли Ви запідозрити нас у чисто утилітарних замірах щодо Вас, неville ж не знаєте Ви, що серце кожного з нас боліє за Вас, за трудні обставини Вашого становища більш, ніж за власні? Се Ви добре мусите знати, і я певен, що гірке слово Ваше вилилось у Вас лиш у тяжку трудну хвилину життя. Се правда, що співчуття наше за останній час мало надто суб'єктивний характер... Се правда, тяжка, неприємна правда. Простіть же, любий Михайло Сергієвичу, вину нашого хоча й не наумисного, але й справді обурюючого — недбалого легковаження. Простіть, що довели Вас до такого обурення та ще й у такий саме час, коли спокій душі найпотрібніший Вам.

До того ж правда вимагає додати, що сталося все се якось незрозуміло, так незрозуміло, що я й досі не можу собі втямки взяти деяких фактів. Та хоч би, напр[иклад], щодо бібліографії. Передавши рецензії Пасішникові<sup>19</sup> зараз після Вашого од'їзду, я (більше місяця тому буде), наумисне заходив до его спитати, чи післав він їх Вам. Він і сказав, що післав. Тоді я учора пішов вдруге до его з листом Вашим і теж спитався про се. Він знов сказав мені, що відіслав Вам ті рецензії, і, коли я, впевнений, що вони мусіли десь пропасти, пропонував, щоб перекласти їх удруге, він порадив мені перше напевне довідатись у Вас, чи не одержали Ви їх тим часом. І тепер, коли їх справді Ви не одержали й досі, то я перекладу їх вдруге і вже сам пішлю Вам. Певна річ, дуже шкода, що не [в]війшли вони у четверту книжку: їм там не безпреміно треба було бути. Але чи ж можна було сподіватись сего? На дальший час усю пересилку я беру вже на себе і певний, що сего вже не буде.

Рецензію на «Южную Русь» Марковича<sup>20</sup> я переслав Вам разом з листом і не знаю, чи одержали Ви її; коли б знав, що ні, то написав би

вдруге; надалій треба писати рекомендованими. Дві рецензії О. Щуровського (на «Богдана Хмельницького»<sup>21</sup> — Павленкова та на Яблоновського) вже готові і перекладені. Сергій не викінчив, але, правду кажучи, й не міг: часу зовсім не було. Хоч і дуже ніяково, але треба одкласти до 5-ї кн[ижки]. На сю кн[ижку] я добув вже нові видання, на які, на мою думку, треба б подавати рецензії. От сі видання:

1) «К вопросу о казачестве до Богдана Хм[ельницкого]» И[вана] Каманина [18]94<sup>22</sup>.

2) «Угорская Русь» проф[ессора] И[вана] П[орфирьевича] Филевича, Варшава, [18]94 р[оку], 32 ст[о]р[інки]<sup>23</sup>.

3) «Поселение грузин в Малороссии в 18 в[еке]» Плохинского [18]93, Харьк[ов], 22 ст[о]р[інки]<sup>24</sup>.

4) «Вопрос о сервитутах в Ю[го]-З[ападном] крае». К[иев], [18]94, ст[о]р[інок] 17<sup>25</sup>.

5) «Десятилетие Екатеринос[лавской] женс[кой] гимназии», Екат[еринослав], [18]94, ст[о]р[інок] 45<sup>26</sup>.

6) Малорусския песни, преимущ[ественно] истор[ические], собранныя Я[ковом] П[авловичем] Новицким в Екатерин[ославской] г[убернии] в [18]74—[18]94 гг., Харьк[ов], [18]94, ст[о]р[інок] 112<sup>27</sup>.

7) «Полтавская битва и ея памятники» Павловского и Старковского, Полт[ава], [18]94, ст[о]р[інок] 124 + 24 + III<sup>28</sup>.

8) «Опыт истории Харьк[овского] универ[ситета]» Багалия. Вып[уск] 1, ст[о]р[інок] 202<sup>29</sup>.

9) «Крестьянское надельное земледелие в Херс[онской] губ[ернии]», Осадчего, Херс[он], [18]94, ст[о]р[інок] 198<sup>30</sup>.

10) «Адрес-календарь личного состава Киев[ской] еп[архии] за [18]94 г[од]»<sup>31</sup>.

Окрім того варто було б написати про сі книжки, яких у мене немає ще:

11) «Славянское обозрение» (збірник статтів; єсть про Галичину). СПб. [18]94, ст[о]р[інок] 500.

12) Результаты однодневной переписи города Одессы<sup>32</sup> (три великих тома; про се варто б удатися до Одеси. Там же вийшло справозданне ювілею, дуже цікаве з комічного боку після газетних звісток).

13) Велецкий, «25 лет Полт[авского] земств[а]», Полт[ава], ст[о]р[інок] 17<sup>33</sup>.

14) Падалка, «О Сечи Запор[ожской]»<sup>34</sup>.

15) Костомарова 2-й том історії в життєписах<sup>35</sup>.

Коли б Ви подали свою думку, на які з сих книжок треба рецензії, то можна б їх зробити до 10 грудня (чи не запізно?).

Щодо місячника, то обрадившись після заклику, стали на двох випусках. Матеріалу розібрано на 2 місяці пришлого року. Просимо лишень про вступне слово. Будуть, між іншим, про Шевч[енка] та Георг[ія] Кониського (юбілей 13 лютого).

Біографій сей раз зроблено 51; розпочато «Г», хоч зауважено на виконання попередніх. Дещо прийшлося й на Вас: про галицьких дух[овних] особ; про се сповіщу Вас, коли матиму у руках номенклатор.

8 і 9 розділи «Мазепи»<sup>36</sup> готові; скоро будуть і даліше; пішло Вам кілька розділів разом.

Економічна ст[аття] Значковенка зроблена, скільки було. Йому повернено оригінал, щоб прислав далій. Але поки не буде викінчене все, посилають, на мою думку, не годиться.

З Щуровським трапилась було пригода. Забиваючи на зиму вікна, він упав з вікна і трохи затовкся. Ми з С[ергієм] ходили, після Євангелієської заповіді, провідати болящого. Він виходився вже. Обіцяв до «Записок» не тільки бібліогр[афію], але й статтю. Сподівається лишень, що йому пришлють нову книжку і тоді він буде вважати на характер праці.

Біографії на «Б» і «В» перекладені. Коли назбирається знов доволі, то те ж буде приступлено до перекладу. Се праця провінціалів.

У Києві вийшли нові видання Наголкіна<sup>37</sup>: «Зірка» — поезії Чулая<sup>38</sup> та «Загублене щастя» — водевіль Дніпровця. Обидві речі надто слабенькі.

Цензура полегкості не дає. Що кращого — забороняє. Але — толщите. Друкуються: «Батьків гріх»<sup>39</sup>, «Царівна-Русалка», «Найкраща спілка».

Врешті подам Вам сумну звістку: Степан Юрковиця умер<sup>40</sup>. Недавно ще бачив я его хоч і хорим, але не без надії. Стільки було енергії, планів, замірів — і врешті смерть. Якійсь злий фатум просто... Саме коли вибився чоловік, став на ноги, міг би працювати — і такий кінець...

Я так давно не писав Вам не без причини. Ви запитували мене, чи можна писати до мене на мою власну адресу. А тут, саме на сей час, довідався я про свою (разом з С[ергієм]) популярність в не зовсім бажаних сферах, через що я й рознюхував, як краще зробити. Поки ж, коли треба Вам буде сповістити мене про що, — сповіщайте на Пер[ебенд]ю, а там я вже щось вигадую.

Про себе не можу Вам писати чого цікавого. Роботи багато, по самі вуха, то й робиш, що можна. Окрім усякої, так би сказати, позитивної роботи — учиш, читаєш, пишеш, — багато доводиться гайть часу та тратить енергії на біганину, вмовляння та впевнення, бо без сего, як самі здорово знаєте, не робиться жодне діло. Хоч роля й не дуже-то вдячна, та тишишся хоч тим, що діло не стоїть.

Ех, Михайло Сергієвичу! Як подумаєш, — у невдячні часи живемо ми! Щоб на крок один посунуть справу, треба стільки перемогти суспільної, ба навіть і громадської, інертності, що мимоволі обурить хоч би й чоловіка такої сили духової та енергії, як Ви! Тяжко воно, Михайло Сергієвичу, ще й як тяжко; але чи ж не бачили ми сего зара-



ній? Хіба ж не зважали ми усіх фактів pro і contra, не зневажили усі прикrostі тяжких перешкод? Підемо ж вперед, — бо там доля нашої без краю дорогої нам вітчизни! Не загине та доля, не пропаде наш край, поборемо ми! Вже чути нову, кращу добу, вже вияснюється, світає; всі чогось надіються. Будемо надіятись і ми!

Я спалив вже свої кораблі: чи так чи інше, а порішив перебиратись у Галичину. Що зможу, зроблю, але зроблю все, що лиш зможу. А коли б ще зміг я допомогти так чим-небудь Вам, то й більш нічого не треба мені.

Будьте здорові і не гнівайтесь на нас. Все сталося так, як звичайно стається: без усякого заміру, обурили чоловіка, але гірш, ніж наумисне. Будьте ж здорові та впевнені у щироповажанні Вас.

О[лександр] Лотоцький

Щодо збору на вінок, то у нас поки є 20 р[ублів]. Пасічник говорив, що у його єть якісь грошові рахунки з Вами, то щоб Ви перевели ті 20 р[ублів] на свою залежність ему. Що знайдеться далій — піде на стипендію; як самі знаєте, — багато быть не може.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 185–186 зв.*

## № 5

*[Київ, початок грудня 1894 р.]*

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Лиш плечима міг здвигнути та в потилицю почухатись, одержавши попередній лист Ваш: що сей сон визначає? «Ну, — думаю, — роздратували, має быть, чоловіка каторжні галичане, та, опікшись на молоці, й на холодну воду дує!» І життя наче б товариського у нас немає, і редакційна справа зовсім упала, і словаря не ведемо, — я й справді аж здригнувся, коли уявив собі, що то Ви мали думати про нас після певних звісток свого кореспондента: як то Ви повинні зневіритись у нас!.. Не знаємо, що то за кореспондент такий єть у Вас, але, оскільки можна нять ему віри, Ви, має бути, запевнились вже з попереднього мого листа. Щодо вістника, то Ви самі знаєте, що з'їзд, Сковорода, медична річ, кореспонденції послані були вже без Вас; стаття про Поділля<sup>41</sup> готова і перечитана, — посилять вважалося зайвим, коли початку ще немає; економічна річ перекладена, скільки було. «Мазепа» підігнався. Окрім того сими днями буде готово скілька річей: про юбілей 30-літний судових уставів, про Китай — Японію (з приводу сегочасної війни), про недоїмки на Україні. Огляди літератури української та російської про Україну — вже на той рік. Забезпечено кілька кореспонденцій. Теж розібрано і на лютий. На Різдва має ще наспіти етнографічна стаття. Ас[ап] три місяці працює над юридичною статтею. Коли

додати сюди роботу коло словаря та видання тутешні, коли ще завважити, як мало власне народу коло того ходять (бо «одних уж нет, а те далече», а дехто, хоч і близько, та пуття з того все одно мало), коли поглянути ще, що на кожному з нас багато єсть обов'язків особистих, які теж не можна цілком залишати, то становище діла взагалі, хоч і далеко буде од ідеального, але все ж немає і того надто песимістичного вигляду, якого надав єму кореспондент Ваш.

Я не серджуся і знаю, що ми цілком винні, не дававши Вам певних відомостей; але образно занадто слабкий престиж київського громадянина, що не може встояти через відомості якого стороннього кореспондента...

Прошу й тепер у Вас вибачення, що не виконав ще того, що Ви просили. Днів з десять буде, як я заліг у больницу; сам не виходжу, а доручення другим, як самі знаєте, до пуття не доводить. Тим-то оригінали рецензій та етнографічні програми Вам не вислані, про кореспонденцію Вашу не запитувано. Але на сем тижні безпремінно все зроблю.

З словарем я теж винен, що не послав Вам реєстра. Але, кажучи правду, я зовсім не гадав, щоб Ви при сегочасних своїх обставинах знайшли час і змогу робити зараз і коло словаря. На сих днях і се виконаю.

Рецензії будуть виконані на 10. За мною ще єсть одна з старих (Корф)<sup>42</sup>; за Сергієм теж; але зробить жодним чином не можна було, особливо у останній час: надоспіло семестрове і увесь час одіймає.

З новин нічого не можу Вам сказати, бо нічого не бачу. Взагалі знаю лиш, що штунда юридично признана «найбільш шкодливою» (офіціальна звістка) — «Київлянином» оголошено, що знайдені у Донській області недруковані ще твори Шевченка, єго паспорт та формуляр; але оскільки се певно, — не знаю.

Щодо чернівецьких справ, про які Ви пишете... скажу лиш, що я цілу ніч не спав, прочитавши про те. О, як би то було добре, як добре! Се для мене остільки бажане, що я зовсім не йму віри, що воно може колись статись: се було б надто. С[ергій] так само у великій ажитації.

Але все се може ще ранійш часу зйти на пшик, бо справа з популярністю у небажаних сферах надто посунулась. Митр[ополит] вже знає. Як се сталося, — Бог один відає.

На фундацію все-таки надіюся дещо видерти. Журфікси одбуваються як слід. Читаю і Ваш вступний виклад<sup>43</sup>.

Бувайте здорові.

З щирим поважаннем Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Через відомі обставини не можу одержувать од Вас просто; коли що треба буде, сповіщайте, як ласка Ваша, попереднім чином.

Коли лишень можна буде Вам, то просив би я, як zobачите Костя П[анківського], сказати єму, що через ті ж обставини не можу вико-

нать его доручення. Вибачайте, що турбую Вас сим; коли що се буде хоч трохи ніяково, то залишіть.

Він мені теж стругнув штуку: попросив матеріалу для «Дрібної бібліотеки»<sup>44</sup> і, коли я послав йому, він, не спитавшись, передав до «Дзвінка»<sup>45</sup>; і консеквентно і звичайно!

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 177–178 зв.*

## № 6

*[Київ,] [13]–14 грудня [1894 р.]*

Високоповажаний та любий Михайло Сергієвичу!

На превеликий жаль, одержав лист Ваш аж сьогодні (13-го), бо застав він мене знову «на одрі болізни моєя». Біда та й годі! Тільки що вийшов було з лікарні на скільки днів, як знов скрутило. От і лежу. Лежатиму ще днів кілька. Через те сам не можу виконати деяких доручень. Але завтра ж Сергій зробить.

Дивно, що Ви не одержали реєстра біографій. Пасічник забрав его, кажучи, що має Вам писати в сій справі. Але завтра Сергій забере в его і вишлемо. Так само візьме він і ті нещасні оригінали рецензій, що так-таки й не можуть попасти в Ваші руки. Там же розпитає про курс історії. Коли буде оригінал, то перекласти можна буде. Се найкраще було б зробити в Черкасах, коли тільки не правда тому, що Макар думає женитись та, значить, і переводитись. Там же думає осістись і Ваш чигиринський земляк. Діло его щодо сего не зовсім ще в'яснилось, але можна напевно сподіватись, що він там стане\*.

Про Марка<sup>46</sup> довідався лиш сими днями: як пропав з Києва, то й голосу не подавав. Аж отсе недавно обізвався він, що учительює у Грицька... Сумно!

Архівний добродій<sup>47</sup> «Записки» одержав. Казав, що буде писати. Володимир Іванович<sup>48</sup> теж взявся написати рецензію на історію Харківського університета Багалія. Обіцяв прислати мені поштою, але щось досі немає. Треба буде довідатись до його. Окрім того Пасічник напише про нове видання московських актів (епоха Богдана Хм[ельницького]) і про археологічне видання гр[афа] Бобринського<sup>49</sup> (раскопки). Вийшла ще новим виданням книжечка Слепушкина «О том, как Богдан Хм[ельницький] освоб[одил] Украину»<sup>50</sup>, — про се я теж коротенько напишу. «Епархиальные вед[омости]» теж дадуть трохи матеріала; вони вже зібрані. Частину вишлю до свят, а то святами ідемо з Сергієм разом і думаємо святами не викувати. Дуже хотілось би обробити для «Записок» про «Крилосы зап[адно]-рус[ской] церкви», про що Вам пи-

\* Коли ж не м[ожна] буде черкашанам, то перекладеться і тут. Се напевне.

сав вже Сергій. Попробую. Коли не підійде до «Записок», то, може, здасться для «Вістника». Рецензії на російські журнали розібрано.

До Оглоблина<sup>51</sup> можу піти не раніш, як днів через три, коли лікар дозволить; доручать же се діло другим не хочу, бо діло дуже важне. Взагалом прошу Вас, дорогий Михайло Сергієвичу, не вагатись з усякими церемоніями та давати усякі доручення, які лиш Вам потрібні; Ви знаєте, що мні дуже приємно, коли можу бути корисним і для Вас особисто, і для Вашого діла, чи краще — нашого спільного та спільно-дорогого для нас. Через те й прошу Вас викинуть із свого словаря такі вирази, як «знаю, що чоловік Ви не вільний». Певна річ, що все воно робиться трохи не у свій час, але все те, Михайло Сергієвичу, — «несовершенства природи нашої!» Так вже нам Богом споконвіку положено, так мусимо й жити. «Сіе, о смертний, разсуждая», — не дратуйтеся, дорогий Михайло Сергієвичу, «коли що до чого», і завше майте на думці, що якось-то воно буде!..

Щодо новин київських, то, їй-Богу, нема їх зовсім. Ви страхаєте передплатою на «Киевлянина», щоб знати все, що діється цікавого в Києві та в краї. Смію Вас запевнити, що гроші Ваші так і пропадуть даремно. Я майже регулярно читаю київські газети, але вони остільки київські, оскільки львівські, лондонські та парижські; інтереси їх тепер стали виключно на загальноєвропейських подіях, як-от: армянське питання, англо-російське погодження і т[акє] і[нше]. З місцевих випадків серед усякого рода «мордобитий» видається лише університетський скандал з Барзиловським та з вінком на могилу небіжчика царя. Але про се не пишу Вам, має Вам про се написати більш усвідомлений в сій справі Асап<sup>52</sup>.

Київський цензор взяв таки трохи по носі. Хоч воно й не дуже, а все ж і те вже «по нинешньому времени» багато. Про прелюдію самого випадку ходить така чутка. Цензуруючи одну замітку в «Киевлянин»-і, він зробив од себе увагу: «і охота “Киевл[янину]” займатись такими дурницями!». Піхно<sup>53</sup> одповів ему на се досить прикро. Ділось се саме під час царської хвороби. Цензор причіпився тоді до редакції, чому вона не містить бюлетені на першому місці і одібрав всі числа «Киевл[янина]» за один день не тільки у посильних, але й у всіх місцевих передплатників, на друкарню ж, що випустила газету без білета — подав позов у мировий суд. Сими днями діло порішилось і друкарню виправлено. «Киевл[янин]» лікує і «судебну хроніку» за те число надрукував проти звичаю товстим друком. Завелись, значить.

Учора оголошена доволі дика чутка, що начебто архієрей томський думає просить, щоб яким чином перешкоджено було томським семінаристам вступати до місцевого університету, бо дуже багато їх іде туди. Характерно!

Чи одержали Ви етнографічні програми і чи задоволені їми? Буду шукать ще і, коли знайду, вишлю.

Архівну кореспонденцію мав для Вас забрати д[октор] Студ[инськ]ий<sup>54</sup>. Не зовсім симпатичний чоловік! Я его власне не бачив, але й бачить его не можна було, бо надто вже він «тамо убовся страху, идо еже не бо страх».

У Києві тепер Євген Константинович<sup>55</sup>. Думає взяти відому філологічну роботу<sup>56</sup>. Се було б добре.

13-го.

Сергій вернувся з дипломатичного доручення. Д[обродій] Щуровський не дав списать реєстра біографій, бо, каже, сам Вам про сю справу напише.

Про рецензії на Сірка<sup>57</sup> та Мякотина<sup>58</sup> не знаю, хто писав їх, і не знаю, де взяти оригіналів. Думаю, що перекладав їх Денис, і він повинен знати. Але його буду бачить не раніш неділі (18).

Курс лекцій по історії хоч і надрукований у Москві, але так недоладно та з такими грубими помилками, що перекладать їх зараз не можна. Пас[ічник] обіцяв відправити, але не визначив терміна. Все ж до половини січня мусить се зробити: насядемо.

Вибачайте, що врешті потурбую Вас одним проханням. У мене єсть досить матеріалу для статтів духовно-богословського змісту. Чи не могли б Ви сповістити мене, чи виходять в Галичині і, як виходять, то які православні духовні видання, куди б можна було дещо надіслати.

Їду в Тульчин Под[ільської] г[убернії], та, коли ласка Ваша буде, сповістить туди. Скоро буду писать Вам про нові видання. Сегодня просив лікаря, щоб дозволив виходить на світ Божий, але він лиш пристидав мене. Все ж 16-го думаю покінчить усяке хорування: обридло!

Простіть, що так неохайно пишу: писать так не зручно.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

14 грудня

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 16–16 зв., 20–20 зв., 18–18 зв., 19–19 зв., 17 зв.–17.*

## № 7

*[Київ, друга половина грудня 1894 р.]*

Простіть, шановний Михайло Сергієвичу, що не пишу Вам тепер докладно. Саме перед од'їздом у такому заколоті, що нічого не можу писать.

Посилаю деякі огляди — поки що. З дому вишлю остаточні. Про «Спархіяльні відомості» буде: київські, подольські, волинські, полтав-

ські, харківські (?)\*, екатеринославські, херсонські, черніговські, ставропольські, могилівські, литовські, холмсько-варшавські, московські, «Церковный вестник», «Церковные ведомости», «Труды академии», «Богословский вестник». Але наперед скажу, що «Богослов[ський] вестник» та «Холмс[ко]-варш[авський] еп[архиальний] вестн[ик]» зроблю після свят, а другі — святами.

Окрім того маю ще скільки книжок до рецензій, які теж зроблю святами — то книжки про штунду та др[угі] духовні видання, — книжок 5; єсть і велика магістерська дисертація про «Гавріила Банулеска м[итрополита] Кишинівського»<sup>59</sup>. Огляди свіцьких часописів Ів[ан] М[ихайлович] конче обіцяв вислати сего місяця.

З «Славянским обозрением» скандал: его не м[ожна] добуть в Києві.

Волод[имир] Ів[анович] не написав ще про Харьков[ський] університет, але обіцяв се скоро зробити. Сергій посилає Вам дещо.

З оригіналами рецензій Щуровського трапилась така пригода, що й признаватись ніяково: Асап, перекавши, порвав їх. Вибачайте!..

Асап «Зорю» забрав; занесе в показане місце після свят.

Ще достав дві етнографічних програми. Завтра або післязавтра пішлю.

Пер[ебенд]я казав, що почуває себе так, що не може виконать Вашого доручення за сих два дні. Лист до С[ергія] — сей останній ще не одержав. Одержить завтра. Святами, перед новим роком, ще Вам напишу. Бувайте здорові, мій дорогий Михайло Сергієвичу! Шкода, що немає Вас з нами, — то-то поговорили б, поділилися, одпочили душою. Та, проте, не вважайте і будьте здорові та духом спокійні.

Ваш весь Ол[ександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 183–184.*

## № 8

*[с. Білоусівка, Поділля,] 25 грудня 1894 р.*

Шановний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Будьте здорові з святами! Дай, Боже, опровадити Вам їх у добрім здоровлі. Сьогодні, в день Різдва святого, серцем ми укупі з Вами і посилаємо Вам свої щирі сердні святочні привітання.

Вже другий день ми з Сергієм на Поділлію. Приїхали саме на кутю. Запізнилися в Києві з усякими справами, заколотилися, заметушилися, тим-то й не писали Вам по-люцькі.

---

\* «Вера и Разум» з «Листком».

В Києві все йде по-старому, по раз заведеному. Шкода, що людей тут робочих тепер мало. Багато з тих, що єсть, завше були «неключими». Проте, хто може і коли та як може, то робить. Ол[ександр] Як[ович] за сей тиждень вельми натрудився через свої мійські обов'язки і не робив майже нічого. *Асан сидить* за своєю статєю, — хоче викінчити безпремінно до лютого. *Ів[ан] М[ихайлович]* обіцяв вислати огляди дуже скоро. *Володимир Ів[анович]* з рецензією на Харківський університет змикетив, — обіцяв до свят та й не дав; кажуть, що він заслаб; довідатись до єго, їй-Богу, не було часу. *Мої та Сергієві* рецензії, маю надію, Ви вже одержали. Решту пішло святами<sup>60</sup>, а то після свят. Тепер, бачте, ми з Сергієм робимо ёлку для селян з читаннем, співами та волшебними картинами, — то й часу майже немає. А то ще панни, мабуть, на заваді стануть... Не хмуртесь, дорогий Михайло Сергієвичу! «Нет человека без греха»!

На селі застав неприємні звістки. Миші хліб їдять дуже, се щось надзвичайне. Люде мруть як мухи — на тиф, на дифтерит, особливо діти. Село моє невеличке, проте за останніх днів десять умерло 16 душ дітей. Лікарської запомоги немає. Окружний лікар не вважає на жодні батькові прохання і носа не показує на село. Прислав іно якогось непутящого фельдшера, але той не тямить нічогісенько і кожен раз бігає на консилиум до моєї мами. Коли б не такі сумні обставини, на селі було б добре тепер. Якийсь здоровий дух надихає воно на мене. Чому б і Вам, Михайло Сергієвичу, не завітати на село хоч на кілька днів до якого знаємого священика? У Вас же їх повинно бути. Справді, дорогий Михайло Сергієвичу! Закиньте на час роботу, — одпочинете тілом і духом.

Обізвався Павло Запорожець. Він, після власних слів його, як пророк якийсь біблійний, лежить то на одному боці, то на другому по літ кілька, — сподіваючись «движення води». Йому обіцяно посаду, і він жде затвердження. Мав Вам писати, але не знає адреси. Отсе єму пишу. Має він деякі листи та інші автографи *Георгія Кониського* і питає, чи не знадобились би вони Вам на що-небудь з нагоди ювілею сего діяча<sup>61</sup>.

Відгукнулись і черкашане. Хоч вони і не були зовсім недбалі, бо виправили добрий шматок «Мазепи» та переклали добру частину біографій, але на мою енергійну лайку обізвались дуже щирими покайними ламентациями та просять завдати їм якої роботи, щоб спокутовати гріхи їх. Коли що таке маєте на увазі, то подайте свою думку, Михайло Сергієвичу!

Журфік[с]и відбуваються. Останній раз довідались між іншим про Вашу гостину до Черновець з друкованих матеріалів. Параска заходилась викликать розрух, але — «посрамлена от'їде».

Щодо теми про крилоси, то й справді матеріалу виходить, як Ви кажете, мало. Проте — заходимось.

Мої батьки, довідавшись зараз, що я отсе пишу Вам, просять передати Вам своє привітання з святками. Бувайте здорові зостаюсь душою з Вами.

Ваш завше Ол[ександр] Лотоцький

25 грудня 1894 р.

*Дозвольте і міні, шанований Михайло Сергієвичу, прилучитися до Владики<sup>62</sup>, щоб привітати Вас з святками та побажать Вам відпочити од всяких турбот.*

*Вибачайте вже по своїй добрісті, що я, надсилаючи до Вас своєї рецензії, не написав Вам жодної стрічки, страх як квапився, бо то хотілося викінчити усе до свят, щоб з лехкою душею їхати до дому. Чи вийшло воно так, чи ні, — се інше питання. Межи тими рецензіями, якщо Ви переглянули — є деякі ще полатавши, а більшість — дуже скороспілі. Не знаю, чи годитимуться вони... Якщо час не сидить на шиї, то прошу Вас написати про ті рецензії, які написані недокладно. Я їх напишу знов і — може, трохи краще. Щодо рецензій на праці про Сквороду<sup>63</sup>, то я не дуже-то розводився в ті[ї] думці, що вони підуть під рубрику — «література про Сквороду за [18]94 р[ік]», і через те в кожній[ї] рецензії викладати зміст статті і, таким чином, про одне і те ж говорить скільки разів не приходиться. Думаю ще переглянуть деякі епар[хіальні] відомості, що знайдуться в Білоусівці.*

*Бувайте здорові!  
Сергій<sup>64</sup>*

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 179–182 зв. (арк. 179–181 — лист О. Лотоцького; арк. 181 зв.–182 — С. Липківського (виділено курсивом)).*

## № 9

*[Київ,] 17 січня 1895 р.*

Вітаю Вас з новим роком, шановний та дорогий Михайло Сергієвичу, та бажаю Вам здоровля і усякого щастя. З своїх навіть особистих інтересів бажаю ще я, щоб серце Ваше ум'якшало, як воск, от лица огня, аби не дратувалося воно деякими вчинками, що просто перечать основним формам особистого та громадського поведіння... От і тепер. Тиждень вже буде, як я у Києві, але й досі не одповів Вам. І сказати б, що не мав часу, так ні: хіба ж на се багато часу потрібно. Просто, скажу Вам, не помічаєш, як час той лине, і лиш тоді помітиш, як у календар поглянеш. По приїзді з дому три дні був нездоровий, а там почалось така покwapно рухлива хапанина то за те, то за друге, що не встигаєш зробити того, що повинен. От вже три дні стоїть посилка, яку наготовив я Вам; але пішлю лишень завтра.



Посилаю Вам дещо, що встиг зробити. Не знаю, чи зостанетеся задоволені. Щодо «Епарх[иальных] вед[омостей]», то Ви, може б, вимагали ширших рецензій, але, на мою думку, тут така сила великої дурниці, що й сего забагато. «Богословський вістник» зроблено повнійше, бо самі статті більш цікаві та наукові. Про харківські та херсонські епарх[иальні] від[омості] не згадую, бо перші видаються разом із «Верою и разумом», а там немає нічого, а других так і не можна було дістати. Що Ви думаєте зробити з сим матеріалом? Чи помістите його укупі під яким-н[ебудь] загальним заголовком: «духовні видання в Росій», чи розіб'єте по змісту, як у IV т[омі]? Щодо дальшого часу, то, на мою думку, з «Спарх[иальных] відом[остей]» можна робить лише річні огляди, як тепер, а не взглядно на видання «Записок», бо більшість статтів тут має вагу лиш в загалі іншого матеріалу, а не самостійно.

Окрім оглядів подаю декілька рецензій на книжки. Коли вже єсть у Вас котрі, то мої одкиньте або передайте, як знайдете потрібними, до «Зорі»; так прошу робити й надалій, бо умовлятися нам про кожну книжку заздалегідь неможливо. На сих днях ще буде Вам надіслано рецензію на життєпис Б[огдана] Хмельницького — Слепушкіна (нове видання київської комісії народних читань). Сьогодні обіцяв конче зробить огляди Сердешний. Лікарські огляди та огляд «Історичного вістника»<sup>65</sup> Ви мали вже одержати. Погано лишень з юриспруденцією. Бачив учора юриспрудента, але він казав, що ледве чи встигне зробить обидві рецензії та проглянути юридичні видання; певне, зробить останне та одну рецензію (здається, на Максимейка)<sup>66</sup>. Дуже жалкую, що не можу зробити усього, що бажав би. У мене єсть ще тепер на руках цікава магістерська дисертація Стадницького про Гавриїла Банулеска<sup>67</sup> та кілька книжок по штунді Недзельницького, Стрільбицького, Ольшевського, Богородицького та Звановського (нове видання); але сего вже не зроблю на V книжку «Записок», бракує часу. На 1 лютого сочиненіє, яке хотілось зробити добре, та ба! До Різдва був слабий, а святами не робив нічого, і не можна було. Завтра почну заходитись коло сего. Чому Ви вважаєте Вол[одимира] Ів[ановича] несправним рецензентом? Я другої думки і певен, що через два дні одержу од його. З Щуровським ще не бачився (простіть!!!), але через два дні теж побачусь, а може, навіть і взавтра. Чого Ви радите не докучати Пасічників з рецензіями? Може, він образився, що я дуже надоїдливо натякав ему? У его ще теж не був і курса не взяв.

З «Мазепою» справа, мабуть, затягнеться, бо виправлять дуже трудно та й нікому, правду казати. Насідаю на філолога. Але три дальших глави вже зовсім готові (з VIII-ї), а ще дві теж скоро будуть. А що далій, то в руці Божій. Павла Зап[орожця], певна річ, до рецензій взяти можна, нехай пише хоч по-російськи, можна перекласти. Та він Вам, мабуть, написав вже: я дав йому Вашу адресу. З рецензіями на літера-

туру про Сквороду робить, як вважаєте краще; скоро на Багалія треба буде основніше, то напишіть, — буде зроблено.

Для «Дзвінка», хоч не багато, але буде послано. Шкода, що бракує часу виправити, а то знайшлось би й у мене на аркушів два. На маляну будуть готові і дві статті учительського змісту: вражіння учителя на селі та типи сучасних українських учителів; але се пропоновано для вістника і дуже жаль буде, коли у его вони одіймуться. Як Ваша думка?

Дуже дякую за привітання та за відомості про духовні часописи. Пропоновані духовні статті до «Записок» не здатні, бо вони здались би ще як-небудь для часописі, а не для наукового видання; — та ще й до того догматичного змісту (хоч і без полеміки). А шкода! З сегочасної історичної теми теж нічого не вийде, бо мало часу зосталося.

У Пер[ебенді] я грошей не брав, бо на се грошей єсть.

Разом з сим листом посилаю Вам бандероль (просту), там три етнографічних програми та виїмки з «Трудів академії». Коли Вам остатні зовсім непотрібні будуть, то пришліть, а коли потрібні, можете й зовсім не присилати.

Новин у нас майже немає. Думаю, що відомо вже Вам про комісію, яка склалася для перегляду цензурного уставу щодо закордонних виданнів; туди заведено і видання Галичини та Буковини. Друга новина більш сенсаційна, але боюсь, що вона вже Вам теж відома. Піхно заївся з Юзефовичем<sup>68</sup> і йзів его. Ходить доволі певна чутка, що Юзефович подається в одставку. На его місце зазначають Скворцова. Єсть дрібниця, що дотикається, коли лиш дотикається, і Вас. Фейлетоніст «Киевлянина» у своїй звичайній недільній «Бесіді» упоминає про IV т[ом] «Записок» та про Ваш вступний виклад; наводячи деякі перекручені місця, він дивується, що «прекрасно зная язык Шевченка», не може зрозуміть лекцій у науковому виданні імені Шевченка; не обійшлося, звичайно, і без пресловутої «заковики». Дехто заходився відповідати, але більшість тієї думки, що образливо буде для власного та Вашого достоїнства змагатись з такою гидотою балаганного кривляння якогось фейлетоніста субсидуємої часописи.

З'являвся у Києві Марко<sup>69</sup>; пролетів метеором — і счез, він, мабуть, написав Вам або скоро напише; до сего часу, мабуть встидався.

Сергій просить вклонитись Вам та подякувати за привітання. Не дає тепер нічого через те, що має на руках широку працю. Але на днях пошле дві рецензії.

Виписую Вам нові видання, які знайшов у останній книжці «Богослов[ського] вест[ника]». Може, вони Вам вже й відомі, може, вже й посилав Вам раніше, — але, може, й придадуться!

Тим часом будьте здорові. Після словаря напишу Вам ще.

З щирим поважаннем  
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

17-го Січня 95 р.

Ширші рецензії мої (що не мають публіцистичного змісту) прошу підписувати — Лобанським; най се буде моїм псевдонімом на науковому полі...

Ще одна увага. З'явився «Сборник напевов наиболее употребительных в Подольской губ[ернии]»<sup>70</sup>. Рецензія про єго дана вже Вам, але дуже коротенька та поверхова. Єсть чоловік, що тямить сю справу і міг би її зробити добре, тільки б знати, чи буде воно поміщено. Здається, се річ цікава і з наукового боку.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 162–165 зв.*

## № 10

*[Київ, друга половина січня 1895 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Спасибі за лист Ваш. Спішу відповідати. Програми етнографічні, коли ще не вислали, можете не одсилати поштою: вони непотрібні. Статтю про Одровонжа можете залишити собі, тільки без грошей, бо я її одержав теж без грошей.

Книжок *Буданова*<sup>71</sup> не послав тому, що їх дуже багато, — великий пакунок. Ів[ан] Михайлович радить ждати для їх okazії, але коли Вам треба, то пошлю Вам поштою. Тільки можу зробити се не раніше 2-го лютого, бо до того часу мало не розірвуся, — так багато роботи.

Про гроші на пересилку ще раз прошу не турбуватись. Гроші на се єсть.

Ви кажете, що рецензії треба робити ширше, але кажете се, на мою думку, з свого надто оптимістичного погляду на «Єпархияльные вед[омости]»: а там звичайно такі нікчемні речі, що про їх можна хіба лиш згадати. І чи треба викладати зміст статтів, як я зробив се, на-пр[иклад], з «Литовськими вед[омостями]»? Взагалі прошу сказати, як писать ті єпархияльні огляди, бо їй-Богу не знаю: се ні наука, ні публіцистика, а Бог зна що. Та про се краще побалакаємо, як побачимось.

Повинен застерегти Вас (вибачте, що забув зробити се раніше), що Єкатеринославських, Чернігівських та Могилівських відомостів я жодним чином не міг добыть усіх чисел. Через те огляди сих річей можуть бути неповними. Щодо історії духовної школи в Полтавських від[омостях] — то се така дурниця, що про її можна лиш згадати. Сторони на статтях показувать незручно, бо часто статті тягнуться на багато чисел і негарна вийде нумерація.

Число сторін брошури Миропольського не можу показати, бо сю рецензію зробив Сергій<sup>72</sup> дома і залишив там книжку. Щодо брошур Петрова, то у першій — 56 сторін, у 2-й — 13, у 3-й — 14<sup>73</sup>.

З Тимком не бачився і не сповістив його про Максименка; але будьте певні, що напише і потурбує свого добродія. Мого Рубінштейна<sup>74</sup>, як єсть у Вас друга рецензія, викиньте.

Конечне також прошу Вас не друкувати сим разом рецензії на книжку Папкова<sup>75</sup> про братства. Коли ще не починалось друкуватись, то дуже прошу виключити: другим разом дам краще і докладнійше, а Вас прошу прислати її мені знову. «Богословський вістник» переглянуто увесь. Книжки про штунду мають історичні огляди секти, — часом дуже цікаві. Як Ваша думка?

Рецензентові «Історичного вістника» написав. «Христ[ианские] чтения» та «Правосл. Соб.», їй-Богу, не можу переглянути. Подивіться хіба в «Книговедениі», як нема нічого, то й можна заспокоїтись. Я читав лиш останніх два числа обох сих журналів за минулий рік: там немає нічого (а про перших 10 чисел показано у «Книговед[ениі]»), сподіваюся, що і там немає нічого.

Павла З[апорожця] торкну, як полекшає трохи. Волод[имир] Ів[анович] та Ів[ан] Мих[айлович] обіцяли зробити обидва, а коли, — сіє неизвестно; на сю книжку, звичайно не встигне.

«Мазепу» та що інше пошлю з книжками Буданова<sup>76</sup>.

До учителя хотілося би дати про братські школи домогилянського періоду; але напевно обіцять не можу, бо живемо у часі дуже непевному: на лютий теж маю роботи.

Надсилаю список нових книжок з каталогу Оглобліна<sup>77</sup> (зробив учора).

Серце теліпається з радощів про подольського добродія.

Карточка одна Ваша зосталася, перешлю.

Дарма думаєте Ви, що то «куснув» Вас так «из-за угла» хто з своїх. Учора *напевно* довідався, що то Ів[ан] Васильович Лучицький. Своім Ви, надіюсь, не вважали его і могли всего сподіватись. Йому за се має достатись на горіхи.

Словар вийшов невдало: на той час була редакція. Через те принесено щось 25 біографій. Нових карточок не розібрано, тільки Пасішник додав до старих дещо, се Вам надсилаю.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

«Русскую жизнь» заборонено. Макар жениться.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 166–167 зв.

№ 11

[с. Білоусівка, Поділля, початок лютого 1895 р.]

При доволі сумних особистих обставинах пишу Вам, дорогий Михайло Сергієвичу. Пишу не з славного стольного Київа, а з бого-спасасмої вєсі Білоусівки. Батько мій заслаб дуже погано запалюван-нем легких, і мені треба було їхати. Третій день сиджу дома. Батькові кризис уже був і єму тепер краще, але наслідки, видно, зостануться дуже погані: дуже боюсь, що він не надовго затримався. Але й за те хвалити Бога! Признаюся, я вже й не того сподівався.

Дорученне Ваше про «Христианское чтение» я вже доручив Сергієві виконати, і він послав его при мні ж у той самий день, як одержав звістку<sup>78</sup>; Ви, має бути, вже одержали его, послано простою бандеролею. 4-го або 5 лютого будуть Вам послані книжки Буданова та монографії Антоновича.

Дуже шкодую, що не буду у Київі на масницю. Може б, хто на контракти приїхав, дещо прикупити можна б, дещо спродати, — як звичайно бува на контрактах. Але про те, що треба було купити, доручив другим. Обносився та обідрався таки дуже: треба окаперуватись.

Олександра Як[овича] залишив у Київі в доволі доброму стані; та він Вам, мабуть, писав вже. Фільольога затверджено. З Лукою<sup>79</sup> доволі поганий випадок: на его зроблено паскудного доноса, і він мусів проситись з посади. Поки ще не знає, куди обернутись. Асап трохи хи-мерує; але про се довго розводитись, побалакаємо, як побачимось; маю лиш надію, що все скінчиться якнайкраще.

Учора вичитав у «Киевлянин» про скінченне сойму; зазначено, що у конечних промовах завважувано на солідарність поляків «с русскими», а у Черновцах дуже сумують з недостачі тієї солідарності між поляками та староруською партією. Таким чином Ратай з Смальцем перемогли?

У Міністерство освіти складено комісію над проектом куратора Кавказького округу Яновського про скасування класичних мов у перших чотирьох класах гімназій. Більш ніяких новин. Та! — «Русскую жизнь» заборонено; не знаю, з якої причини.

Коли маєте яку роботу, щоб її тут можна було виконати, то радо взяв би. Чи треба писати рецензію на Слепушкина «Богд[ана] Хм[ель-ницького]» — нове видання?

Бувайте здорові.  
Ваш Лотоцький

№ 12

[Київ, 24 лютого 1895 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Не знаючи Ваших гал[ицьких] новин, позаяк не бачилися ще з студ[ня], закидаємо Вас новинами київськими. Вчора 23 відбував словар і відбувся досить добре. Принесено 47 біографій, коли не лічити тих, що вже написані вашими співробітниками. Ваш заклик, щоб надсилати «немудрі» біограф[а]ф[ії] за кордон, ми зрозуміли трошки ширше і накладаємо на Ваших не тільки біограф[ії] по літописях — галицьких діячів, але і біограф[ії] деяких подолянців, яких не загорнув в свою пащечку місцевий патріотизм Владики, маючи на увазі, що у вас є потрібні джерела. Була думка на сій збірці закінчить літ[еру] «Г», але, на жаль, Ів[ан] Мих[айлович] забув свої карточки, а Щерб[ина] і Над. Вас. і зовсім не прийшли. Через те ми розібрали лиш карточ[ки] Пасічника на «Г» і почали на «Д». Взагалі уже написано 520 біограф[ії], і Ів[ан] Мих[айлович] запевняє, що перечитувать готові уже біографії досить цікаво.

Масницею я надіслав до Вас «Мазепи» скільки глав, та, на жаль, не зробив замітки у себе, які іменно глави надіслані. Через те дуже прохаю Вас, дорогий Михайло Сергієвичу, проглянути, що уже до Вас надіслано і чого бракує, — задля того, щоб нам можна було орієнтуватися в дальшій роботі.

Знаємо, що се буде Вам тяжко і що через свою (власне мою) необачність примушуємо Вас зробити те, що, власне, ми повинні зробити, але просимо вибачення. Се зроблено востаннє, і більш сего не буде. Через се саме не надсилаємо «Мазепи» далій. Лекції Антонов[ича] одіслано для перекладу до Черкас, і до літа він має викінчитись.

Масницею були Іоїль<sup>80</sup>, Юрко, Федя М[атушевський], кланяються Вам.

Тепер у наших ходить пошість женитися: одружився Макар і Лука П[олікарпович] (на Юл[ії] Генріх[овні]). Сей останній прагне тепер до Москви, тягне його туди жінка. В останні часи, коли Л[ука] П[олікарпович] втратив посаду, бідкуємося, куди б перетягнуть бібліотеку, але поки що вижидаємо, що покаже час.

Тим часом будьте здорові! Сергій<sup>81</sup>

Прийміть, дорогий Михайло Сергієвичу, і моїх три гроші до складки. Приїхав я днів зо три вже буде, але не писав Вам до словаря. Спис розібраних біографій сьогодні мусить вислати Вам Денис, — він взявся переписати, бо я не маю часу, він має зазначити Вам, що записано і за Вами.

Волод[имир] Ів[анович] написав рецензію, але я ще не одержав її; все ж на VI кн[ижку] буде.

Щуровський починає встидатися і теж обіцяв зробити у недале-  
кім часі; у его справді немає часу.

«Мазепа» — зроблено вже 14 глав; сими днями маю одержати  
шматок і пішло разом. Зостається зробити з 15-ої та «Мазепинці»: все  
ж на душі легше, а то страшно було знов самоїловичевого скандалу.

Хочу написати рецензію на монографію «Гавриил Банулеско,  
м[итрополит] Киевск[ий], Молдо-Влахийский» Стадницького. Як Ви  
думаєте?

Вийшла книжка Хаханова про народню грузинську літературу,  
вып[уск] I<sup>82</sup>. Книжка строго наукова. Чи не написать би теж? Пасічник  
радить. Я вже й знайшов чоловіка для сего, який радо бере й на дальше  
на себе бібліографію груз[инської] історії та літератури. Прошу подати  
свою думку.

Рецензії Папкова про братства<sup>83</sup> не одержав; мабуть, забули Ви  
вкласти в конверти. Карточки надсилаю.

Дякую за добру і щиру пораду — не отдаватись поки що на теку-  
чу друкованину. Але що ж робить, дорогий Михайло Сергієвичу, коли  
«оскудеша праведнии» и «несть творяй благостыню»? Вчитись треба, —  
се безперечно; можна вчитись, і роблючи дещо; але се останнє можна  
тоді лиш, як всі спільно роблять, а не одмовляються. То й махнеш ру-  
кою, та й береш на себе, хоч би й з дефіцитом на самому ділі й на влас-  
ний освіті. А тут ще й лихі особисті обставини: то сам заслаб, то батько.  
Будьте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 156–157 зв.  
(арк. 156–157 — лист С. Липківського (виділено курсивом); арк. 157–157 зв.  
— лист О. Лотоцького).*

### № 13

*[Київ,] 5 березня [18]95 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Дуже дивно, що не одержали Ви реєстра біографій. Я сам вклав  
його в конверта і оддав Денисові подати. Завтра побачу Дениса і скажу  
йому, щоб написав другого реєстра, бо оригінал зостався у его.

Список біографічний, який Ви прислали мені, — се додаткові  
біографії, розібрані цілком на попередньому зборі. Послав я Вам его  
для відомости, щоб у Вас часом не розібрали та не зробили того ж.  
Тепер Вам его вертаю.

Про поїздки з Бродів нічого не міг довідатись на залізницях, бо  
наша залізниця дуже мало зв'язків має з тією станцією; скорійше можна  
довідатись, коли поїзди туди приходять, але не навпаки. Тому посилаю

Вам свого «Путеводителя»; з него Ви краще довідастесь, що Вам треба; та, мабуть, знадобиться він Вам і в самій подорожі. Прошу привезти его назад, бо сам марю про подорож на північ. Улітку з причин сімейних збираюсь бути у Петербурзі.

Шматок «Мазепи» пошлю Вам, мабуть, завтра. Завтра ж вишлемо Вам повернуті бібліографічні замітки. Як з рецензіями на часописи, — їй-Богу не знаю. Настав час дуже робочий для всіх, і не можна напевно сказати; але днів через три се виясниться і, думаю, добре.

Після Вашого заповіту гризуюся і наседаю; де у чім доводиться і «позискати» (яке погане слово), але тепер — то й язык не повертається, бо бремена на всіх тепер дуже «неудобоносимые».

Цілий тиждень справляв свою офіціальну роботу, яку доводилось одкласти через пригоду з батьком. Тепер викінчив, подав і думаю переробляти; буде на аркушів два друкованих; як не придасться до «Записок», то, може, буде хоч до вістника, бо тема дуже цікава (про соборні крилоси).

Наглянув я дуже смаковиту книжку, і вона не дає мені спокою. Десь у Москві вийшла праця проф[есора] Павлова «О началах Галицкой и Литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским источникам XIV в.»<sup>84</sup>. Се питанне дуже цікаве для історії української церкви; досі воно було дуже запутане та перекручуване у попередніх працях. Тим-то треба б зробити огляд сієї праці докладніше, взглядно на всі попередні джерела і зробити окремою статтею<sup>85</sup>. Коли б достав книжку, зробив би се радо, як тільки Ви не маєте що проти сего. Та біда, що книжки немає ні в одній книгарні. Треба звернутись у Москву.

Нетерпляче жду Вас, перш за все побачити та й побалакати про багато цікавого. І всі ждуть. Прибувайте ж, дорогий Михайло Сергієвичу!

Ваш Ол[ександр] Лот[оцький]

5 Марта 95 р.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 158–159 зв.*

## № 14

*[Київ,] 27 травня [18]95 р.*

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Івана Мих[айловича] просив про «Виз[антийский] временник» через Дениса і в понеділок (29-го по-нашому) він напевно доставе. Академічний примірник на руках у професора.

У Володимира Ів[ановича] не був, — не було часу, — і не казав ему про Харківський збірник, але маю піти до его безпримінно. «Ма-



зепа» недосланий через Іоїля. Він тяжко заслаб (була інфлюенца, а після, як можна думати, — запалення легких) і тепер лишень очуноє. Разом пишу і єму, щоб прислав, що має; Денис вже все скоро викінчить. За тиждень або найдалше за днів 10 будете все мати. Іоїль їде в Московську академію.

За карточки вибачайте: їй-Богу, забувся. Сьогодні закажу і зараз вишлю, як одержу.

Мої особисті справи досить почались погано. Я зрізався на догматичному богословію. Хоч се й не має рішучого значіння, але все ж погано. Думаю просить у ректора перетримки. Се більш для морального заспокоєння, — бо бал можна поправити на 4 курсі (бал складається з 3-курсним). У всьому винен я сам.

Завтра збираємось на карти. Асап знов вередує, — хоче, щоб приймали у себе людей незнаємих. Але єму мають відповісти, що залишать тоді зовсім знаємство з їм і зовсім перестануть бувати у єго.

Будьте здорові. Спасибі за метелики (не знаю лишень, чи дійшли).

Ваш О[лександр] Лотоцький

95. V. 27.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 150–150а.*

## № 15

*[Київ,] 30 травня [18]95 р.*

Шановний, дорогий Михайло Сергієвичу!

Зараз іно одержав «Виз[антийский] временник» за [18]94 р[ік]. Статті Василевського там немає. Єсть тільки на 258 ст[орінці] 1-го тому коротеньке (не стає й на одну сторону) справозданне про реферат В[асиля] Г[ригоровича] Василевського у «Имп[ераторском] рус[ском] археол[огическом] общ[естве]» в марте [18]94 р[оку]: «Год, месяц и число первого нашествия Руси на Конст[антино]поль»<sup>86</sup>. Доклад зроблено на підставі виданого проф[есором] Гентського університету Fr[anz] Simon'ом пам'ятника візантійської літератури XI–XIII в[іків], що переховувався в брюссельській бібліотеці. Се збірник, що містить у собі хроніку Манассії, список імператорів римських та візантійських з коротенькими увагами про видатніші факти їх царювання. Під іменем ім[ператора] Михайла єсть важна увага про похід Руси, що припадає на 18 іюня 860 р[оку]. Доклад обіцяно надрукувати в одному з дальших №№ «Временника», але у [18]94 р[оці] не подано. От і все.

Про лікаря нічого не можу Вам сказати, бо не бачив його. Він змінив десь мешканне, і єго тепер дуже трудно знайти. Робіть вже з статтею що хочете.

Асапа розбито на всіх пунктах, і він зрікся хати.

Чи будете у Києві 31-го августа? Цікаво б побачитись!  
Будьте здорові. Простіть, що неохайно.

Ваш О[лександр] Лотоцький

95. V. 30.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 148–149.*

## № 16

*[Київ,] 6 червня [18]95 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

І погано ж я зробив, що не виписав Вам раніше цілої замітки з «Временника»; а то лиш учора увечорі одержав я листа Вашого, у якому Ви знов кажете зробити се. Вибачте за таку «недоглупливість»; разом посилаю.

Щодо «Мазепи», то мені вже сором і дотикатись до сієї справи. Люди брешуть мені, а я мушу брехать Вам: за що купив, за те продав. Зате, Михайло Сергієвичу, думаю, що на сей раз вже не збрешу. Малий Пророк<sup>87</sup> писав мені учора, що конче через 5 днів вишле мені решту; все вже виправлено, дещо лишень треба Денисові переписати. Хоч пророк він і малий, але до сего часу завдавав брехню «не по чину» велику; але позаяк він пророк істинний, а не ложний, то мусить хоч раз сказати суццю правду. Через те я й можу запевнити Вас, що до свого виїзду будете держать «Мазепу» за уси.

Павло З[апорожець] обзивається. Пише сими днями, що переклад лекцій у їх не кипить, а горить (боюсь лишень, щоб не згорів). Місяць тому він сам був у Києві всего на кілька годин. Заходив і до нас. Приїздив за книжками і доручив своїм братам переслати єму. Збирається обробляти свій твір і разом писать обіцяну статтю до «Записок». Обіцяв я єму вислати тоді і «Киево-Братский монастир» Мухина<sup>88</sup> для рецензії<sup>89</sup>, але не міг сего зробити за недостачею книжки: бібліотечна на руках, а другу, що довелось мені добути, раніше оддав Івану Мих[айловичу]. Про се він тепер і пише. Пошукаю. Рецензію на Падалку він зробив<sup>90</sup>.

Денис тепер перекладає біографії та «Останні часи козаччини». Те і друге думає конче зробить до Вашого приїзду у Київ. Сей чоловік мене несказанно тішить: точний, як аптекар, і ніколи не збреше. «По нынешнему времени» — се річ дивна.

Євангелисти Марко<sup>91</sup> і Лука<sup>92</sup> киваються. Останній думає заснуватись у самій Ялті.

Щодо Асапа, то я з Вами, Михайло Сергієвичу, не погоджуюсь. Ви кажете, що шкода, коли втратимо Асапа. Воно так би й справді було, коли б була у попередньому або хоч яка надія надалій користі з

его. Користі тієї не було й не буде. Щодо роботи, то се чоловік надто недбалий, з дуже поверховими поглядами на її значіння і з нахилом лишень до непомірно великих вчинків; а позаяк героїчні часи навіки минули, то й чинити єму нічого не доведеться. Щодо громадського поведження, то се чоловік без яких сталих, свідомих принципів, робить все не під впливом розуму, а нервів та пиндючної, протестантської вдачі. Через се не можна бути ніколи застрахованим від таких самих сюрпризів од єго, які Ви знаєте. Мені здається, що краще неприємно навіть порозумітися, ніж має існувати і надалій непорозуміння, яке мусить лишень перешкоджать праці. Запевняю Вас, що кажу все без жодного роздратування, але з досвіду цілорічного досить пильного, хоч і мимо[во]льного студіювання над єго особою.

Для Вашої відомості наведу останній факт. Як пам'ятаєте, рік тому він обіцяв написати про сучасні напрями. Півроку тому він ствердив свою обіцянку вдруге, а при Вас — втретє. І от в день свого од'їзду (на моє запитаннє) він звертається до мене з Сергієм, щоб розшукали і вислали йому матеріалів. Сам він не зробив того. Тепер, окрім того, що не можна ж підобрать матеріалів під чужу думку, — я не можу погодитися з таким легковажним відношенням чоловіка до діла, яке він сам вважає для себе пекучим. До того ж, коли він не зробить того, то непорозуміння мусить тягтись і на дальший час. Не знаю, чи правий я. Але се моя щира думка.

Сими днями буду в архіві і побалакаю про «Унив[ерситетские] изв[естия]»<sup>93</sup>. Піду, коли треба буде, до Іконникова<sup>94</sup>. Що можна буде, зроблю, щоб скінчити справу до літа.

Завтра у мене скінчаються іспити. Втомився тяжко. Думав проситись, щоб дали перетримать мені невдалого іспита, але почуваю, що не можу вчитись далій, — не видержу.

Не будши цілий рік на лекціях, трудно було справитись. Хотілося би зараз на село, та не можна: мушу сидіть у Києві до 25-го через малого брата. Але се й добре. За мною єсть ще досить залеглостів, які не виконав ранійше. Відпочивши днів два, візьмусь до давно обіцяних крилосів, чи не вийде чого з їх. Далій написать треба з десятка рецензій на нові книжки, ось вони:

«Богдан Хмельницький» Слепушкина<sup>95</sup>.

«Отчет Киев[ского] общ[ества] грамотности».

«О св[ятом] Кукше, как просветителе орлов[ского] края. Историч[еские] изследов[ания]» Пясецкого, 1894, Орел<sup>96</sup>.

«Судьба Радочницкого монастыря Замост[ского] у[езда] Любл[инской] губ[ернии]» Гапоновича. Варш[ава]. [18]94<sup>97</sup>.

Замост[ский] у[езд] Любл[инской] губ[ернии] Гапановича, Варш[ава], [18]94<sup>98</sup>.

Брошура Покровского «Из доистор[ического] быта на славянско-литовской границе» (Вильно, [18]94)<sup>99</sup> и «Случайна[я] археолог[ическая] находка» (М[осква], [18]94)<sup>100</sup>.

«Гавриил Бакулеско» Стадницкого<sup>101</sup>.

Родосский «Описание 427 рукописей Петерб[ургской] Дух[овной] Акад[емии]». СПб, [18]94<sup>102</sup>.

Ольховский, «Холмский кафедральный Рож[ество]-Б[огородицкий] собор от начала его существования до введения Брестской унии (1001–1596)»<sup>103</sup>.

Сі я напевно достану у своїй бібліотеці. А то ще постараюся дістати:

Петровский, «Одесский кафедральный Преображ[енский] собор: Ист[орический] очерк», Одесса. [18]94<sup>104</sup>.

Соболевский. «Южно-славянское влияние на русскую письменность в XIV–XV вв». СПб., [18]94<sup>105</sup>.

Турцевич, «Рус[ская] история (в связи с ист[орией] Вел[икого] кн[язества] Литовского)», Вильн[о], [18]94<sup>106</sup>.

Недельский Самуил, «Кишка, ун[иатский] митрополит»<sup>107</sup>.

Отчет Петрова по архео[логическому] музею.

Викул П[авел]. «К столетию Под[ольской] епархии»<sup>108</sup>.

«Прошлое Подолии» Н. М.<sup>109</sup>

Треба б написати ще на дві брошури Владимірова («Слово о полку Иг[орева]»<sup>110</sup> и «Начало книгопечатания»<sup>111</sup>), але се вже не моя компетенція, так само як і брошура Соболевського.

Що ви на се все скажете?

Ратая я вже втішив кінцем подорожі, хоч і скандально скороченої. Мій гріх!

Метелики, що Ви вислали, я одержав. Прошу й на дальше не забувати. Прошу Вас — пошліть нову книжку «Записок», як вийдуть, на ту ж саму адресу. «Чем горе не шутит!»! А то так хочу її бачить, що побіжу, мабуть, за сим в Галичину. Мені ж з Поділля близько!

Чи знаєте, що ми надумали з Ол[ександром] Яковлевичем? Нагрянуть до Вас на хутір з початком дальшого місяця! Хоч про се ми тільки маримо поки, бо Ол[ександр] Як[овлевич] чоловік щодо всяких подорожів дуже непевний, а мене особисто обставини примусять може кинутися у другий бік.

Приїздили московки і зникли раптово, «как сон, как легкая мечта».

В Москві тепер інфлюенца страшена. Хоч не признавались, але, мабуть, коло їх щось там не зовсім справно. Я з іми особисто не бачився, але другі помічають велику зміну. Перш за все — «бегают нечестивый, не единому же гонящу»; друге — тон спав, колишнього безвзглядного апломбу точно поменьчало і довід взагалі такий: кричать не треба, краще робить позитивну роботу тихо! Хоч дуже малий, але про-

грес. Значить, «попросили честью». Таким чином, спасительний страх після слов блаж[енного] Августина доводить до розуміння істини.

Був ювілей Антоновича. Піднесено єму кілька адресів і зроблено факельцуг. Навіть «Киевлянин» не інсинуїрував.

Скінчилася справа з голодним бунтом. Ми з С[ергієм] вискочили щасливо: «строгое внушение» і зменшення балла.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький].

95. VI. 6.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 324–325 зв., 322–323 зв., 321–321 зв.*

## № 17

*[Київ,] 19 червня [18]95 р.*

Щироповажаний Михайло Сергієвичу!

Ще 7-го скінчилися іспити у мене, а я ще сиджу у Києві та мовчу, мовчу і мовчу. Вибився я зовсім з колії. То збираюсь їхати, то мушу знов zostаватись. Головна річ, що затримує мене тут і труїть все життя моє — се справа з переводом меньшого брата у семінарію. Хлопець вдався на диво ледачим і вимагає, щоб стежили за їм на кожному кроці. Не вчився цілий рік і тепер за все відбуває. Що найтяжче, — мусиш робить «візити» олімпійцям-педагогам, що звикли справді до всяких «незаконних» проханнів і ладні у тобі бачити такого «незаконного» прохача. Погано! Днів через 3–4 все ж думаю рушити на лоно природи. Через такий розгардіяш нічого майже й не зробив за сей час. То бігаєш коню подобно поштовому, то лютуєш, як звір рикаючий.

Все ж кілька рецензій готові. Се: «Судьбы Радочницкого монастыря» Гапановича<sup>112</sup>, «Из доисторического быта на славянско[-литовской] границе» Покровського<sup>113</sup>. Того ж автора брошура (забув назву) про віленські кургани<sup>114</sup>. Всі написані Сергієм. Написана рецензія на збірку етнографічних матеріалів Ястребова в Новоросії<sup>115</sup>, на «Отчеты» Каменецького, Волинського древнохранилища<sup>116</sup> та на «Отчет» Київського церковно-археологічного музею<sup>117</sup>. Дещо такого зробимо літом і дамо Вам, як побачимось. Справу з «Университетскими известиями» тільки сьогодні можна було наблизити до краю. Треба ще, щоб Ви сповістили, які числа «Известий» одержали Ви за [18]94 та [18]95 р[оки]. Сповістїть про се якнайскоріше Дениса (Крутой Университетский спуск, № 5, кв[ртира] Белоновской), і зараз вже буде вислано. Ківлицького<sup>118</sup> тепер немає в Києві, то й не можна про се без єго довідатись.

Справа з «Мазепою»... Ох, та й справа ж! Я надсилаю Іоїлеві такі естафети, що здається й кам'яна баба доісторичного віку образи-

лась би, а єму нічого, навіть не одповідає. З Київа їду просто до його і там порішу вже ту справу; вишлю все, що єсть нескінченого, Денисові, щоб скінчав скорійше. Денис ще сидить без місця і перекладає «Гайдамаків»<sup>119</sup> та біографії. Аванс я єму видав.

Волод[имир] Ів[анович] казав про збірник харківського сатист[ичного] комітету, — говорив, що пошукає. Білет членський Товариства одержав. Спасибі! На Ів[ана] Мих[айловича] вибор, видно, зробив вражінне.

Дві книжки «Записок» єсть. Одну я думаю дати Сергієві, другу дав Ол[ександру] Яковлевичу. Чи так? «Записки» доходять через цензуру. Попробуйте ще одну книжечку на Тульчин.

Намічається цензурна полегкість. Разом з тим помічається щось незрозуміло надзвичайне. В січні сего року я подав до Одеської цензури рукопис — цілком цензурний. Відти переслали єго в Главное управление, відси — в Департамент народньої освіти, відси — кураторові Київського округу, а сей вже — Науменкові. Що скаже Науменко, — невідомо<sup>120</sup>. Знайте лишень, що сполошився страшенно. Мені здається, що Главное упр[авление] хоче сим зняти з себе одвічальність надалій і забороняти чи дозволяти на підставі сего факту.

З карточками Вашими вийшла трохи нісенітниця: Макар переплував. Але завтра або післязавтра вишлю. Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лотоцький

Макар вступив во ієреї по чину Мельхиседекову на своєму місці, при шкільній церкві.

95. VI. 19.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 175–176.*

## № 18

*[Київ.] 16 жовтня [18]95 р.*

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Не писав Вам — по своєму звичаю... Здається, так недавно ще Вас виряджали, а як оглянувся, то вже скоро й місяць тому буде. А в нас з того часу майже нічого видатного не сталося.

Олександр Яковлевич трохи підправився та й поїхав у Крим (13-го). Поки що не встиг написати. Добре, що поїхав, а то тут єму довелось би круто: погода досить нестала.

Видавництво наше посувається. Завели сталі зносини з видавцями, що згоджуються друкувати, а крім того заходилося видавати самі річно по 3–4 книжечки.

Знайомство з літературою теж іде, але я не буваю, — цілком нема змоги. Більш налягаю на історію; до сего охочих єсть досить.

Словаря ще не було, — але, по всьому видно, дійде добре. Робиться досить.

Одеський добродій<sup>121</sup> ще не одзивається. Іще напишу! Подольському пишу разом.

Маю Вас турбувати. Ви казали, що в «Записках» можна містити статті богословського змісту. Під сим взглядом знайшов я тут одного чоловіка<sup>122</sup>, укінченого кандидата, що дуже радо дав би свою кандидатську працю до «Записок». Праця така: «Ученне св[ятого] Кирилла Єрусал[имського] про Таїнства»<sup>123</sup>. Се історично-догматичний начерк, розправа цілком самостійна на підставі Кирилових творів (після «Cursus completus Migne»). Сам автор каже, що робота суха, але ж звичайно, що така річ не може бути живою сама по собі. На мою думку, «Запискам» яко першому органу української науки, що містить у собі усі наукові галузя, треба статті богословської. Ся стаття без жодної полеміки. Оцінована балом — 4; міститься на 20 аркушах (кандидатських); але можна її скоротити, до якої міри покажете. Прошу дуже Вас, дорогий Михайло Сергієвичу, відповісти мені про се скоро, не беручи з мене поганого прикладу. Недавно що одержав від проф[есора] свою працю про «крилоси» на Україні. Малишевський<sup>124</sup> записав «5» і зробив дві уваги, — але щодо самого напрямку праці. Під перше падолиста ся праця буде у Вас (звичайно, цілком готова). Що хочете, то й робіть з нею, а то й не робіть нічого, коли того не варт.

Рецензій на Лілеєва<sup>125</sup>, Чистовича<sup>126</sup> та Христофора Харківського<sup>127</sup> ще не зроблено, але будуть конче. Перших дві книжки єсть уже в академічній бібліотеці і скоро можуть дати. Вийшла нова книжка Кипріановича «Состояние православия в Литве и Белоруссии»<sup>128</sup>. Я бачив її тільки в книгарні, але дуже радий був би зробити на ню рецензію, мені ж все одно з нею познаємитись треба. Єсть ще у мене книжка «Руководство по истории русской церкви (период синодальный — 1700–1790 р[оків])»<sup>129</sup> Доброклонського, приватдоцента Московського університету. Коли можна, то й на ню зробив би я увагу: єсть дещо цікавого з віку XVIII-го.

Я з своїм духовенством XVIII-го віку тільки нужуся. Моральне становище єго можна змалювать тільки з боку негативного. Позитивна сторінка — се такий елемент, що уловить його не можна.

Сергій утворює ієрархію часів Володимира св[ятого]; доказує існування Михайла I-го. Про се ж, два тижні тому, був у Нестора реферат Лебединцева<sup>130</sup> «при закритих дверях». Сергій просився, але не пустили. Напрямок реферату був цілком негативний. Доказувалося між іншим, що існуючі мощі Михайла не можуть належати Михайлові I, а хіба вже 2-му; але Малишевський без злої думки довів, що останньому вони належать теж не можуть. Тоді ж єго й запитали: «Чиї ж то мощі?». Стався конфуз.

Павло Запорожець вселився в Умані; не задоволений; бажає туди другого Залізняка<sup>131</sup>. Рецензію на Еварницького до «Зорі» прислав; дістав вже я єму і книжку про Флорівський монастир<sup>132</sup>.

Будьте здорові, не гнівайтесь і не забувайте.

Ваш Ол[ександр] Лотоцький

95. X. 16.

*ЦДДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 318–320 зв.*

## № 19

*[Київ,] 22 листопада [18]95 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Все б добре було, коли б Ви, дорогий, поводитися краще. Не знаєш, що й казати Вам. Чому не стережете Ви свого здоров'я? Знаю, якою гіркою іронією мусить відчуватись се питання для Вас, на якого накладено зо всіх боків і усюдів стільки праці та «обов'язків», який мусить сей тягар виносити на своїх плечах. Знаю се, добре знаю. Знаю, що слова мої з тієї причини можуть Вас ще більше роздратувати, але все ж прошу Вас іменем всего дорогого — стережіться, не надж[и]вайтесь в тяжкій праці непосильній. Невже ж, любий, дорогий Михайло Сергієвичу, не можна Вас ублагати?

Яко милий факт для Вашого заспокоїння, скажу Вам, що з крилосами надув я Вас і надішлю тільки під Різдво. Позаяк всяке недодержування слова мусить мати свої межі, за які переходити вже не можна, то маю тверду надію, що в сій справі дурити Вас більше не буду.

Добродіям подільському та одеському<sup>133</sup> писав двічі, але перший у відповіді прислав мені свою книжку, не кажучи й слова, а від другого — ні гласа, ні послухання. Я вже писав йому, щоб прислав на час самих книжок, коли не може дати рецензій.

Канонізація святих уже зроблена і зараз перекладається. Павло Зап[орожець] прислав широку рецензію про Флорівський монастир<sup>134</sup>. Обіцяє, що останній раз пише російською мовою і просить на тім вибачення; далій буде писати вже по-українськи. Зі всего видно, що «думаєт барин жениться», але посилає хіть свою и «на очерета та на бо-лота».

Про православие в Литві Кипріановича<sup>135</sup> не маю ще книжки. Доброклонський єсть. На Лілеїва (про Стародуб'є) подам скоро.

Моє кандидатство потрохи посувається. Література страшенно широка, але пуття з неї взагалі мало. Користуючись здебільшого сировими актами. На жаль, про духовенство великоруське єсть більше відомостів, як про українське. У грудні маю надію робити в консисторському архіві.



У Києві новин взагалі мало. «Киевлянин» з приводу правдяньської статті про міністерство Бадені<sup>136</sup> дав дві памфлетних передовиці; у першій доводив, що українство — «нелепость», а в другій, — що воно цілком шкідливе «общерусскому делу». Статті гостро-дражливі, з піною на губах.

Чи знаєте Ви якогось Турвон Кибальчича<sup>137</sup> quasi археолога? Він спричинився до великого наукового курйозу. На Кудрявці Міністерство фінансів збудовало винарню і розкопало для сего ґрунт. Той археолог був на розкопах, знайшов кілька чоловічих кісток, черепів та в ямі баранячих рогів. З такими даними він наробив у київських часописах репету, доводячи, що знищено старинного Ярославового вала. У Петербурзі на се завважили і запитали Товариство Нестора. Володимир Бон[іфатійович] ходив у винарню, розглядав археологічні речі і читав з приводу їх доклад у Нестора<sup>138</sup>. Вийшло, що кістки там найдено через те, що у XVI в[іці] там було єврейське окописько, а баранячі роги через те, що була колись різниця. Археолог страшенно образився і почав полеміку. Уже більш тижня у «Жизнь и иск[усство]» друкується его довжелезне спростовання «ненаучности» Антоновичового докладу<sup>139</sup>. Обидві других часописі київських черпають матеріал для глузвання над злополучним самозванним археологом, і се есть тепер злобою дня.

Словарних було після дві збірки. На першу принесено 36 біографій, на другу — 43. На останній збірці духовна братія видряпала ще 100 нових біографій (на перших 5 літерів), про яких треба б згадати, і розібрала їх. Діячі другорядні, але все ж такі, що не згадати про їх не можна: архіереї, професора старих академій — київської та московської, харківського старого колегіуму, старинні письменники українські та інші. Біографії сі писать дуже легко і задержки з їми не буде. На той раз пропоновано розібрати вже на літери «Е» — «Ж».

Від Ол[ександра] Яковлевича одержав листи. Здоровля его, пише, добре. Турбується про Вас.

Про мандрівничий рукопис свій, що був на розглядинах у Науменка (може, чули?), одержав я сегодня з цензури офіціальну звістку. Заборонено<sup>140</sup>.

З братом Вашим бачимось часто, хоч не довелось ще й разу бути у его. Він, хвалити Бога, здоровий. Робочий хлопець!

Сергій з причини свого кандидатського щосили переконує себе у тім, що м[итрополит] Михайло не тільки жив на світі, але й був справжнім митрополитом Київським. Пощасті ему, Боже, — переконатися, — хоч під самий час написання<sup>141</sup>!

Бувайте здорові. Ваш О[лександр] Лотоцький

95. XI. 22.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 152–155.*

[Київ,] 16 січня [18]96 р.

Простіть, дорогий Михайло Сергієвичу, що й досі не писав Вам. Давно вже прибув у Київ, але нігде ще не був і нічого не знаю. Сам не можу зрозуміти, чи голова тепер у мене на плечах, чи що інше. Кандидатство не дає дихати. Не стільки тієї роботи, скільки біганини за книжками. Думав було розчиняє з 1-го лютого, а тепер одклав до 15-го, бо непереглянутого матеріалу — море великое і просторное. «Русские на Афоне» Дмитрієвського<sup>142</sup> розглянув, але то суєта: біографічний нарис архім[андрита] Макарія (Сушкова), і подавати про сю книжку бібліограф[ічну] замітку не слід.

Надсилаю Сергієву замітку про другий випуск книжки Миропольського<sup>143</sup> (буде і 3-й).

Вийшов «Подольский календарь» під ред[акцією] Сіцінського; на його зроблена досить широка замітка і тепер у перекладі; календар з історичними відомостями про Поділле<sup>144</sup>.

Той самий чоловік пише рецензію на історію Харківського колегіуму Стеллецького. Він же дасть днями рецензію на «Подольские архипастыри»<sup>145</sup>.

Стаття Петрова про Київ[ську] акад[емію], що друкувалася у «Трудах», вийшла окремими відбитками<sup>146</sup>, і я надсилаю її до Павла. Сей останній «тронут» вниманием та аж плаче роботи. Та горе, що не можна зараз всіх книжок роздобути, яких треба. Але пошлю йому ще зо дві.

Простіть, що з Лілеєвим не зробив нічого. Признаюсь, як на сповіді, що святами такі загулявся, а тепер... Тепер самі знаєте. Однесу до Кучинського або перешлю Павлові, бо книжка добра і велика (600 стр[аниць]), буде подана на магістерську дисертацію і потребує докладної рецензії.

Простіть, що турбую Вас і сторонніми дорученнями. Я послав Вам учора чотири малюнки одного місцевого художника. Він згоджується регулярно робить у «Зорі», і редакція повинна б за єго вчіпитись обома руками, бо спеціального художника у неї не має. То й треба, щоб вона згодилась хоч вислати йому даремне «Зорю». Будьте ласкаві, поговоріть про се з Паньківським і зауважте йому, а то він знехтує сю справу і зробить велику втрату. Малюнки всі власної композиції.

Всі доручення з книжками я справив акуратно ще до свят. Ми забули порахуватись про словниці. На поштові страти вийшло 2 р[ублі] 25 к[опійок]; се я приймаю на себе і за мною зостається ще 75 к[опійок], се най буде на дальшу пересилку.

З Денисом біда: перед новим роком жінка его зломала собі ногу і тепер лежить. Хороватиме з півроку. Чи приїде Ваш брат, не знаю.

Будьте здорові.

Ваш Ол[ександр] Лот[оцький]

96. I. 16.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 188–189 зв.*

## № 21

*[Київ,] 14 лютого [18]96 р.*

Простіть, дорогий Михайло Сергієвичу, мою неакуратність. Знаю, що попросить вибачення дуже мало за те, що подратував Вас, — але простіть, будьте ласкаві.

Листи наші перші розминулися. Одержавши першого листа Вашого, я зараз заглянув до І[вана] М[ихайловича] і забрав тільки одні «Записки» і «Етногр[афічний] зб[ірник]». Не знаю, чи було у його ще що-небудь; я думав, що він вагався мені дати. Але Ол[ександр] Серг[ієвич] був у его і казав, що тоді не було ще нічого. І справді, краще, як Ви кажете, най вже один О[ександр] С[ергієвич] забирає у его, а то се сего трохи турбує, та й передає мені. Тими книжками я розпорядився з Вашого попереднього дозволу трохи по-своєму і дав три книжки (2 «Зап[исок]» і «Етн[ографічний] зб[ірник]») одному новому рецензентові (на «Отчет» Петрова, на «Календарь» та на «Подольських архипастирів»), я навіть сказав (простіть мені!), що роблю се з Вашого доручення. Далій, послав я Маркові; дав Сергієві, Тимченкові; про се веду рахунок. Але далій буду вже порозуміватись з Вами.

Чи прийшли ще книжки, не відаю, бо на перший тиждень посту їздив на провінцію і з Ол[ександром] Серг[ієвичем] не бачився. Побачу в суботу і тоді Вам напишу.

Стаття<sup>147</sup> про полеміку «Киевл[янина]» з «Киев[скою] ст[ариною]» зроблена і послана. Не читав її, бо на той час виїхав.

Щодо рецензій, то на духовні часописі маю вже в себе остаточні (частину до Вас вже переслано); на «Рус[ское] обозр[ение]» Сергій зробив уже<sup>148</sup>. На книжки зроблено: на Лілеїва (Павло З[апорожець])<sup>149</sup>, на Лашенкова (Христофор, еп[ископ] Сл[ободский]); у роботі зараз рец[ензія] на «Харьковский коллегіум» Стеллецького<sup>150</sup> (друкувалось у «Вере и раз[уме]» і вийшло окремо). З початку лютого послав «Историю Киев[ской] академии» Петрова до Павла і сими днями сподіваюсь одержати<sup>151</sup>.

Юхим пише, що на половину лютого пришло огляди еп[архіальних] відомостів; дуже просить 8-ої книжки та «Віймок»<sup>152</sup>; треба буде конче послати, як одержу.

Доручення Вашого щодо апокрифів<sup>153</sup> не міг досі виконати, бо одержав листа Вашого тоді, як була вже бібліотека закрита (на масницю і перший тиждень посту у нас її закривають); прибув же я в Київ учора увечорі і, після наших академічних порядків, лиш завтра можу взяти з бібліотеки покажчик Петрова<sup>154</sup>, щоб довідатись чого Вам треба. Зараз і зроблю.

Будьте ласкаві, скажіть, що треба далій перекладати до історичної бібліотеки. Іюль просить дати ему сю роботу і помало він її робив би.

Простіть, що іще турбую Вас: як справа з тими малюнками, що я послав Вам. Художник питає чи слід йому ще робити, чи, може, не треба. Добре, якби Кость<sup>155</sup> згодився посилати йому часопись за працю, бо для «Зорі» треба свого художника.

Гонорар мій прошу обернути на яку знаєте справу щодо «Записок».

Сими днями буду бачити рецензентів і поштурхаю. Куч[инський]<sup>156</sup> каже, що йому термін до 1 марта. Олекс[андру] Яковлевичу давно не писав. Погано! Але кандидатське не дає дихати, — матеріялу сила. Лиш з того тижня почну писати. А тут і ще через коронацію зменшають нам термін — до половини квітня конче треба подати.

Чи не могли б Ви один відбиток «Крилосів»<sup>157</sup> послати мені у конверті?

Прошу не забувати і про академічну бібліотеку; VIII и IX кн[ижок] тут ще немає.

Прощайте.

Ваш Ол[ександр] Лотоць[кий]

96. II. 14 (Середа)

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 191–192 зв.*

## № 22

*[Київ,] 26 лютого [18]96 р.*

Вже й не прошу вибачення, дорогий Михайло Сергієвичу, бо Вам десь остогидло і слухать все одне й теж. Простіть, будьте ласкаві, і не слухаючи.

Апокрифи послав я Вам. Вибачайте, що так затримався з їми. Спершу не можна було добратись до бібліотеки за справою, а після виявилось, що ті рукописи у Малініна. А се значить — треба добре пождати. Книжки учора одержав. Посилаю (на підставі Ваших попередніх листів):

Якову Оп. — VI і V т[оми].

Павл[у] Зап[орожцю] — V і VI

Юхиму — VIII

Євг[ену] Конст[антиновичу] — VII та VIII

Лікарю<sup>158</sup> — VIII.

Зостається у мене: VII-ої 1 прим[ірник], VI — 1 пр[имірник], VII — 1 пр[имірник], VIII — 1 пр[имірник].

Єсть у мене 7 прим[ірників] «Етногр[афічного] зб[ірника]»; чи не дати по 1 — Лікарю та Євг[ену] К[онстантиновичу]?

Дуже просить «Записок» та «Зб[ірника]» автор київлянинської полеміки (він спричиняється і до перекладу рецензій); що з їм робити. Але Ви написали, щоб вислати Поморову (?), не знаю його — напишіть адресу.

Книжки (Огон[овського], «Ист[ория] рус[ской]»<sup>159</sup> та II-й т[ом] словаря<sup>160</sup>) оддав, куди Ви сказали; за ці книжки належить 10 р[ублів] 30 к[опійок]. Чи не можна буде одержати Огон[овського] 1 т[ом] та першу половину 2-го?

1-й т[ом] словаря я взяв собі, і з мене належить 3 р[ублі]; за перший я цілком повернув гроші на пересилку.

Сьогодні одержав першу половину оглядів на «Спархіальні відомості»; зроблені дуже старанно і обіймають поки 4 аркуші; решту маю одержати через два дні. Переклавши, зараз пошлю.

Куч[инський] пошле Вам сими днями, — клявся сьогодні й божився.

Євг[ен] Конст[антинович] послав Вам, але забув (!) наліпити на конверті марку; я сказав йому, щоб послав вдруге.

Будьте ласкаві, не друкуйте рецензії на Лашенкова (Христофор Сул[има]); вона занадто слаба; як дозволите, то я зроблю її до літа<sup>161</sup>, — скоро не обіцяю.

У Волод[имира] Бон[іфатійовича] наче інфлюенца, але не дуже, — про те не виходить. Олекс[андру] Як[овлеви]чу давно я не писав. Погано!

Сьогодні 26/II у Києві\* була панахида по Шевченкові. Генерал-губ[ернатор] дозволив спершу у Софійському (щоб іно не друкувати про се), але потом переніс у Юрїївську церкву. Народу було багато.

Ходить чутка, не знати оскільки певна, що польська література поставлена у ті самі умови, як і українська.

З 1 марта починаю вже писати своє кандидатське. Трохи запізно, але раніше не можна було, — тема широченна. Одних виписок з книжок — аркушів з 300. Можна писати до 15 квітня.

Тепер я маю Вам заплатити залежність, але признаюся, зараз се буде мені трохи трудно, бо одно кандидатське влетить мені рублів у 100. Заплатити зараз можу і прошу сказати мені «щиро і чесно», як я і Вам кажу.

---

\* Дата і місце дописано олівцем над текстом рукою М. Грушевського.

За мною і друга залеглисть — фотографія, яку і пересилаю.

Будьте здорові.

Ваш Ол[ександр] Лот[оцький]

96. П. 26.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 140–141 зв.

## № 23

[Київ,] 15 березня [18]96 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Спасибі, що не гніваєтесь. Йй-Богу, тепер не можу бути акуратним, не то, щоб часу не було, а так закрутився, власне через своє кандидатське. Слухаюсь Вас і по можності не «развлекаюсь».

А за сим дозвольте одповідать по пунктам.

1) Плати за апокрифи ніякої не треба, бо я нікому не платив. Ми з Сергієм самі переписали і оддаем сю працю на «алтарь отечества».

2) Спасибі за словарі.

3) Книжки послав, кому сказали, але всім не стало.

4) Біда! Треба ще «Записок» для моїх рецензентів: книжок 2 — VIII-ої, а з 5 — IX-ої. Знаю що трудно, але се *Pium desiderium*.

5) «Под[ольські] архипастирі»<sup>162</sup> та «Подольськ[ий] календарь»<sup>163</sup> підпишіть *М. Миляна*.

6) «Виписки из пол[ного] собр[ания] законов»<sup>164</sup> на обкладці не мають більш нічого, крім того, що я виписав. Победоносцев підписався під коротенькою передмовою. Кожна точка виписок має осібний рахунок сторін, але проставляти їх, думаю, ні до чого.

7) Спасибі, що посиділи над моїми крилосами; не легко Вам було їх шлюфовати! За підожданне грошей спасибі.

Працюю зараз над кандидатським. Іде наче нічого, тільки часу мало і всего не встигну викінчить; але се «для степени» не шкодить. Пишу — та Вам на лихо, бо думаю вдатись до «Записок». Буде три окремих статті: про матеріальний, соціальний та освітний стан духовенства у минулому віці. Але не ужасайтесь, ні же убойтесь: як дасте по носі, то «скушаю» і оближусь, тільки попрошу приткнути куди інше.

На свята їду до «невесты». Не хмуртесь, бо йй-Богу буду працювать страшенно і на те і їду.

У нас, як звичайно у весняному сезоні, маленька ворохобня. Нас з Сергієм тягли на цугундер, запалило хвоста і Костеві. Е-в вступає до гімназії. Але, як «все йде, все минає», то все і мусить минути: філософія не мудра, але певна.

Новин ніяких. Ол[ександра] Як[овлевича] у Києві ще немає. Винен я перед їм: не писав.

Бувайте тим часом здорові. Іспити у мене скінчаються у кінці мая.  
Ваш О[лександр] Лот[оцький ]  
96. III. 15.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 131–132 зв.*

## № 24

*[Київ,] 6 травня [18]96 р.*

Страшенно зрадів я, дорогий Михайло Сергієвичу, коли одержав я звістку, що Ви одружуєтесь<sup>165</sup>. Дай Вам, Боже, знайти те велике щастя, що скрашує темні негоди життя і дає духу у самих трудних обставинах. Не знаю, чи вже настрої у мене такий односторонній, але я щиро радію тому, що Ви робите. Дай, Боже!

Справоздання «Богосл[овского] вестн[ика]»<sup>166</sup> та «Трудов ак[адемии]» прошу підписати літерою «І».

Додаю ще список тем, які писались кандидатами Київської академії у минулому шкільному році. Не знаю, чи не буде пізно; рецензент у свій час прогавив се зробити.

Завтра Ви одержите дві свіжих рецензії. Записки пересилаються.

Всього тиждень, як збув я свою кандидатську роботу. У останній час доводилось таки прикро: треба було і писати, і держати іспити. Іспити йдуть добре; — по всьому до сего часу 4; скінчаються 30 мая.

Чи не могли б Ви бути у Києві у початку вересня? Цікаво б побачитись.

Стою зараз на розпутьті і не знаю, куди кинутись. Усіма силами стараюсь, щоб зачіпитися у Києві. У всякому разі рецензентська справа цілком улаштована.

Олекс[андр] Яковл[евич] зараз у Києві. Бувайте здорові. Скоро писатиму.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

96. V. 6.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 12–13.*

## № 25

*[Київ,] 3 грудня [18]96 р.*

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу.

К тихому пристанищу Вашого благоутробія притек, вопою: при-зри на смирение раба твого, его же прегришения обедоша его, яко вода, и день у день обдержаша его вкупе. Та що й казати! Винен, бачить Бог

і люде, що винен! Але й «разбойнику благоразумному» колись простилося, то невже ж таки Ви не простите мені? Ні, —

Так і буду сподіватись,

Так і буду виглядати!

Раз те, що оженився, а оженившись — сказано... І справді, дорогий Михайло Сергієвичу, довелось-таки сей час так пікловатись про самого себе, що й робить більше нічого не можна було. Досить того, що довелось вступити на службу у такий інститут (у Контрольну палату)<sup>167</sup>, де я розумів справу рівно стільки, як і китайську грамоту. Треба було складати іспит, що я знаю у справах своєї служби, а для сего треба було зубрити, як навіженому. До того ж і матеріальна сторона склалася для мене дуже погано: спершу брав 20 р[ублів] на місяць, тепер 30; треба було зароблять «на хліб». Испиту ще не було. Місяців не ближче як через 4 маю надію полагодити хоч трохи свої матеріальні обставини, мати[му] урядового кошту рублів 40–45. Через те майте мене здебільшого на сей час отреченна от того, що я повинен робити. Певна річ, що зроблю, що можу, — але не сердьтєся, коли се буде minimum з того, що зробилось би при других обставинах. Мені самому дуже ніяково, що так довго тягнеться мій антракт: рік писалося кандидатське, а тепер знов пройде більш півроку, поки серйозно можна буде взятись за діло. Проте, статтю про соціальний стан духовенства у XIII в[іці] думаю дати Вам щонайдальше у квітні. Я знаю, — «куму не сенца», — хотілось би рецензій, — буду і їх давати по спроможності, буду і людям з буком нагадувати. Тепер я вже кілька день, як осівся стало на квартирі, а то був увесь час, «яко вран на наращі і птица, обитающая на zde». До того ж сподіваюся сими днями жінки; хоч як не круто, а без жінки не можу; мені і монах один знаємий казав отсе недавно: «Его же Бог сочети, человек да не розлучие». І справді, боюсь, щоб не одуріти часом з великої нудьги та туги, то мусить і приїхати. Після її приїзду буде і більше енергії та жвавості до роботи.

Сергій був добре слабий, тепер без посади і обіцяє скоро надіслати рецензію. Павло «і сумує, і нудьгує й білим світом нудить», і теж готує рецензію. Єсть іще деякі досить певні вигляди на рецензії. А от що: час би вже думать про огляд журналів за [18]96 р[ік], що тут робити? Юхимові я напишу про «єпархіальні», сам візьму духовні, а з тими іншими як бути? Чи не піти по людях

З гуком, фуком,

З величезним в лапах буком?

Сподіваюся, що напишете про се скоро. І ще от що: чи не могли б Ви коротенько сповістити Дениса, що через новочасну колотнечу в Науковому товаристві немає тепер ніяких виглядів на можливість дальших перекладів, то щоб він не брався вже ні за що більше. Се через те треба, що Денис дуже вже покладається на переклади і нічого більше не дбає про себе, а між тим апетити має досить не погані.



Бувайте тим часом здорові. Марині Тим. прошу вклонитись від мене. Адреса моя: Мариин[ск]о-Благовещен[ская], 44.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

96. XII. 3.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 199–200 зв.*

## № 26

*[Київ.] 11 грудня [18]96 р.*

Шановний Михайло Сергієвичу!

Разом пишу до редакції «Зорі» і до Вас. Вибачайте, що турбую Вас, але інакше не можна. Зробіть ласку Божу, скажіть адміністрації, аби вислала зараз на мою адресу ті малю[н]ки, що я посилав Вам (з часів унії) і які здались непридатними <...><sup>168</sup> «Зорі». Прошу і [благ]аю, зробіть се для мене, бо художник вимагає того.

Ваш О[лександр] Лотоцьк[ий]

96. XII. 11.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 14–14 зв.*

## № 27

*[Київ.] 31 грудня [18]96 р.*

З новим роком, з новим щастем!

Нічого так не бажаю, як того, щоб сей рік був щасливіший за той, щоб довелося полагодити ту колотнечу, яка завелася в Товаристві. Не можу без білю в душі подумати про те, щоб Ви зріклися друкування «Записок»; се було б велике нещастя. Через се «Записки» втратили б свою повагу серед суспільства і опінію у правительства. Але треба сподіватися на все, коли обставини того вимагають. І от, обрадившись, прошу Вашої поради, як тут бути в сій справі. Здається, що коли зрічешся Ви редакції, то треба, щоб і українці з свого боку виявили протест проти такого стану, а протест сей можемо виявити тим, що не станемо допомагати «Запискам» на той час, коли вони будуть під чужою редакцією. Се виходить з простої солідарності і здається річчю зовсім консеквентною. Певна річ, що робота на ділі буде йти так само (?...), буде пригтовлятися материял і надсилатися Вам, щоб їм зараз можна було скористуватись, коли того буде треба. Яка Ваша думка?

Прочитав я, що в Чернівцях створено богословську катедру. Будьте ласкаві, сповістіть, у якому стані ся справа і чи єсть які вигляди. Знаю, що се мрія, але така мрія, що не дає мені спати, хоч і бачу всю безпідставність своїх «бессмысл[енных] мечтаний».

З Денисом наче полагоджено, хоч і не так, як би слід. Попсував справу В[олодимир] Б[оніфатійович], забезпечивши єго й надалій.

Чи єсть у Вас рецензія на III т[ом] Еварницького та на «Школи в Курск[ой] єпархии» Титова<sup>169</sup>? Першу я дав би Павлові, а другу взяв би сам.

Нову книжку Багалія<sup>170</sup> взяв В[олодимир] І[ванович]<sup>171</sup>. Духовні часописи беру на себе, Юхим зробить лише єпарх[іальні] відомості.

Вийшла нова кн[ижка]: «Мемуары, относящієся к Ю[жной] Р[у-си]» К[атерини] Мельник під редакцією Антоновича (т. II)<sup>172</sup>. Кому Ви оддасте її?<sup>173</sup> Чи не дасть би Щуровському?

Надалій переклади рецензій здебільшого робитиму я; робіть добрі запаси терпіння і християнської кротости. Але інакше не можна: переклади Д[ениса] все одно ні до чого, а гонорар мало не гр[афа] Толстого; я ж робитиму безплатно і у всякому разі більш старанно.

Бувайте здорові. Прошу вклонитись от мене своїй шанованій дружині.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

96. XII. 31.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 173–174 зв.*

## № 28

*[Київ, січень 1897 р.]*

Простіть, дорогий Михайло Сергієвичу, що мовчав так довго. Лихо нас спіткало: обоє ми з жінкою розхорувалися, я й з хати не виходив день 5; аж учора попустило.

З трагедіями прошлого віку зтяжка, але не через чию-небудь недбалість. Одна з рукописів «Діалог пастирей Свирида й Овдея» переписана, Н[адія] В[асилівна]<sup>174</sup> і каже, що посилає Вам. Рукопис Довгалецького<sup>175</sup> з бібліотеки Михайловського монастиря не можна взяти жодним чином, навіть професорам академії не дають. То туди ходить чоловік і списує, але певна річ, що се протягнеться ще тижнів зо три. З рукописом Софійської бібліотеки ще гірше: умер Лебединцев і взяти тепер звідти цілком не можна. Один чоловік, що має туду доступ, приватно обіцяв взяти рукопис той у квітні, ранійше не можна. Другі ж рукописи я попрошу у Петрова, для того піду до єго у неділю. Зробив би се ранійше, але лише днів шість, як одержав нарешті листа від Над[ії] В[асилівни], у якому вона дає справозданне справі, а там заслаб.

Експедиція йде, не турбуйтеся, але напишіть Ол[ександру] С[ергійовичу], щоб він давав мені книжки, бо сам я з деяких причин не могу

ходити за їми. Але він бере їх не дуже акуратно: всего, напр[иклад], дав мені 4 кн[ижки] XIV-го тому (які я й переслав).

Нема II-V т[омів] «Записок», а також «Словаря» (т. II)<sup>176</sup>.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 219–219 зв.*

## № 29

*[Київ,] 10 лютого [18]97 р.*

Мабуть, Ви, дорогий Михайло Сергійовичу, дуже гніваєтесь на мене. Але се, по правді, буде несправедливо, бо зо мною увесь час було не добре. Іно що виходився від інфлюенци, як вона знов повернулась до мене та ще й в додаток з жабою. От так і задержався з відповіддю.

Перш за все — хвала Богові, що в Товаристві все утихомирилось. А страшно було!

Надсилаю Вам (окремо) зараз чотири рецензії: «Вольнский ист[орико]-арх[ивный] сборник»<sup>177</sup>, «Подольский календарь»<sup>178</sup>, «Семь архиепископов»<sup>179</sup>, «Труды академии»<sup>180</sup>. Другі духовні часописі будуть послані найдалше через тиждень.

Про школи Титова — зроблю.

Еварницького послав Павлові<sup>181</sup>, Миропольського (в[ип.] 3-й) — Сергієві<sup>182</sup>.

Юхимові напишу.

Щуровський недужий — інфлюенца дуже захопила.

Слідить за церк[овно]-іст[оричною] літературою буду.

Щодо експедиції, то Олекс[андр] Серг[ієвич] мав зайти до мене, щоб обрідитись, але не приходив щось; я ж до єго не міг піти, бо слабкий був. Тепер зайду, бо завтра думаю виходити. Справу сю цілком можна буде уладнати. Єсть 30 р[ублів] на тою. Але, поки не побачусь з О[лександром] С[ергійовичем], не можу Вам сказати, яких книжок бракує. Декому вже давно послано. Зараз про се Вам напишу.

Простіть, що посилаю такі недобрі рецензії, не обробивши їх; дайте кому іншому, бо зараз не можу. Многословствують так, що й спинити не можна, але спиняю.

Щодо драм минулого віку, то я радий взяти сю справу<sup>183</sup>. Звернувся я листом до Н[адії] В[асилівни], але вона нічого не одповідає. Без сего ж я не можу нічого починати, бо не знаю, що зроблено вже. Добути всі рукописи я можу і обіцяю все зробити, тільки, певна річ, прошу на се часу. Думаю, що ранійше двох місяців трудно буде се зробити. І ще одно питання: скільки давати за аркуш переписки? Чи можна 35 к[опійок], чи меньше?

От ще що: чи можна перевести залежність історичної бібл[іотеки] за переклад Денисові (25 р[ублів]) на Денисову залежність (що він винен нам), щоб поквитати? Я радив би Вам згодитись, бо давать Д[енисові] гроші, коли він і так набрався, зовсім не варто. Прошу написать про се.

Про свою розвідку, що обіцяв Вам, мені дуже встидно. Узятись до неї раніше марта не можу, бо так обтяжений роботою, що рад би був, коли б скінчив її до того часу. Не гнівайтесь!

Щодо себе, то скажу що я поки «все в положеннии одном». Багато крови попсував мені Ванька Корольков (чи Ви знаєте сего падлюгу?). Перш за все він обговорив мене перед моїм начальством, а коли се не довело ні до чого, то він викинув мені другу капость. Довелось мені достати урок на 15 р[ублів] місячно в его парафії, він і тут обговорив мене, і тепер на весь Київ лунає слава, що я якісь карбонар чи щось такого. Сего я йому не подарую і, коли довідаюсь до всего діла, накою йому лиха, скільки зможу.

До редакції «Зорі» знов написав листа про те ж саме і знов не маю нічого. Ой, яка ж вона!

Будьте здорові і не забувайте.

Ваш О[лександр] Лотоцький

97. II. 10.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 62–63 зв.*

### № 30

*[Київ,] 18 березня [18]97 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Справу з пересилкою улаштовано. Ол[ександр] Сергієвич напише Вам, чого не достає. Грошей єсть 30 р[ублів].

Надсилаю Вам огляд «Богослов[ского] в[естника]»<sup>184</sup>. Решта буде скоро. Чи робить рецензію на книжку И. Козловского «Сильвестр Медведев» ([18]95 р[оку])<sup>185</sup>? Юхим обіцяє за рецензії.

Часу не маю, як і перше. Маю всего 30 р[ублів] місячно, а на більше треба старатися всяким способом, от на що іде увесь майже час. Повірите, не то, щоб зробити, але й почитать не можна нічого. До всего накиннули було мені урядову роботу додому, але тепер її вже позбувся. Не гнівайтесь на мене. Колись одбуду за все. А тепер не тільки на прожиття доводиться заробляти, але й сплачувати попередні залежності: за канд[идатські] сочиненія та т[ак]е і[нше]. Простіть, що й Вам не сплатив до сего часу. Все се так важко лежить на мні, що тільки про одно й думаю.

Ми з жінкою здорові. Ол[ександр] Як[овлевич] щось знов заскрипів. У Іюля теж не зовсім добре: жінка дочасу народили дитину на 7-му місяці. Погано скрізь!

Бувайте здорові.

Ваш О[ександр] Лотоцький

97. III. 18.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 129–130.*

### № 31

*[с. Білоусівка, Поділля,] 1 червня [18]97 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Послав я Вам першу частину статті аркушів з на два друкованих. Простіть, що трохи пробрехався перед Вами. Конець (на друк[ований] аркуш) дошло 10 червця (ст[арого] ст[илу]). Коли хочете друкувати частину, то можна друкувати те, що я послав, хоч на мою думку, краще б не розбивати статті. Мова погана, сам бачу, але нічого не міг вдіяти. Сповістіть, чи буде стаття придатна до «Записок»; коли буде, підпишіть моє ймення.

Разом з сим посилаю Вам рукопис — переписану драму з Михайлівської бібліотеки<sup>186</sup>. Рукопис дуже трудний для переписки, і я мусів пообіцяти 60 к[опійок] від аркуша. Всего належить заплатити за 13 аркушів 7 р[ублів] 80 к[опійок], а за попередній аркуш — 40 к[опійок]. Про другі рукописи й досі не можу дати Вам певної відповіді. Чистее горе!

Зараз пробуваю у батьків на Поділля, куди потягла мене якась неймовірна сила: скористувався двома днями зелених свят.

Чи одержали Ви два моїх попередніх листи?

«Записки» одержав вже на самому виїзді. На сім тижні все буде улаштовано. Не маю для Дик[арева] 1 т[ому] «Словниці». До речі, чи не могли б Ви переслати мені тт. III та IV «Галицько-руського словаря»<sup>187</sup> на мою адресу? (Київ, Контр[ольна] пал[ата]).

Будьте здорові. Чи будете у Києві?

Ваш О[ександр] Лот[оцький]

97. VI. 1.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 195–196.*

№ 32

[Київ,] 10 червня [18]97 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Уявляю собі, що Ви думали про мене, не одержуючи від мене ніякої звістки. Дивуюся, чому до Вас не доходили листи мої: чи не тому часом, що я адресував їх на ул[ицю] Зам[ойського] 3?

Посилаю Вам решту статті<sup>188</sup>. Признаюсь, не задоволений я нею дуже і, коли б можна її не друкувати, то я дуже хотів би, аби вона не друкувалася. Не стану складатися на «обставини». Я хотів зробити її добре і докладно, хотів ширше розглянути становище українського духовенства, щоб фон загальноросійського становища служив для більш яскравого порівняння. А вийшло, що я не використав навіть усього матеріялу, що маю під руками, через брак часу, книжок, потрібних справок. Тяжко мені особливо перед Вами: як я справдив усі свої красні обіцянки, що колись давав Вам! Ох, дорогий, Михайло Сергієвичу! Не буду просить Вас, аби Ви не гнівались на мене, бо не гніватись не можете. Не буду нічого й обіцяти, бо встидно мені дуже. Але бачить Бог, що коли б можна було, то робив би більше. А то доводилось так скрутно, що сам себе не тямив, і в такому становищі годі було що-небудь робити.

Майже усю зиму ми з жінкою по черзі слабували. Я, напр[иклад], пережив три інфлюенци і лиш в останній час зовсім виходився. 14 квітня у нас вродилась дочка<sup>189</sup>. Трудно переказати, що перетерпів я, вважаючи на слабе здоровля жінки. Хоч було й не без злого, але все тепер минулося. Все ж лікар заборонив їй самій годувати, і довелося наймати мамку. Зараз жінка на селі у батьків.

З сего місяця вже затверджено мене на службу, бо прийшла відповідь від синоду. Мою залежність у 840 р[ублів] за содержування в Академії синод розклав для мене на 9 літ — по 8 р[ублів] на місяць. Одержуватиму надалій, за винятком тієї залежності, 42 р[убля] місячно (600 р[ублів] на рік)<sup>190</sup>. Уважаючи на такі засоби, ми порішили, щоб жінка з дитиною пересиділи сей рік на селі, все ж буде легше.

Тепер почував би себе навіть добре, коли б не дві речі, що гнітять мене: нудьга за жінкою і встид, що не зробив нічого. Але живу думкою, що се все минеться: і жінка до мене приїде, і всі гріхи свої спокують до одного. Аби Ви лиш не гнівались.

Експедиція йде справно. Чи заїдете хоч на коротенький час у Київ? Напишіть про се, тоді про все побалакаємо.

Сими днями пошлю Вам деякі матеріли (в Miscellanea) для побуту духовенства у XVIII в[іці]. З рукописними драмами саме лихо. У Академії рукописи позабирали професора і не хотять ні давати на руки, ні здавати в бібліотеку. У Софійській бібліотеці після смерті Лебединцева такий нелад, що не можна добитись нічого. Вірте мені, що се діється

не через моє недбальство, а через нелад у бібліотечних справах та через грубіянську вдачу бібліотекарів. Все ж нічого певного не можу ще Вам сказати про ті рукописи, мене водять, а я Вас мушу водити.

За 3-й т[ом] словаря<sup>191</sup> буду дуже вдячний. Посилайте або на палату (Київ, Контр[ольная] палата), або на мою квартиру (Нестеровская, 21).

Коли Ви порішите мою статтю друкувати, то я хотів би скористуватись Вашою ласкавою обіцянкою: коли можна, то я просив би прислати що-небудь з гонорару авансом. Прошу Вас, як будете той гонорар рахувати, відлічіть для себе тих 22 р[ублів], що я Вам винен.

Бувайте здорові. Шановній дружині Вашій прошу од мене низенько поклонитись.

Ваш О[лександр] Лотоцький

97. VI. 10

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 65–66 зв.*

### № 33

*[Київ,] 13 серпня [18]97 р.*

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Дуже жалкую, що не можна було бачитись з Вами, коли переїздили через Київ, коли б ще був задержався, то зовсім би не пустили на село. Але побачимось, як будете вертатись, багато про що єсть поговорити.

Вірші з академічного рукопису я списав усі, не знаю лишень, чи всі туди ввійшли із збірника Кибальчича. Щодо сего останнього збірника, то признаюся Вам по щирості, що зараз ледве чи можна буде се зробити. Найдальше, як днів через три я розшукаю сего добродія, але малу маю надію, що він дасть мені рукопис додому: треба буде описувати у його в хаті, а се займе досить часу. Через се гадаю, що замітка про вірші не увійде у XIX т[ом].

В академічному збірнику, крім списаних віршів, єсть: промови того самого Некрашевича на різні випадкові речі, дуже малої вартості, та три інтермедії: «Спор души и тела», «Ярмарок» та «Исповедь». Перших дві я вже переслав Вам, а остання — надрукована в «Руков[одстве] для сельских пастырей» за 1876 р[ік]<sup>192</sup>. Ніяких біографічних даних про Некрашевича не маю; у Петрова їх теж нема. В історіях академії теж нема про его нічого. Через те я і сказав про его так глухо.

Днів через кілька я ще напишу Вам в сій справі, — як виясниться.

Чи не можна б мені бачити коректи статті про духовенство? Може б, я дещо відмінив.

Рецензія на Срібницького<sup>193</sup> буде. З експедицією задумаюся до Вашого приїзду.

Будьте здорові.

З поважанням,  
Ваш О[лександр] Лотоцький

97. VIII. 13.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 124–125.*

### № 34

*[Київ,] 23 жовтня [18]97 р.*

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Надсилаю Вам замовлений огляд; робіть з їм, що хочете. Не знаю, яку йому дати назву: «З російської України»<sup>194</sup>? В тім обширі, який Ви назначили, не можна було докладнійше зробити, до того ж трудно було у короткий час зробити огляд подій за цілий рік. Про археол[огічний] музей, вистави і з'їзд я поки промовчав, бо речі сі тягтяться і далій. Простіть також, що не встиг переписати, зміг взятись за роботу дуже пізно, до того ж тепер трохи недужий.

Ол[ександр] Яковлевич просить якнайскорше переслати йому хоч коректурні листи першого очерку і біографії Ш[евченка]<sup>195</sup> і надсилає Вам карточку Гулака.

Бувайте здорові.  
Ваш О[лександр] Лотоцький

97. X. 23.

*Здоровле Ол[ександра] Яковлевича потрохи поправляється: він вже встає і ходить по хаті<sup>196</sup>.*

Наготовив подати Вам поштою, але трапилась нагода передати через д[октора] Гнатюка — то й користуюсь з неї. Перед Вами тяжко винен: до сего часу не зібрався до Петрова, щоб купити потрібні книжки. Торжественно обіцяю Вам, що через тиждень, а найдалше через 10 день Ви будете розгортати ті книжки у Львові і запевнитись у тому, що я можу здержувати слово.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 389–390.*

### № 35

*[Київ,] 30 жовтня [18]97 р.*

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Статтю про духовенство Ви вже мали одержати<sup>197</sup>. Щодо статті про Некрашевича, то з цієї справи, як видно, нічого не вийде, принайм-



ній зараз. Тут, головна річ, треба часу, щоб побувати у Дмитрієвського, Кибальчича, щоб виписати книжку з публ[ічної] бібліотеки, а скоро сего зробити не можна. Був я у Дмитрієвського, та не застав его, і, як бачу, ся справа затягнеться. Але, щоб не підводити Вас, я замовив таку саму статтю на підставі архівних документів: до історії случької архимандрії (про намістника Досифея Галяхівського); стаття ся невеличка, з додатком документів, вже пишеться Грущенком<sup>198</sup> і за тиждень буде готова<sup>199</sup>.

Пришлю Вам поки що три рецензії, одну російською мовою. Рецензію на Тушковського Ви вже мали одержати, на Осадчого одержите сими днями<sup>200</sup>; про Острозьку школу написав Тиховському, на «Труды» Под[ільського] комітета пишеться<sup>201</sup>. «Очерків» Лазаревського<sup>202</sup>, опису рукописів Віленського музею та книжки Никольського про «испр[авление] книг»<sup>203</sup> я ще не одержав, а як буду слати, то напишу або пристрою. Про «Топогр[афические] очерки Киева» остаточно довідаюся сими днями<sup>204</sup>.

Пишеться рецензія на кн[ижку] Серебренникова про іст[орію] Київ[ської] акад[емії] в XVIII в[іці] (друкувалась в Трудах академії)<sup>205</sup>. Чи не маєте іще чого?

Юіль проситься, щоб йому написати про монографію Уманця «Гетьман Іван Мазепа»<sup>206</sup>. Я думаю, нехай пише, а як буде непридатне, то напише хтось другий. Чи так?

Чи не треба Вам популярно-наукових річей для «Літературно-наукового вістника?». Я знаю одного чоловічка, який пише «Психологію народів» за Лебоном, Летурно і Тейлором. Річ обіцяє бути цікавою, — хоч і цілком компілятивна. Коли що вважаєте придатного in spe, — сповістіть.

Ваш О[лександр] Лотоцький

97. X. 30.

На другім боці.

Вийшла стаття Лучицького (окремо) французькою мовою про «малороссийскую сельскую общину». Прошу залишити сю статтю за мною: маю до неї доброго господаря.

Зараз одержав проспект і Вашу пропозицію. Дуже радий. Прошу лишень написати мені, чи я власне повинен писати з Києва, чи робити огляд всего укр[аїнсько]-російського життя, чи єсть у Вас ще який кореспондент.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 170–171 зв.*

№ 36

Київ, [5 листопада 1897 р.]

STATIA WISLANA LOTOCKIJ

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 215–215 зв.

№ 37

[Київ,] 13 листопада [18]97 р.

Зараз одержав Вашого листа і спішу Вам відповідати. Мені аж совістно, що через таку дурницю, як моя нікчемна замітка, Ви прийняли стил[ь]ки всякої турбації. Простіть, будьте ласкаві.

Підписуйте мене завше, як самі вважатимете за краще. Ви знаєте, що я з своїм йменням в «Записках» не криюся. А не підписувався я тому, що під такою дрібною заміткою підписуватись вважав за прояву якогось авторського самолюбства. Коли ж та замітка приймає форму статті, то річ інша. Хоч, признаюся, не можу собі уявити, як Ви перетворили замітку у статтю?<sup>207</sup> Се вже, мабуть, одна з невідомих таємниць редакторської магії.

«Огляд» для «Вістника» пошлю між 20–24 ст[арим] ст[илем]. Признаюся, що писати ще не брався, — лише збираю матеріяли. Повірите, — зовсім ніколи. Ол[ександр] Як[овлевич] заслаб тяжко, і я увесь час коло єго: доводиться днювати і ночувати. Додому захожу хіба що взяти. Астма Ол[ександра] Яковлевича прийняла такі розміри, що він, і не безпідставно, зводив вже останні рахунки з життєм. Між іншим доручив мені послати Вам депешу, у якій він прощається з Вами і в Вашій особі з Галичиною. Я порадив йому заждати, бо такі рахунки, звичайно, не можуть добре впливати на настрої. Сьогодні консилиум. Наче вже стає легше.

Будьте здорові. Доручення Ваші виконаю завтра.

Простіть, що так пишу: роблю се прихапцем на службі, щоб не одтягати часу.

Ваш О[лександр] Лотоцьк[ий]

97. XI. 13.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 127–128.

**№ 38**

[Київ,] 16 листопада [18]97 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Вертаю Вам вірші, виправивши їх по моєму рукописові (список Петрова). Знаки, я думаю, треба розставити не так, як в рукописові, а способом граматичним. Як Ви гадаєте?

Спасибі Вам щире за зміну заголовку: тепер воно має зовсім другу рацію.

І ще просив би я Вас переказати коректорові моєї статті про духовенство, щоб скрізь замінив слово «гарантувати» словом «убезпечити».

І ще прохання. Коли не в труд Вам буде, запитайте Франка, чи дозволить він видавати тут свої оповідання для народа і з відповідними змінами мови.

Простіть що до сего часу не вислав вам ніяких книжок. Ніяк не збираюсь піти до Петрова, але вже постараяся. А щодо обіцяних книжок (Багалія, Голубовського), то не можна ніде в книгарів добути тих ч[исел] «Университ[етских] изв[естий]», з яких потрібні виривки для доповнення. Чи посилає Вам з дефектами?

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

97. XI. 16.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 126–126 зв.*

**№ 39**

[Київ,] 12 січня [18]98 р.

Витаю Вас, дорогий Михайло Сергієвичу з Новим Роком і бажаю Вам всего найкращого. Простіть мені мою неввічливість, що довго не писав Вам. Сей час пройшов дуже розкидисто. Деякий клопіт в справах особистих, досить різної дрібної роботи, що треба було викінчити, до того ж обов'язкова робота увечері, по службі, все се трохи пригломшило мене і не дало мені й досі зібратися, як слід, з думками. Все се, гадаю, Ви зрозумієте і дуже гніватися на мене, прошу Вас, не будете.

Дальшу кореспонденцію думаю висилати Вам між 15–20 і візьму собі вже сей термін за сталий. Тільки просив би Вас дати мені трохи більше місця, — а то виходить одна лише схема без конкретних фактів. Принаймній хоч на перший черговий огляд просив би я сторін 12, бо сама матерія того вимагає — факти з культури і освіти. Розумію добре

Ваше становище і далі турбувати Вас не буду, але на сей раз прошу зробити мені сю ласку, бо ледве чи здолаю стиснути силу фактів на 6–8 сторін.

Завтра пошлю Вам статтю Грущенка і три рецензії<sup>208</sup>. Грущенкові треба додержати псевдоніма через відомі обставини. Стаття, здається, нічогенька, хоч би вже тим, що написана головню на підставі недрукованих джерел. Грущенко просить, чи не можна б йому вислати «Словарь» А. Гурта?

Прошу Вас, коли се можна, зробити 600 відбитків моєї статті про духовенство<sup>209</sup>. Що коштуватиме — Вам пошлються гроші зараз, як напишете ціну. Але вже, мабуть, черенки розібрані? Тоді звичайно, не треба.

«Вістник» робить вражінне на публіку. Але про се напишу по-дробно в другий раз, більше повештавшись між людьми.

Високоповажаній дружині Вашій прошу засвідчити моє щире ушанованне і подяку.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

98. I. 12.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 114–115 зв.*

## № 40

*[Київ,] 30 січня [18]98 р.*

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Нещастя моє! Знов не додержав я слова. Обіцяв послати огляд між 15–20, але сего не можна було зробити. Для хроніки російської культури не зміг добути деякого важливого материялу; через що одклав було сю тему, а тепер надумав, з Вашої поради, написати про археол[огічний] з'їзд, музей і арх[еологічну] виставу; на сю останню я найбільше покладав надію, що вона мене вивезе. Вол[одимир] Бон[іфатійович] міг повести мене на сю виставу лише 26-го, але, побачивши її, я зрозумів, що писати про неї широко може хіба спеціаліст та й у спеціальному органі, а мені можна про се лиш згадати. Тож взявся я знов до культурного нарису, але за браком потрібного материялу можу написати не раніше 6-го лютого ст[арого] ст[ило]. Се термін певний. Гадаю, що коли й попередній огляд можна було одкласти на такий термін, то хоч се і неприємно дуже, але як-небудь можна.

Далій я вже посилаю Вам проект оглядів наперед, щоб не виходило непорозуміння. Для огляду мого прошу лишити мені 12 сторін, буду тиснути. Нарис буде прецікавий. «Вістника» я не одержав — значить вернули. Мені дав один примірник В[олодимир] Б[оніфатійович].

Сими днями одержите рецензію П. П. на кн[ижку] Ярушевича «Кн[язь] К[онстантин] И[ванович] Острожский» (магістерська дисер-

тація)<sup>210</sup> і С. Охрименка — «Географічний нарис Кубанщини» і мою — «Макарій Булгаков» Титова<sup>211</sup>.

В «Журн[але] М[инистерства] н[ародного] пр[освещения]» есть цікава стаття про Срезневського<sup>212</sup>. Чи подати?

Простіть. Бувайте здорові.

Низенько кланяюсь Високоповажаній Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

98. I. 30.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 146–147 зв.*

#### № 41

*[Київ,] 13 березня [18]98 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Дякую за «Вістник» (вже маю всі книжки) і «Дзвінок». Прошу лише як-небудь повідомити мене, що коштує «Дзвінок» з пересилкою та брошуровкою.

Допис<sup>213</sup> послав Вам, не знаю, чи подобається. Мені самому здається дуже невірним тон її. Але ж і те: писати серйозно не можна було, а щоб писати з гумором при всяких обставинах, треба бути справжнім гумористом.

Вибачте теж, що й задовга. Далій місяців три більш 4–6 сторін не буду подавати.

І ще ось: чи фраза про літературну етику досить безпечна (де говориться про Ясинського)? З такої фрази почалася ж буча між Старицьким<sup>214</sup> та Чайченком<sup>215</sup>. Тож прошу завважити і, як що, викинути.

Далій ще маю Вас потурбувати: посилаю Вам сими днями оповідання з духовного побиту. Нехай збільшує папери у Вашому редакторському кошику.

Який остаточний термін для огляду духовних часописів? Думаю, що до 1 квітня ст[арого] ст[ило] будуть готові.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лотоцький

98. III. 13.

Яка доля спіткала статтю Грущенка про Галяховського?

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 168–169.*

[Київ, квітень 1898 р.]

Високоповажаний, дорогий Михайло Сергієвичу!

Коли б Ви знали, як сей час пройшов, то їй-Богу не гнівались би на мене. Перш за все сего місяця урядової роботи було у мене по 9 годин на день, а що гірше — на контрактах перебувала сила народу, що однімала у мене решту часу. Увесь місяць пройшов, як у тумані — розкидано, з дрібним клопотом та без роботи.

Дальша кореспонденція буде про змагання російської преси про українство. Прошу дати мені теж сторін з 12 — тема така, що стиснути-ся на менше не можна. Пошлю — найдальше — 7-го ст[арого] ст[илію].

Друга книжка прийшлася всім до смаку, крім, певна річ, тих українофілів, що ніколи нічим не задоволені з тої простої причини, що самі нічого не роблять. Коли б ще зо дві таких книжки підряд, то «Вістник» придбав би собі певну повагу. Були вже подекуди в часописах прихильні рецензії (я читав у «Волині»). Висловлюється всюди бажанне, щоб більше було звісток про культурне життя Галичини. Чому б, напр[иклад], коротко не подавати про діяльність Товариства? Мені здається, що то думка справедлива, щоб «Вістник» був зв'язком між Галичиною та Україною російською.

2-ої кн[ижки] «Вістника» я ще не одержав.

Посилаю Вам переписані рукописи з академ[ічної] бібліотеки\*, — платити за се не треба.

---

\* «Подлинность поучения преп. Феодосия Печерского о пении и числах тропарных и о казнях Божиих» проф[ессора] В. Петрова («Известия отделения русского языка и словесности Импер[аторской] акад[емии] наук», 1897 р., т. II, Кн. 3, Стр. 783–785).

«Почуение о пении и числах тропарных» відоме з трьох списків; два старіші, видав м[итрополит] Макарій (в «Учених Записках Истор[ического] отдел[ения] Импер[аторской] ак[адемии] н[аук]»), Кн. II. В[ып]. 2, 1856 р.). Третій видано у «Православном собеседнике» (1858 р[оку] Ч[астина] III). В одному з списків, що виданий м[итрополитом] Макаровичем, «поучение» приписується «святому Феодосію мниху», а в других св[ятим] Панкратієм: м[итрополит] Макарій встоював за справедливість першого напису, се другі вчені російські (Горський, Невоструєв, Вадковський) більш-менш прихилилися до тієї думки, що згадане «поучение» написав св[ятий] Панкратій.

Проф. Петров пристав до думки м[итрополита] Макарія і подав нові доводи для неї. Пам'ять св. Панкратія святкується православною церквою 9 лютого, а в одному з старіших списків «поучения» сказано, що воно промовлено «В первую неделю поста св. апостола». Коли тут першу неділю вважати першою неділею не апостольською, а великого посту, то вона може припадати на 9 лютого, у той рік, коли Великдень буває 23 марта; таке ж припадання за життя св. Теодосія було лише раз — р[оку] 1068. Того ж саме року св[ятий] Теодосій і промовив се «поучение» в день св[ятого] Панкратія, і надпис над «погребением» мусить бути реставрований так: «Почуе-

Разом з сим до Вас проханне. Чи не знайшовся б між Вашими студентами чоловік, що хтів би заробити гроша у такий спосіб. В бібл[іотеці] Оссолінських єсть збірник № 827 (по опис. Коложмяцького та Дашкевича); звідти треба списати стор[інки] 84–85 та 171–181. Після опису, там же єсть: привітне слово Кирила Транквиліона канцлеру Т[омашу] Замойському та лист до Кирила ігумена обителі скитської Теодосія. В описі не означено, на яких се сторонах знаходиться, але се конче треба знайти. То прошу Вас, знайдіть доброго чоловіка, напишіть, скільки йому буде слідувати, і я вишлю гроші.

Прошу також для мене через Волод[имира] Бонифатійовича «Дзвінок» за роки 1894–[18]97, тільки зброшуровавши его в книжки. Гроші вишлю зараз як одержу повідомленне, скільки все буде коштувати. Тоді ж вишлю за один примірник «Вістника», який я одбираю у Волод[имира] Бон[іфатійовича]. З «Дзвінком» справу доручить Шухевичові<sup>216</sup>, бо часу у Вас бракує.

Прошу вклонитися Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 306–307 зв.*

#### № 43

*[Київ, початок травня 1898 р.]*

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Трохи спізнився, — та все ж думається, встигне на VI кн[ижку], бо V ще не вийшла. Спізнився власне через урядові обов'язки. Тепер на мене накладено фактичний контроль по монополії, то й мушу здебільшого виходити о 4-й годині ранку, а вертатись додому увечері. Головна річ, що не було змоги заходити в публ[ічну] бібліотеку, а між тим — хоч кореспонденція мала, а переглянути часописів треба багато.

Боюся, що кореспонденція Вам не подобається. Знов довелось трактувати про господарські речі, але вся рос[ійська] преса та суспільство ні про що інше зараз не говорять. Щодо театру, то я, вибачайте, думаю скористуватися Вашою порадою восени з тої нагоди, коли буде грати в Києві увесь сезон трупа Саксаганського; мені здається, се буде зручнійше. Тоді я думаю і попросити у Вас більше місця для допису.

Подам Вам дальші теми для дописів, щоб нам порозумітися заздалегідь. Археологічний з'їзд. Приватні відчити в університетських міс-

---

ние на память св[ятого] Панкратия о крещении обеда и пития, во первую неделю великого поста св[ятого] апостола (себто: що заведений св[ятими] апостолами) списано Феодосием Худым мнихом». Таким чином, на думку проф. Петрова підпирається справедливість і того, що св[ятому] Теодосієві належить «поучение о казняхъ Божиих». О[лександр] Л[отоцький] (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 310–310 зв.).

тах України. Дрібний господарський кредит (про се можна і цілу статтю). Станове питання (дворянське, крест'янське) (про се також). Адміністративні надужиття (злегенька). Сектанти (юридичне їх становище). Сільськогосподарські робочі. Фабричні робочі. Російський марксизм. Обрусеніє (текучі факти життя і преси). Потреба юридичних відомостей в народі. Асекураційна справа. Кустарні промисли. *Провінційальна література. Видання для народа. Журнали російські. <Святков[анья]> про Шевченка*<sup>217</sup>. Суспільна культурність (про се треба сказати ширше, фактів єсть сила). Вища та середня освіта, її характер і вимоги. Горілчана монополія. Переселенці. Лікарська (медична) заемога для народа.

Я Вам зазначив головніші питання, про що ж хочете, щоб я писав, скажіть задалегідь. Коли ласка Ваша, я хотів би в дальшому дописі дотикнутися питання про сільських робочих з приводу нової брошури Рильського, що має вийти до того часу.

Огляди дух[овних] часописів одержите 12 мая.

До сего часу не зберуся (нема все часу) однести для Вас на почту гроші за «Дзвінок» та на другий примірник «Вістника» на моє ім'я. Простіть, що турбую Вас, надсилаючи на Ваше ім'я, але там гроші на дві потреби, то аби в Товаристві не змішали. До того ж, мушу додати, що I та III кн[ижки] «Вістника» я взяв вже у В[олодимира] Б[оніфатієвича], то їх не треба посилати.

Не завважайте на глупі виходки «ширих українців» проти «Вістника»: на них у нас ніхто майже не вважає, крім кількох безплідних язикобивців, що встигли до краю втратити повагу до своєї гідності. У мене тут вийшли деякі прикrostі з сего боку. Не знаю, чи не дотикнутися цієї справи в допису з України, розуміється, щоб цілком коректно?

Чи не гніваєтеся Ви на мене, що я не дав Вам статті про духовенство? Ох, не знаю, що мені робити! Як Ви знаєте, ще з осені я поставлений в таке становище, що для літературної праці не зостається зовсім нічого. Але надалій я рішив неперемінно вискочити з того прикрого становища — най йому хрін! Тоді спокутую перед Вами всі гріхи свої, — хоч знаю, що Ви тепер мені не вірите; але хоч я і визнаю за Вами в тім рацію на підставі фактів минувшості, та все ж певен, що і я кажу щирю правду. Сего місяця пошлю Вам (хоч в сім і не певен, бо не маю ще книжок) дві рецензії на «Архив униатских митрополитов»<sup>218</sup> та «Описание документов и дел архива св. Синода», т[ом] V<sup>219</sup>. Книжки дуже смачні. А се вже цілком правда, що пошлю Вам за кілька днів переклад коротенької гуморески Тихонова: «Як я був декадентом» — з «Вестн[ика] Европи»<sup>220</sup>.

А що Ви зробили з «Заручинами»<sup>221</sup>?

Ваш О[лександр] Лотоцький



**№ 44**

*[Київ, початок червня 1898 р.]*

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Дуже дякую Вам, що потурбувалися про рукописи з Оссолінеума. Я зараз одержав їх і мушу знов турбувати Вас проханням, щоб Ви або той чоловічок, що переписував, сповістили мене скільки все коштує і яка адреса перепищика, щоб властитель рукописів міг зараз вислати гроші.

За півгодини перед сим одержав я звістку, що батько мій тяжко слабий запаленням легких. Се вже вдруге з ним в протязі трьох років. Уважаючи на его старий вік (більш 65 р[оків]), можна сподіватися всего. То сегодня мушу виїхати з Київа додому.

Прикро мені й те, що кореспонденція моя не готова. Се вже цілком вина моя, бо Ви просили приготувати раніше. Я й думав послати Вам її 1–2 червня. А тепер не знаю, як і буде. Зараз я в такому моральному стані, що не здатен ні на яку роботу. Через те, коли не одержите коректи до 5 червня, то, як се не прикро, а треба буде обійтися без того. На таку пригоду я, певна річ, не міг рахувати.

Будьте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Посилаю Вам разом рецензію на «Сборник матер[иалов] для ист[ории] просв[ещения] в Р[оссии]»<sup>222</sup>. Учора її одержав.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 197–198.*

**№ 45**

*[Київ,] 31 липня [18]98 р.*

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Ми з Вами думали, що з'їзд лікарів буде з початку серпня, але помилилися. Хоч Ви, може, і довідалися вже з часописів, але все ж мушу сповістити Вас, що з'їзд сей буде 20 серпня. Зараз виїжджаю з Київа на деякий час в справах служби.

З глибоким поважаннем

О[лександр] Лотоцьк[ий]

98. VII. 31.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 172.*

№ 46

[Київ.] 8 жовтня [18]98 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Перш за все прошу вибачення: на дальшу книжку огляду з російської України не буде. Немає відповідного материялу та й часом тепер мені виходить не добре: вертаюся додому з роботи не раніше 12-ої години опівночі. На той місяць прошу дати мені сторін з 12. Виникає ще дещо про обрусеніє. Чи се вже буде забагато?

З доручення Олександра Яковлевича прошу Вас, що коли не будуть у «Вістнику» надруковані його кримські вірші, то потурбуйтеся прислати мені: тут готується збірка поезій на спомин Котляревського<sup>223</sup>.

З сего приводу звертаюся ще до Вас з проханням. Для тієї ж збірки хотілось би мати вірші Франка<sup>224</sup> і Маковея<sup>225</sup>. Чи не могли б вони прислати мені по 10 своїх віршів хоч би вже й друківаних, але таких, що тут їх дістати не можна, певна річ, завважаючи на цензурні обставини. З тих, що єсть в збірці Маковея, виданій Паньківським, та в «Зів'ялому листеві», «Ізмарагдові» та в «З вершин» не треба, бо їх можна і тут достати. Простіть, що звертаюся з сим до Вас: з Маковієм я ледве знайомий, а з Франком то й зовсім ні. Але як се Вам чому-небудь не зручно, то я понаписую їм. Чи не міг би ще Маковію запросити Щурата<sup>226</sup>?

Шкода, що не були Ви в Києві. Хотілось побачитись з Вами. Тим гірш шкода, що на нас Ви гніваєтесь. Хоч Ви маєте і певну в тім рацію, — та все ж тяжко.

Посилаю Вас список книжок, на які Вам посилаються рецензії до «Записок». Крім того, за мною ще єсть «Описание документов и дела Архива св. Синода», т. V, і «Архив униатских митрополитов».

Бувайте здорові. Прошу низенько вклонитися щиро поважній Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

98. X. 8.

1898

Эртель, «О стенописи в великой Успенской церкви в Киево-Печ[ерской] Лавре»<sup>227</sup>;

Серебренников, «История К[иевской] д[уховной] академии в XVIII в[еке]»<sup>228</sup> (окремо);

Русский, «Виленская и Пельшевская католическая семинарии»;

Титов, «Духовные школы в Курско-Белгородск[ой] епархии», 3 выпуски<sup>229</sup>;

Титов, «Истор[ическое] описание Киево-Андреевской церкви»<sup>230</sup>.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 217–218 зв., 216.

№ 47

[Київ.] 7 грудня [18]98 р.

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Надсилаю Вам відомості про нові цензурні події.

Огляд на дальшу книжку «Вістника» буде про укр[аїнський] театр<sup>231</sup>. Прошу залишити для мене сторін з 10, як можна. Прошу вибачити, що сей огляд пошлю пізніше — в 20-х числах грудня (ст[арого] ст[иллю]), бо інакше сей раз не можна.

Де думаєте свята проводити? На Скалі? Як живете, як Ваше здоров'я? Щасливо Вам святки опровадить!

Ваш О[лександр] Лотоцьк[ий]

98. XII. 7.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 15–15 зв.*

№ 48

[Київ.] 16 січня [18]99 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Одержавши звістку про загальні збори Наук[ового] товариства, прошу Вас або прийняти на себе, або доручити кому від себе мій голос. Вибачайте, коли турбую Вас безпотрібно, але роблю се на випадок, може се Вам на що здасться. Для сего я посилаю зараз повідомлення і до Виділу.

З кореспонденцією опізнився. Причиною було те, що треба було багато справок не лишень з книжок, але й від людей, які знали що з історії українського театру. А між тим з людьми бачитись мені тепер дуже трудно, бо урядові мої обов'язки однімають у мене увесь той час, коли можна з людьми бачитись: хожу на службу тепер од 9–3 днем і од 6–11 або 12 увечорі щодня. При таких умовах писати можу хоч уночі, але, як треба зайняти справку, то мимоволі мушу задержати справу.

Таке трудне становище примушує мене перемінити службу, але зараз певного ще нічого не маю.

Дальший огляд думаю послати не пізніше 5 лютого про народні книжки на Україні. Після ще буде один огляд про публіцистику на Україні, а там огляди будуть складатися з *хроніки* життя не уривкової, а систематичної з газетного матеріялу. Що Ви на се скажете? Здасться, се саме те, чого Ви й спершу хотіли.

На жаль, виписок з рукописів Михайловської бібліотеки зараз зробити не можна, бо бібліотекар слабкий, а другий ніхто до бібліотеки діла не має.

Скажіть, будьте ласкаві, скільки на російські гроші буде 20 геля-рів? 10-крейцарові талони розпродані, а за сі не знаю, що брати. Думаю, що перші взагалі підуть добре.

Бувайте здорові.

З поважаннем,  
О[лександр] Лотоцький

99. I. 16.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 122–123 зв.*

#### № 49

*[Київ,] 17 березня [18]99 р.*

Високоповажаний Михайло Сергієвичу

26 мая сего року в Росії святкується ювілей Пушкіна. З сего приводу я подаю до цензури збірник укр[аїнських] перекладів з Пушкіна<sup>232</sup>. Чи не можна б звичайний огляд на май місяць замінити статтею «Українські переклади з Пушкіна в Росії»<sup>233</sup>. Прошу одповісти в близькому часі, щоб огляд міг поспіти.

З щирим поважаннем  
О[лександр] Лотоц[ький]

99. III. 17.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 289–289 зв.*

#### № 50

*[Київ,] 8 червня [18]99 р.*

Дорогий, без краю дорогий Михайло Сергієвичу!

Ви не повірите, як прикро мені почувати Ваше незадоволення. Воно гнітить мене тим більше, що Ви маєте багато рації. А проте Ви несправедливі, що підозріваєте мене в якомусь ображенні. Ображатися на Вас жодним чином не можу, ба дуже люблю і поважаю Вас та добре знаю, що свідомо Ви мене не можете образити. Скоріше ми Вас ображаємо своїм недбальством.

Щодо «неприхильно-вижидаючого» становища, то воно справді єсть і ним прикривається саме недбальство. Але Ви несправедливі, характеризуючи так всіх. Ол[ександр] Сергієвич розкаже Вам про справжній стан речі, і Ви побачите, що хто працював, на тих накладалося стільки праці, що декому довелося допрацюватися мало не до сухотки. Кажу се, напр[иклад], про Єфремова, який зараз зовсім слабкий через надсаду в праці. Так само розривалися на всі боки і другі невеличкі сили, що заходилися працювати. Щодо мене особисто, то бачить Бог,

що не міг я дати нічого більше. Хоч се й занадто мало, але я за те по совісті не відповідаю.

Про близький огляд я писав Франкові, щоб залишив місця. Ранійше не міг написати з тої причини, що статті «Києвл[янина]», про які я маю писати, ще не скінчилися. Завтра має вийти остання стаття, і завтра ж почну писати. Вечерів за 2–3 сподіваюся написати.

Бувайте здорові.  
Щиро прихильний  
О[лександр] Лотоцький

99. VI. 8.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 23–24 зв.*

## № 51

*[Київ,] 4 листопада [18]99 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Мушу заздалегідь застерегти, що огляду російського життя на грудневу книжку не буде.

Чи одержали Ви мого попереднього листа?

Ви обіцяли постаратися, щоб хто з галичан написав коротенькі біографії поетів, які заведено до збірника «Вік». Подаю Вам імена тих поетів: Маковій<sup>234</sup>, Щурат<sup>235</sup>, Ул[яна] Кравченко<sup>236</sup>.

Інші всі єсть.

Біографії не треба більш, як на 5–10 рядків (кожного поета): коли родився, де учився, що писав (перечислити головнійше), яке займає офіціальне становище, коли має його.

Анна Львовна<sup>237</sup> просить нагадати, щоб Ви вислали їй 3-й т[ом] словаря<sup>238</sup> на моє ймення.

Скоро Пелехин надішле Вам регулямін. Зміни єсть, але не кардинальні. Добре б покінчити сю справу, бо, мабуть, вона вже Вам надокучила<sup>239</sup>.

Кланяємося шановній Марії Сильвестровні.

Сергій дуже дякує за книжки.

Жду відповіді про пропоновану у попередньому листі бібліографію.

Бувайте здорові. З поважаннем  
Лотоцьк[ий]

99. XI. 4.

Задержав листа, сподіваючись на Вашу відповідь, але бачу, що лист мій попередній не дійшов до Вас. То знов додаю Вам список книжок, на який можна дати рецензії.

Книжка «Вістника» дійшла з дефектом: статті Франка, *Observer*'а та *Spectator*'а вирізано цензурою, а також останніх дві картки «Хроніки» (Сусп[ільне] життє); разом пропало і оголошення про передплату.

Сергій Олекс[андрович] питає, що єму робити з тим білетом, що він купив. Він писав Вам три листи.

У склад поступило всего 8 р[ублів] 50 к[опійок] передплати за «Вістник» [18]99 р[оку] з Бахмута.

Яким способом посилати Вам книжки з складу? Залізницею чи через транспортну контору?

Огляду раніше різдвяних свят не могу дати.

Ваш Лот[оцький]

Виставові видання

«Иностр[анные] карты», Ляскоронский<sup>240</sup>

«Матер[иалы] по картогр[афии]», Кордта<sup>241</sup>

«Палеогр[афический] изборник», Каманин<sup>242</sup>

«Свинцовые пластины» — Болсуновский<sup>243</sup>

«Князья Пузыни», Пташицкий<sup>244</sup>

«Известия Таврич[еской] уч[еной] арх[ивной] комиссии»,  
<зв.> 29<sup>245</sup>

«Изв[естия] Общ[ества] изуч[ения] Куб[анской] области»,  
<зв.> 1<sup>246</sup>

«Украинские были» — Горленка<sup>247</sup>

«Лубенский музей Скаржинской»<sup>248</sup>

Сементовский, «Киев, его святыни»<sup>249</sup>

Айналов и Редин, «Древние памятники искусства в Киеве»<sup>250</sup>

Клоссовский, «Матер[иалы] для климатол[огии] Ю[го]-З[апада] Р[оссии]»<sup>251</sup>.

Потебня, «Об изменении значения и заменах существительного»<sup>252</sup>

Симони, «Русский язык в наречиях и говорах»<sup>253</sup>

Астафьев, «У святынь Приднепровья»<sup>254</sup>

Лазаревский, «Очерки, заметки и докум[енты] по ист[ории] Мало-р[оссии]»<sup>255</sup>

Воейков, Пастернацкий и Сергеев, «Черноморское побережье»<sup>256</sup>.

«Чтения в ц[ерковно]-арх[еологическом] общ[естве]», в[ып.] 2<sup>257</sup>

«Труды Черниг[овкой] арх[ивной] комиссии», в[ып.] 2<sup>258</sup>

*Вийшло ще\**

Гринченко, «Этногр[афические] матер[иалы]», Т[ом] II<sup>259</sup>.

«Лекции и исследования по др[евней] ист[ории] рус[ского] пра-в[а]», 2-е изд[ание], [18]99<sup>260</sup>.

*Але на цих дві книжки немає рецензента.*

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — ЦДІАК України.  
— Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 21–22 зв., 27.

\* Дописка в кінці списку рукою Михайла Грушевського.

№ 52

[Київ,] 10 березня [1]900 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Негарно я повожуся, але, розібравши все по совісті, не можу себе цілком винуватити. Далєбі, нічим більш не міг Вам допомогти. Справжній робочий день мій починається лиш з 10-ої години вечора, а роботи така сила, що й розірвешся — а не переробиш. Друкую заразом кілька книжок і разом кілька лаштую для друку. Наслідків такої роботи не видно, а час вона з'їдає ненажерливо.

Зараз я слабій і не виходжу з хати. Чого-небудь серйозного робить не можу. Але присягаюся Вас усім святим, що 1-го квітня пошлю Вам статтю про Флоринського. До того часу мусить настигнути і кілька нових рецензій.

Я знайшов чоловіка, що написав би для «Вістника» статтю про Лисенка. Приводом для статті могло б бути друкування опери «Утоплена». Чи друкуватиме «Вістник» сю статтю?

Ви, мабуть, одержали вже звістку, що «Одесское общество историчнее» дає Вам премію за 1-й том «Історії України».

Голос свій на загальних зборах Наукового Товариства доручаю Вам\*.

Зараз у нас велика політична канонада. «Киевлянин» відповідає Антоновичу, зводячи все на ґрунт політичних інсинуацій.

Сими днями пошлю Вам нове оповідання Нечуя та поему Чернявського. Чому «Вістник» не друкує попередніх віршів Чернявського?

Чи не можна б, щоб «Вістник» надрукував оглошення про «Вік», яке я разом з сим посилаю. А може б, Наукове товариство взяло на себе приймати передплату у Галичині?

На жаль, до сего часу не маю біографій ні Щурата, ні Уляни Кравченко. Доведеться друкувати збірник без їх біографій.

Шановній Марії Сильвестровні просимо поклонитися.

Ваш [Олександр] Лотоцький

900. III. 10.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 33–34 зв.*

---

\* Лист О. Лотоцького до Наукового Товариства імені Шевченка від 11 березня 1900 року: «Сим маю честь повідомити, що голос свій на загальних зборах доручаю проф[есору] М[ихайлу] С[ергійовичу] Грушевському. З поваженням О[лександр] Лотоцький // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 32.

**№ 53**

[Київ, друга половина березня 1900 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Ви не повірите, який я радий, що Ви на мене не гніваєтесь. Я так вже звик до ролі бідного Макара, що тим більш приємно дивуюся, що шишка не паде на мене з того боку, звідки вона має повне право впасти.

Видимо, листи мої до Вас не доходять, тож тепер писатиму рекомендаціями. На пропозицію Вашу щодо подорожі в Галичину я Вам одповів зараз-таки. Їхати не можу, бо боюсь пускатись в непевне море самого літературного зарібку. Коли б не дочка, то й думки не було б, а тепер годі.

Спасибі за біографію.

Стаття про Лисенка<sup>261</sup> буде написана фаховим чоловіком. Щодо терміну сказати певного нічого не можу, бо, самі знаєте, «термінологія» у нас взагалі гуляє. Але на літо, мабуть, буде.

Про премію знаю мало і ось саме що. Завважте, про се поки секрет. Одеське історичне товариство вдалося до редакції «Київської старини» з запитанням, чи не думає вона, редакція, преміювати «Історію» проф[есора] М[ихайла] С[ергієвича] Грушевського, бо премію Грушевському за 1-й том «Історії» має на думці дати воно, Одеське товариство, то аби не було двойного преміювання. От і все, що я знаю та й більш з того листа нічого знати не можна.

Павло Григорович вже півроку пише рецензію на Могилу. Разом з сим посилаю йому гостре нагадування, аби образився.

Статтю про Флоринського конче дам «с удовольствием».

Бувайте здорові.  
Ваш Лотоць[кий]

Благовіщенська, 149.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 37–38 зв.

**№ 54**

[Київ,] 10 квітня [1]900 р.

Христос Воскрес!

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Ще раз думав і ще раз скажу: ні. Як-не-як, а ґрунт на всіх тих посадах хиткий та непевний, повороту ж не буде; то ж думаю, що коли боюся, то се дуже вже поганий страх, бо відповідаю не сам лише за себе. Думаю, що Ви на мене гніватися не будете.

Огляд<sup>262</sup> послав, але не думаю, щоб він пройшов у Росію. Нецензурного там не має ані одної коми, ані титла, як і в огляду про архео-



логічний з'їзд<sup>263</sup>, але саме трактування таких справ, мабуть, признається нецензурним. Не думаю, щоб Ви знайшли тон заострим: сего нема, але й нема того панькання з «многоуважаемым профессором», яким визначаються тут всі «критики». На мою думку, треба в таких принципіальних справах називати речі їх власними іменами, щоб кожен, хто допускає зловживання, міг бути певен, що візьме по шкірі.

Шкода лиш, що огляд вийшов довгий — сторін на 20. Але менше не можна було жодним чином — обговорить треба було багато точок. І то не дотикався я Вашої власної справи і справи археологічного з'їзда. Дуже хотів би я, щоб сей огляд попав у V кн[ижку], бо далі буде вже запізно.

Сергій в Ялту не поїхав, не слухався. Зараз не слабкий, хоч поганий. Але вдіять з ним не можна нічого.

Ви писали, що оголосите у «Вістнику» передплати на «Вік». Майте на увазі, що 1 мая передплата закривається і книжки продаватимуться по номінальній ціні.

Рецензія на Петра Могилу<sup>264</sup> готова і зараз посилаю Вам.

Прошу поздоровити од нас з святами ш[ановну] Марію Сильвестровну.

З поважанням Лотоцький

900. IV. 10

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 39–40 зв.*

## № 55

*[Київ,] 7 липня [1]900 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Олександр Яковлевич просить мене вдатися до Вас з пропозицією. Він написав статтю про Дикарева і пропонує помістити її в «Вістнику». В тій статті, на підставі листів Дикарева, річ дотикатися буде некоректного поводження, з погляду українського, деяких з київських земляків, здається, Науменка, Беренштама<sup>265</sup> та інш[их]. Статтю ту Ол[ександр] Як[овлевич] пропонує дати до «Вістника» лиш з такими умовами *sine qua non*:

а) не робити ніяких перемін, поправок і додатків в статті;

б) ніяких приміток редакції під нею (крім загальної примітки, що редакція друкує статтю, не поділяючи висловлених в ній думок); коли ж такі примітки редакція вважатиме за потрібне зробити, то щоб зробила в дальшій книжці;

в) коли стаття займе не більш 40 стор[інок], то друкувати її в одній книжці.

Передаю Вам пропозицію Ол[ександра] Як[овлеви]ча так, як вона мені була передана, і прошу Вас о відповідь, щоб я міг сповістити его.

Сам я тієї статті не читав і, крім вище написаного, нічого про неї не знаю, пишу ж се, виконуючи бажання Ол[ександра] Я[ковлеви]ча.

Довгий час не писав я для Вас нічого. По совісті, не можу себе за те винуватити, бо, їй-Богу, не можна було.

Небавом, як одержу від оправщика, перешлю Вам «Вік»<sup>266</sup> та «Старосв[ітські] батюшки»<sup>267</sup>; примірники в оправі прошу взяти собі, а без оправы — передати в книгарню Наукового товариства.

Літкую у Києві і з того не дуже задоволений. Поза звичайну службу допікає мене додаткова робота — обов'язкова. Писать через те трудно.

Бувайте здорові. Жінка моя Вам і Марії Сильвестровні просить вклонитися.

Ваш О[лександр] Лотоцький

900. VII. 7.

Львовская, 97

*ЦДДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 35–36 зв.*

## № 56

*[Київ,] 3 вересня [1]900 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Дуже радий, що можу хоч чим послужити Вам. Листи Азовського банку продав з купонами за 191 р[убль] 45 к[опійок]. Купив 2 листи Київ[ського] земельн[ого] банку, по 91 р[убль] 75 к[опійок], а з %% купонам — за 185 р[ублів]. Остається у мене на руках 6 р[ублів] 45 к[опійок], які, після Вашого розказу, маю разом з банковими листами одати Олександрові Сергієвичу.

Рецензію на Ейнгорна забезпечено Вам до нового року. П-ий зараз у непевному становищі — переминає посаду, хоче переходить до Києва.

З Spectator'ом я говорив. Се людина, з якою я не хотів би мати діла. Скільки знаю, всі его лають, а він лиш, як заяць, озираться злякано на всі боки. Боюся я, що пуття з его не буде, а вийде канцелярський віхоть. Проте огляд в сім році конче обіцяє, так само огляд за весь рік на 1 кн[ижку] [1]901 р[оку]. Гадаю, що хоч на сей раз не збреше.

Живу зараз у Києві сам; родина моя у Сидоровці. Лаштую до друку кілька видань відразу, між іншим два дальших призових томи «Віку». Пропонується ще томи драматичний та музичний. Он як! Материяльна сторона видання вийшла дуже добре. Єсть навіть добрий зиск. Зате моральна — ох, як паскудно. Ви не повірите, в які прикрі стосунки прийшлося мені стати з Оленами–Осами<sup>268</sup> та іншою кусливою комахнею. Позивали мене ідейні поетеси і «до комісара»: скаржилися в цензуру, заходилися їхати до губернатора, але розумні люди порадили їм, що з

того все одно нічого не буде. Заспокоївся я лиш на тому, що порішив написати на них «підлий пашквіль». І напишу, щоб їм жив, що напишу!

Дуже радий я, що задоволені Ви з наших видань. Взагалі, крім самих поетів, всі більш-менш задоволені. Се придає охоти робить далій.

Сим днями проїздить через Київ начальник Гл[авного] уп[равлення] по делам печати. Подаю скаргу на цензурні обставини. Коли літературні і дійсні генерали не спроможні, то нехай хоч титулярний совітник подасть свою лепту удовиці.

Настає у нас рік дуже небезпечний і хоровитий. Всі хоріють: Ол[ександр] Яковл[евич], Вол[одимир] Боніф[атійович], Михальчук, Рильський. Можна сподіватися тиражів. Погано!

Просив би я прислати мені статтю Spectator'a про Флоринського (крім 1-го піваркуша)<sup>269</sup>. Так само чи не розпорядились би Ви через цензуру послать мені «Записки» з ч[исла] XXXVII-го. Сподіваюся, що дійде.

Бувайте здорові. Марії Сильвестровні й наймолодшим репрезента[н]том славного древа Грушівських моє щире ушановання.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

900. IX. 3.

До речі: чи не написали б Ви у київський почтамт, щоб Вам надіслали рекомендовані листи, повернені зі Львова, за Вашої звідти відсутності.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 41–42 зв.*

## № 57

*[Київ, вересень 1900 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу

Подам Вам звістку, яка здивує Вас. Я перевозжуся на службу в Петербург. Дістав запрошення від колишнього свого принципала, обміркував і згодився. Маю надію, що й Ви пристанете на те, що інакше мені не можна. Вигляди на поліпшення мого материяльного становища у Києві самі безнадійні. Поправити его годі було. У Петербург їду на ту саму посаду, але вигляди там кращі, хоч спершу буде ще трудніше. Років через два – три думаю вернутись. Щодо роботи літературної, то я гадаю, що для останньої буде краще. Ви справедливо завважили, що Київ не сприяє моїй літературній роботі. Воно справді так. Я певен, що в Петербурзі я не буду так дурити себе і Вас, як у Києві, і вернусь до того становища щодо «Записок», в якому був раніше — в академії і перед кількома роками. Се моє певне переконання. Дуже хотів би я знати Вашу думку, — чи благословляєте Ви мене на переїзд. Напишіть хоч кілька слів.

Дякую за прислугу. «Літер[атурно]-наук[ового] вістника» ще не одержав. Білети Ваші і решти грошей передав Сергієві, який дуже радо бере на себе і дальші Ваші доручення. А то, може, чи не надсилатимете Ви мені, що буде треба, до Петербурга? Се було б чи не краще? Днів десять буду ще в Києві, а в Петербурзі адреса моя поки що буде така: Висильевский остров, 4 линия, д[ом] 17.

Сергій зараз здоровий. Іде зараз робота коло складання двох дальших томів прозового «Віка», 4-го тома Кониського<sup>270</sup> та «Української бібліотеки», що пропонується на 50 томів, по 10 аркушів. Два дальших томи Левицького злаштовані: один («Хмари») вже в цензурі, а другий («Причепа» і «Навіжена») подадуться зараз, як буде відповідь на «Хмари».

Видаємо зараз російську брошуру «Корифеи украинской сцены»<sup>271</sup> з портретами — розкішне видання.

Оксанка питає, як називається дядева дівчинка. Жінка моя і я просимо вклонитися Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 47–48 зв.*

## № 58

*[Київ,] 1 жовтня [1]900 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Книжку «Вістника», спасибі, дістав без дефектів. Яка ж єсть там негарна стаття про Старицького<sup>272</sup>! Проти такого способу критики, мабуть, буде посланий протест до «Вістника». Таку думку мають скілька співробітників.

З переїздом до Петербурга мені чистее горе. Я вже цілком спровався, квартира моя нанята вже кимсь другим, завтра скінчається судовий термін, у який я повинен «очистити квартиру», а мене все через канцелярську волокиту не пускають їхати. Мій пан розгнівався на мене, що я їду, і чинить мені ті прикrostі. Мабуть, ще тижнів зо два посижу в Києві.

Сергій в показаний Вами термін не буде в Києві, то либонь я заберу Ваші закладні листи до Петербурга. Приїхавши туди, зараз подам Вам адресу.

Срєcтaтoр<sup>273</sup> дасть щось на 1 кн[ижку] 901 р[оку]. Писать що тепер, сподіваючись візиту судового пристава та підшукуючи квартиру на який тиждень, трудно.

Будьте здорові

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

900. X. 1.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 43–44.*

№ 59

[Петербурґ.] 2 грудня [1]900 р.

Високоповажний та дорогий Михайло Сергієвичу.

Вже скоро місяць буде, як я в Петербурзі, а й досі не написав Вам. Зле, знаю сам. Але все одно з того користі було б не багато, бо сей увесь час пропав марне. Місто, здається б, і велике, а доброму чоловікові притулитись нігде не можна. Вже пробував у двох помешканнях, а завтра шукатиму третього. Біда та й годі!

Родини моєї тут нема. Сподіваюся листа сими днями, який рішить мою долю: чи родина приїде на який час в Петербург, чи я на свята на кілька день поїду у Сидоровку.

На новому місці, серед нових обставин поки що колотнеча у мене. Але, гадаю, надалій сего не буде.

Спектатуру пошлю Вам найдалій — 10-го. Думаю, що се не буде пізно: так видно з переписки редакції в «Літ[ературно]-наук[овому] в[істнику]».

Добро Ваше, після Вашого розказу, забрав я з собою. Розпоряджайтеся мною, якщо Вам буде треба, не вагаючись. Банкові операції — се мій теперішній фак.

Мабуть, Ви вже маєте звістку про смерть Ол[ександра] Яковлевича Кониського<sup>274</sup>. Тяжко мені. Років три я сподівався сего, а все ж тяжко. Яка б не була особиста его вдача і особисті відміни поглядів — все ж умер великий патріот, що увесь вік свій обороняв інтереси українства. Волод[имир] Боніфатієвич поїхав в Сицілію. Мало я маю надії, щоб він вернувся звідти, а коли й вернеться — то дуже не надовго.

Цензура робить мені великі збитки. «Корифеїв укр[аїнської] сцени» так покалічили, що мусів удруге подавать сю книжку в Петербурзі; не певен, чи й тут що вийде з того. Сьогодні одержав з цензури том оповідань Кримського — яко том «Укр[аїнської] бібліотеки». Дозволено всего 2 оповідання, 4 — заборонено, сама назва видання — «Укр[аїнська] бібліотека» викреслена. За короткий час свого пробування в Петербурзі кілка раз уже сварився з цензурою. Поклав собі за тверде правило — кожну справу конче доводити до Сената.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

900. XII. 2.

Адреса моя: Спб., Мойка, 7 в, Госуд[арственный] контроль.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 45–46 зв.

[Петербург,] 27 грудня [1]900 р.

Вітаємо Вас з святами та новим роком, бажаючи всего найкращого!

Доручення Ваше виконаю з початку січня, але ледве чи можна буде купити білет на 500 р[ублів]. Я питав у кількох конторах, що обіцяють добути на 100 або 1000 р[ублів]. Проте постараюся. Прошу й надалій дати мені можливість бути для Вас корисним.

Вважаю за обов'язок повідомити Вас, що Ол[ександр] Яковлевич оставив заповіт<sup>275</sup>, яким призначив Науковому товариству гроші, а саме:

1) 10,000 р[ублів] українській Академії наук. Коли в протязі 10 літ вона не відкриється, то гроші підуть на господарську школу в Чернігівщині.

2) 5,000 на стипендію для студента Львівського університета. Душеприкажчик має рішити, чи урядованне тією стипендією дасться Науковому товариству, чи Львівському університетові.

3) 1,000 р[ублів] — на конкурс на біографію Шевченка під час столітніх роковин его смерті.

4) 750 р[ублів] конкурсних на історію укр[аїнської] літератури XIX в[іку] (в протязі 3 літ з часу смерті О[лександра] Як[овича]) і 750 р[ублів] на надрукування тієї праці в друкарні Товариства.

5) 500 р[ублів] на надрукування (в др[укарні] Наук[ового] тов[ариства]) та розповсюдження популярної, дешевої книжки про права та обов'язки кожного чоловіка, яко горожанина свого рідного краю.

6) На побільшення бібліотеки Наук[ового] товариства — 500 р[ублів].

Душеприкажчиком небіжчик вибрав мене. Мені оддав право власності на всі свої твори — друковані і недруковані, а також на мою волю оддав розпорядитися бібліотекою та картинами. Мені ж доручено виробити конкурсні правила на основі тих вказівок, що він мені дав. З тих всіх причин я примушений буду турбувати Вас, аби Ви помогли мені своєю порадою, коли заповіт буде затверджений. До того ж часу — нехай се буде між нами — я дуже не певен, чи вийде що з того заповіту.

Небіжчик зробив помилку, що заповів своє добро не якій особі, давши їй приватне розпорядження, але закордонним інституціям. Заповіт можуть не затвердити. Крім того, родина буде теж справуватись судом<sup>276</sup>. Маю порадитись з першорядними правниками, але зараз не можу сего зробити, бо слабкий і не виходжу з хати.

І ще до Вас одна справа. Серед паперів небіжчика мала остатись Ваша праця популярно-наукова — *про життя і нориви слов'ян*. Небіжчик, з причин цензурних умов, заходжувався дати їй белетристичну форму і почав навіть сю роботу та не скінчив її. Чи дозволите Ви ско-

ристуватись тим рукописом для народного видання? Дуже був би Вам за те вдячен. Коли б цензура дозволила, то охоче видало б ту працю петербурзьке видавниче товариство.

«Літературно-наук[овий] вістник» я просив би посилати на Київ (*Благовецкая, 149*), бо сюди не доходить. Коли Ви ласкаво обіцяєте вислати мені *дальші* томи своєї «Історії», то я просив би Вас послать туди ж саме, маю надію, що прийде.

Бувайте здорові.

Ваш Ол[ександр] Лот[оцький]

900. XII. 27.

Чи не могли б Ви допомогти мені в такій пригоді. Добрі люде зачитали у мене книжку «Вістника» за *лютий* 1898 р[оку] і нігде не можу її добути. Се мені дуже прикро, бо не маю через те комплекту. Чи не завалаялась де в редакції одна така книжка? Я заплатив би за неї, що лиш хто взяв би. Простіть, що турбую Вас сим. Вже два роки шукаю тої книжки, та дарма!

Так само не дослала мені редакція і 3-ої кн[ижки] за [18]99 р[ік].

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 30–31 зв.*

## № 61

*[Петербург,] 15 січня [1]901 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Не знаю, чи будете задоволені Ви купном білетів. Коли б купувати білет на 1,000 р[ублів], то купити можна вигідно, а з дрібними білетами тут операцій буває мало і купити та продати їх труднійше. Купувати довелось по курсу 91.25 та за комісію заплатити 0.25 р[ублів], так що вийшло 91.50 (як і в Києві); за те прийшлось оддати перших два білети за ціну 91 р[убля]. Рахунок посилаю окремо. У мене купонів і грошей, як пам'ятаєте, було на 275 р[ублів] 77 к[опійок]. Що коштуватиме пересилка, зараз не скажу. Напишу про се в другий раз, тоді і порухеюся. Вибачайте, коли купилось не так, як Ви хотіли. Радий служити надаліше.

Спасибі Вам, що потурбувалися достати мені книжки «Вістника». *Гроші* перешлю через книгарню «К[иевской] старини». Спасибі і за книжки «Історії», їх я не одержав ще, але маю певну надію одержати, коли послали Ви на Київ (на моє ймення).

У Києві кружляє зараз чутка, що «Вістник» *заборонено*. Коли сему правда, то я просив би подати мені коротеньку звістку, можна б поспробувати яких заходів проти сего.

Дякую за дозвіл розпорядитися працею Вашою про давніх русинів.

Проти оголошення заповіту Ол[ександра] Яковлевича я не маю нічого. Коли хочете, пришлю Вам копію. Тільки не знаю, чи треба оголошувать, що родина оспорує его, на мою думку, краще без того, а проте, як хочете. Родина справді не згодиться уступити «без боя». Я передав справу адвокатові і разом ходив радитись до Спасовича<sup>277</sup>. Останній каже, що в законі нема заборони заповідати майно закордонним товариствам, як немає і дозволу, все залежить од суду та сената. Родина на мене злим духом дише, розпускає навіть покліпи на небіжчика, що він розпорядився не своїми грішми, але спільними грішми родини, яка держала в банкові гроші на его ім'я і т[ак]е і[нше], — одним словом, покликаються на «моральне чуття» і мають почасті успіх в «безсторонніх» українських сферах. Але все те мене мало зражає, і я одвоюватиму кожний шаг, який належатиме з майна небіжчиковаго. До речі, чи єсть яка надія, що за 10 літ Товариство обернеться в Академію? Невже Товариство втратить право на 10,000 р[ублів]? Прошу Вас, скажіть мені про се. Я просив би сповістити, в яким стані зараз друк дальшого тома біографії Шевченка. Коли заповіт буде затверджено, я хотів би видати в Галичині статті небіжчика — наукові та публіцистичні окремою книжкою. Яка Ваша про се думка?

І ще раз прошу Вас, чи дозволите подати в цензуру окремо «Бех-Аль-Джугура»?<sup>278</sup> Се оповідання увійшло в III т[ом] «Віку». Треба приступити до другого видання I кн[ижки] «Віку», бо вже майже розійшлася, але треба порозумітися [з] галицькими укладчиками антології. Я просив би, коли не пізно, в «Хроніці» після витягу з «Нов[ого] вр[е]мени», де говориться про «організований заговор», додати: «Що се все чиста дурниця, ясно само собою. Ясно й те» ... і т[ак] д[алі].

А пречудова у Вас думка про «Літературно-наукову бібліотеку». Конче попробую провести тут «Спілковий договір для селян», «Про звізди», «Біографію Гарибальді».

Бувайте здорові. Титул мій — тит[улярний] совітник, помош[ник] ревизора.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]  
901. I. 15.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 283–284 зв.*

## № 62

*[Петербург,] 24 лютого 1901 р.*

Високоповажний Михайло Сергієвичу.

Умови з родиною небіжчика Ол[ександра] Яковлевича не довели ні до чого, і справу передав я адвокатові<sup>279</sup>. На початок процесу я вже витратив до 200 р[ублів], і до кінця, гадаю, потрібно буде ще рублів 100. Ви знаєте грошові мої засоби і знаєте — у мене такої суми не



може бути. Позаяк головним спадником єсть Наукове товариство, якому після заповіту належить до 18 т[исяч] р[ублів], то вважаю можливим звернутися до Вас як голови Товариства з проханням, чи не могло б воно дати мені у позику згадану суму для ведення процесу до затвердження заповіту.

З глибоким поважанням.  
О[лександр] Лотоцький

901. П. 24.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 282–282 зв.*

### № 63

*[Петербург,] 27 березня [1]901 р.*

Щироповажний Михайло Сергієвичу.

Справу з заповітом О[лександра] Я[ковлевича] Кониського передав я київському адвокату Храновському, доброму цивілістові, і вона зараз в надійних руках. Адвокат певен, що справа буде виграна без всякого сумніву. Ту ж саму думку висловив мені і Спасович, до якого я теж вдавався за порадою. Спершу всі (себто київська публіка) відносились до справи скептично, на підставі того, що одеський окружний суд не затвердив заповіту п[ані] Володкович, що заповіла гроші на користь закордонних інституцій. Тепер той заповіт затверджений, але та сама публіка, що за життя так вороже відносилася до небіжчика, дуже мило співчуває заявам родини Кониського, що він заповів не свої, а її, своєї родини, гроші. Розуміється, що тут не має ніякого юридичного мізку, не кажучи про фактичну безпідставну брехливість цієї заяви; се має характер лиш простого поклику «до морального чуття» мого, але я тяжко сим обурений і, розуміється, не буду та й не можу на се вважати.

Крім того, родина розпускає ще чутки, що я «підробив» заповіт, і єсть елементи, які згоджуються, що «од него всего можна сподіватись». Щоб уладнати справу з заповітом, знайти адвоката, умовитись з їм та щоб вияснити справу з бібліотекою, їздив я в Київ. У бібліотечній справі був я в родини, але з сего вийшла одна прикрість; родина сказала мені, що у мене нема ніяких доказів на те, яка то була в небіжчика бібліотека, і вона мені не дасть нічого. Докази у мене єсть певні, але все ж з сего вийде неприємна хрїя, коли після затвердження заповіту знов треба буде позиватися за бібліотеку.

У такім стані справи. Як бачите, на те, щоб провадити її, потрібні гроші, а в мене їх нема. Звернувся я до Вас і написав загально через те, що ждав од Вас спершу принципїальної відповіді, і, коли б Ви вволили моєму прохання, то написав би докладніше. Ви ж, спасибі Вам, прислали і гроші.

Розуміється, що зараз дуже трудно точно обрахувати, що вся справа буде коштувати. Остаточо про суму гонорару я з адвокатом не умовився, але він сказав, що, спочуваючи самій справі, зверх такси не візьме. Такса ж на добрий кінець справи виносить 1,200 р[ублів] (в трьох судових інстанціях), на лихий кінець — 400 р[ублів]. Гонорар адвокату буде виплачено з суми заповіджених грошей. Коли б справа для Товариства скінчилася негативно, то позичені мені гроші я все ж поверну з тої суми, яка безперечно буде затверджена. Зараз я витратив трохи більш 200 р[ублів]. Думаю, що до скінчення справи, коли не трапляться які випадкові видатки, потрібно ще буде не більш 100 р[ублів], — всего, таким чином, до 300 р[ублів]. Сю суму я і прошу в Товариства в позику, поки скінчиться справа. 100 р[ублів] я вже одержав, 100 р[ублів] я просив би послати в Київ, Сергієві<sup>280</sup>, бо я взяв у его на задаток адвокату, а на 100 р[ублів] я прошу одкрити мені певний кредит на случай потреби, і нехай до того случаю гроші будуть у Вас.

Тяжке горе спіткало Вас. Знаю з власного досвіду, що значить пережити таку тяжку втрату<sup>281</sup>. Дай Вам Боже сили духа перенести її твердо!

Мені зараз теж не легко. Жінка слаба і перебуває в клініці. Після свят буде її операція, а чи вибавиться вона від своєї хвороби, се ще дуже непевно. Дочка, остаючись довгий час без матері, теж марніє. От так!

Що Вам сказати веселішого?

Дозволила цензура «Повісті» Шевченка<sup>282</sup> і «Твори Руданського» яко перші томи «Української бібліотеки», але сама назва — «Укр[аїнської] бібліотеки» не дозволена. З дальших томів тієї бібліотеки в цензурі єсть «Люборадські» Свідницького і лаштуються твори Мирного, Марка Вовчка, Бордуляка, Коцюбинського, Чайченка, Дніпр[ової] Чайки, Левенка. Єсть думка пустити кількадесять томів на взір Вашої Видавничої спілки. «Хмари» Левицького — заборонені, «Причепа» і «Навіжена», що складають дальший том, дозволені, т[ом] IV-й злаштований, не можна лиш здобути образка «В Карпатах», який має увійти в сей том. Томи 4 і 5 Кониського зараз переписую для цензури. Два дальших прозових томи «Віка» зараз в цензурі; перший, поетичний<sup>283</sup>, том поширяється і буде знов поданий до цензури для другого видання, бо перше розійшлося.

«Петерб[ургское] общ[ество] изд[ания] общ[епольных] и деш[евых] книг» випустило зараз «Оповідання про Антона Головатого»<sup>284</sup> Комаря і в недовгому часі має видрукувати: «Оповідання про Т[араса] Шевченка»<sup>285</sup> Кониського, «Про сухоти на худобі» Ваганова, «Виноград» Чикаленка, «Оповід[ання] про Богд[ана] Хм[ельницького]» Комаря, «Виговщина» Куліша. На жаль, родина Кониських одмовила мені дати папери небіжчика, а там Ваша брошура про давніх русинів. Чи нема у Вас черновика її?

«Корифеи украинской сцены»<sup>286</sup> задержались на цілих два місяці через кліше обкладинки, яке замовляли у Празі. Сими днями вже вийдуть, бо сьогодні послав я звідси цензурний дозвіл на малюнки.

У Києві в кінці року має вийти збірник на пам'ять Кониського<sup>287</sup>. Будуть там і наукові статті, і белетристика, і огляди життя за рік. Чи не могли б Ви дати нам статті мовою російською? Дуже були б вдячні.

Бувайте здорові. Щастя Вам, Боже. Марії Сильвестровні низько кланяюся.

З глибоким поважаннем.  
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

901. III. 27.

«Вістник» чомусь не доходить до мене.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 60–61 зв., 52–53 зв.*

#### № 64

*[Петербург,] 28 червня [1]901 р.*

Щироповажний Михайло Сергієвичу!

З вашого доручення збирав я відомості по петербурзьких книгарнях про потрібні Вам книжки «Вестника Юго-Зап[адной] России»<sup>288</sup>. Вони тут непопулярні. У петерб[урзьких] книгарів видно тенденцію, що вони радше держать нові київські та петерб[урзькі] видання історичні і зріклися держати вістник та інші подібні. Здобути їх тут так само неможливо, як Києві та Одесі. Одеські книгарні держаться, мабуть, тої самої загальної тенденції. Проте до книгарських петерб[урзьких] каталогів «Вест[ик] Ю[го]-З[ападной] Р[оссии]» не заведено.

Тестамент О[лександра] Я[ковлевича] Кониського ще в марці поданий для затвердження до суду і з того часу лежить там нерухомо.

Маю Вас просити, чи не знаєте, де поміщено стародавню гравюру «Богдан Хмельницький з військом перед Соф[ійським] собором у Києві». Колись я таку гравюру бачив, та не пригадую де, чи не знаєте Ви? Мені взагалі дуже треба знати, де єсть малюнки про часи Хмельниччини; за Ваші вказівки був би Вам дуже вдячний.

Жінка моя поправилась, але не дуже. Вирядив її у Київщину на літо, а з осені знов треба буде до ліків братися.

Де житимете на вакації?

Бувайте здорові.  
Ваш О[лександр] Лотоцький

901. VI. 28.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 56–57.*

№ 65

[Петербург,] 5 грудня [1]901 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Щире Вам спасибі за звістки. Щодо змісту їх, то буду разом з другими писати далі окремо, а тепер пишу в справі Вашого образу.

Прислали Ви для «Віку» портрета не благообразного, ніже ліпообразного. Довелося взяти другого, який у мене був, але з його, як бачите, кліше вийшло не відповідне ні мірі нашої любові до Вас, ні артистичній коштовності нашого видання. У очесах, правда, досить строгості, але в решті портрет невиразний і навіть борода — вищий ознак образу Божого і краса фамілії Грушевських — занадто консолідується з сурдутом. У таких прикрих обставинах плачливо звертаюся до Вас, молю, благаю і мил ся дію, чи не зарадити сій пригоді. Справу можна протягти тижнів два, а то й три. Коли б Ви за той час вибрали вільну хвилю і знялися в добрій фотографії, то вчинили б сим велику приємність видавцям «Віка». Коли будете зніматися, то скажіть фотографові, щоб зняв Вас на платиновому (або, як ще називають його, срібному) папері; на такій фотографії мало політури, і кліше з неї виходить дуже добре.

Простіть, що турбую Вас в такій дрібній справі, але не хотілося б репрезентувати Вас якоюсь плямою в ювілейному виданні. Тут вже я звертаюся до шановної Марії Сильвестровни та прошу у неї енергічної допомоги та відповідного «впливу».

Пані Кониська почала позов проти затвердження заповіта, кажучи, що він «подложный». Се для мене не несподівано; я сподіваюся і на гірше. Таким чином справа спинилася на першому ж кроці, поки суд, розглянувши, не одкине інсинуації.

Свята проводитимите на Скалі? Бажаємо Вам спровадити їх в щасті та в доброму здоровлі.

З щирим поважанням.  
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

901. XII. 5.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 58–59 зв.*

№ 66

[Петербург, початок 1902 р.]

<sup>289</sup> [Ко]ниського; збірник сей має вийти з початку пришлого року.

Про петербурзькі видання посилаю Вам проспекти; крім показаних там єсть ще досить готових для цензури, а деякі ще підготовля-

ються. На жаль, багато цінних рукописів утилітарного характеру та історичних пропало у цензурі. Вашій розправі про перші часи нашої історії будемо дуже раді — про той час у нас нема та й не буде брошури, а конче її треба; белетристична форма неодмінно потрібна з деяких причин.

Єсть у мене до Вас справа яко до голови Наукового товариства. Занявшись справою видання творів Руданського, я листувався з родичами небіжчика і напав на слід недрукованих його творів. Врешті поталанило мені здобути власноручний рукопис поета — повний переклад «Іліади» у двох великих зшитках. Власник того рукопису передав мені його на мою волю, а я оддам його в музей Товариства, коли твір буде вже видрукуваний. Де ж його видрукувати? Я просив би Вас, чи не могло б взяти на себе видання його Наукове товариство. Видано вже 5 томів<sup>290</sup>, то конче треба видати ще два, аби був повний збірник творів поета. На переписку я тут спроможуся і послав би Вам готовий вже, переписаний рукопис. З автографа друкувати не можна, бо й шкода, та й наборщик не розбере письма Руданського. Прошу Вас, напишіть мені, чи згоджується Ви на друк «Іліади»<sup>291</sup>.

Про себе не можу написати нічого доброго. Жінка недавно знов хоріла — здається, на тиф, і тепер ще не дійшла до норми. Почуваю себе зле і через се, і через те, що мушу пробувати тут, на чужині, і через трудні материяльні обставини. Не дає мені спокою думка, що не даю Вам ніякої користи, але з головою заліз тут у видавницьку та всяку іншу роботу в петербурзькому Благотворит[ельном] обществе, бо людей тут нема, а праці багато; та допомагаю потрохи і київському видавництвові, так і час минає, і не встигнеш робить всего, що треба.

Маю до Вас велике прохання. Доходять чутки, що Ви зрікаєтеся участі в Товаристві і т[аке] і[нше]. Знаю, що Вам і часу нема, і прикро писати про такі речі, що й без того дратують Вам нерви. Але я просив би, коли матимете вільну хвилинку, хоч на одній сторінці напишіть мені про стан річей в найзагальніших рисах. І ще по часописях пишуть тут про вигляди на самостійний руський університет у Львові; що певного мають під собою ті звістки?

Бувайте здорові. Просимо передати наш щирий привіт Марії Сильвестровні. Як Ваше здоровля?

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 54–55 зв.*

№ 67

[Петербург,] 16 березня [1]902 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

На другий день Вашого від'їзду віддав я гроші в друкарні св[ятого] Синоду і при мені управл[яючий] друкарнею покликав свого помічника і наказав йому, щоб той тепер не одмовлявся ніякими причинами і здав книжку у свій термін. Разом просив він мене, чи не можна частину книжки дати йому ранійше. Був я у Луппова<sup>292</sup> і говорив йому про се. Він обіцяв першу половину здати в друкарню в кінці сього місяця. Він вже розпочав роботу, між іншим, розшукав якусь рецензію у «Народном образовании» з цінними вказівками.

В друкарні обіцяли мені, коли буде треба, видрукувати безплатно тисячі дві оголошень на окремих листочках.

В редакції «Журн[ала] М[инистерст]ва нар[одного] просв[ещенія]» вийшла мені неудача. Секретар редакції займає десь ще другу посаду і буває в редакції лиш зрання до 10 год[ини], і я, не знавши сього, спізнився. Мав бути там другого дня, а тим часом сталося у мене нещастя. В понеділок увечорі жінка тяжко занедужала. О годині 7-й вдався я до лікаря, і він признав, що зараз потрібно зробіть операцію. Тої ж ночі була операція. Три дні становище жінки було непевне, і сей час я не міг і на хвилинку вийти з дому. Але в справі оголошення се не могло пошкодити, бо я довідався, що оголошення приймаються аж до 25 числа. Був учора в редакції о 9-й, але секретаря там зовсім не було, бо він мав в той день пильну роботу по своїй другій службі. Лиш сьогодні пощастило мені впіймати його. Оголошення буде видрукувано поперед інших. Ціла сторінка коштує (за раз) — 5 р[ублів],  $\frac{1}{2}$  сторінки — 3 р[убля]. Обіцяв, коли буде ще друге оголошення на півсторінки, то видрукувать Ваше на півсторінці. Я дав йому 10 р[ублів] з тим, щоб він або видрукував 3 рази на півсторінках (тоді він 1 р[убль] мені поверне), або, як не можна буде сього, то 2 рази на цілих сторінках!

Простіть, що задержав трохи справу. Не од мене се залежало, та й шкоди од чого не могло статися.

Зараз жінці краще. За тиждень, може, й підніметься з ліжка.

Бувайте здорові. Як доїхали?

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

902. III. 16.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 133–134 зв.

№ 68

[Петербург,] 26 березня 1902 р.

Моя адреса 7 рота, д[ом] 18, кв[артира] 24.  
1902. III. 26.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Ще раз прошу вибачення, що задержав Ваше доручення і примусив Вас хвилюватися. Німфа Меф[одіївна]<sup>293</sup> вже одужеє, кілька день вже як піднялася з постелі. Розуміється, до норми ще далеко.

В Москві споруджається Гоголівська вистава річей, що чим стосуються до особи Гоголя і його творів. Чи не послало б туди Тов[ариство] ім[ені] Ш[евченка] перекладів з Гоголя<sup>294</sup>. Коли згодиться, то роздобуду подробиці відомості, куди саме посилати. Переписка «Іліади» Руданського вже скінчається. Тепер треба звірити копію з оригіналом. Се вимагає тижнів три або й місяць праці. Взять сього на себе я не можу. Коли у Вас не буде кому звірити, то я знайду тут; але треба заплатити за се рублів 25. Коли «Тов[ари]ство» візьметься друкувати «Іліаду», то чи не взяло б воно на себе і сього видатка? З листів Ваших одержав я лиш дві откритки.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 138–138 зв.

№ 69

[Петербург,] 10 травня [1]902 р.

Щироповажний Михайло Сергієвичу.

Спасибі за Вашу прихильність. На жаль, не дістав я відбитків з «Зорі».

Волод[имир] Бон[іфатійович] каже, що він послав у Галичину 12 пісень «Іліади» в перекладі Ніщинського<sup>295</sup>. Може б, Ви розпитали, хто їх одержав. Коли дійсно одержано лише 6, то я улітку буду на Поділля і конче постараюся бачитись з дочкою перекладчика та взяти у неї решту, яка єсть. Скільки належить з мене за книжки?

У яким стані справа з друком Вашої книжки — підручника слов'янської мови? Чи не потрібно моєї тут участі?

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

902. V. 10.

Чи не міг би я мати «Вістника» за 1 половину [1]901 р[оку]?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 64–64 зв.

№ 70

[Петербург, 1 листопада 1902 р.]

Карбасников вислав Ол[ександру] Сергієвичу 1,000 р[ублів] і просив його повідомити Вас про се.

Заказ Харківської управи він теж виконав і навіть одержав вже гроші від неї.

Казав, що напише рахунок про всі зносини в Вашій справі і дасть мені. Сими днями зайду до його, візьму той рахунок і перешлю Вам. К[арбаснико]в вважається тут найбільш солідним книгарем.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 285–285 зв.

№ 71

с. Паріївка Липовецького повіту [Київської губернії]  
5 серпня 1902 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Лиш зараз прислали мені листи Ваші з Петербурга. Тепер я блукаю по Україні і в Петербург поверну лиш в кінці сього місяця.

Їздив я до дочки Ніщинського. Обіцяла дати мені всі папери, що осталися після батька; казала, що перешле мені в Вінницю, де я пробував який час, але призначений термін минув, а вона не вислала. Коли не одержу, то перед від'їздом в Петербург ще раз буду в тої особи. Я добре пам'ятаю, що Ніщинський прислав Вол[одимиру] Бон[іфатійови]чу 12 пісень «Ліади», і оригінал рукопису єсть у дочки (вона сама не знає, що у неї єсть з паперів батька, а нікого другого допускати до них не хоче).

З Вінниці послав я Вам оригінальний рукопис Руданського і копію з него для друкарні, щоб не псувати оригіналу. Звертаю Вашу увагу на те, що як тепер виявилось, другий список перекладу Руданського єсть у Науменка, лежить у його вже 20 літ<sup>296</sup>. Думаю, що для Наук[о-вого] Товариства важно мати той рукопис, щоб порівняти його з тим, який я посилаю. Вирвати від Науменка якийсь рукопис для кожного окремого чоловіка дуже трудно; може б, Наукове Товариство вдалося до його від себе.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

с[ело] Паріївка, Липовецьк[ий] п[овіт]  
1902. VIII. 5.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 67–68.



№ 72

[Петербург.] 6 вересня [1902 р.]

У Петербурзі буду безвиїздно в протязі цілого року. Пишіть, що Вам треба.

Був у дочки Ніщинського, обіцяла прислати мені переклад «Іліади» та інші батькові папери; але вже обіцяний термін давно минув, а я нічого не маю. Нагадував я листом і через людей. Напишу ще звідси.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

IX. 6.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 286–286 зв.*

№ 73

[Петербург.] 12 вересня [1902 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Допоможіть, прошу Вас! Виникла у мене пря з «Новым временем» про українські переклади з Гоголя. Для того конче треба мені мати відомості про переклади сі в Галичині. Тож прошу Вас уклінно, скажіть кому, аби списав для мене і зараз послав мені:

1) Точний заголовок, оглав, місце і рік видання книжок, що продаються в книгарні «Наук[ового] товариства»: «Вечерниці»<sup>297</sup>, «Вечори на хуторі» 2 томи<sup>298</sup>, «Оповідання» Гоголя<sup>299</sup>.

2) В книжці Климкевича «Вечори на хуторі близь Диканьки» чи єсть переклади, зроблені Мордовцем: «Передне слово Пасічника Рудого Панька» та «Вечір передодні Івана *Купала*». Коли єсть, то прошу списати мені перших 5 рядків останнього оповідання.

3) Чи не знаєте в Галичині ще яких перекладів з Гоголя (крім «Мертвих душ»<sup>300</sup> та «Ревізора»<sup>301</sup>)?

Простіть, що турбую Вас. Справа дуже нагальна.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

1902. IX. 12.

За «Історію» спасибі. А з «Вістником» вийшло непорозуміння: я просив за першу половину [1]901 р[оку], а мені послано за першу пол[овину] [1]902 р[оку]; крім того, не маю я 6-ої кн[ижки] [1]902 р[оку]. Гроші пошлю.

Чи не можна б бібліотекареві посилать разом реєстрик, кому що належить?

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 74–75 зв.*

№ 74

[Петербург, 3 жовтня 1902 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

«Азовського земського банка» на світі немає. Ви помилилися: мабуть, Вам треба «Донського». Посилаю Вам біржевий бюлетень, там матимете всі ціни.

В Петербурзі живу безвиізно і дорученне Ваше радо виконаю.

Спасибі за бібліографію перекладів Гоголя. Але нащо то самим було турбуватися?

Бувайте здоровенькі.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Моя адреса: 7 рота; д[ом] 18, кв[артира] 24.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 71–71 зв.

№ 75

[Петербург,] 10 листопада [1902 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Карбасников поїхав за кордон і повернеться назад лише 15 грудня. Для вас він оставив рахунок, кому скільки пошлять Вашої книжки і скільки остається їй на складі (не лічучи виділу склада, де теж есть щось, але ще не полічено). В магазині осталася дочка К[арбаснико]ва, яка на всі мої докори од Вас звичайно теж одповідала, що вона нічого тут не розуміє, бо справу ту веде батько, а що батько дав їй, те вона мені й передала. Бачучи все ж, що в тім рахунку, що вона дала мені (і який отсе Вам посилаю), нема вказівки на заказ в Чернігів, я сказав, аби вона по книжках склада виписала всі замовлення до самого останнього часу. Се було днів за чотири перед сим, і завтра вона має вислати від себе Вам ті відомості. Крім того, має вона розпорядитися в складі, щоб по тим замовленням, що йдуть від Вас, і в яких означається, що гроші одержите Ви безпосередне, щоб магазин не накладав платежа від себе.

Не знаю, чи так я зробив. У всякому разі матимете певні відомості про всі замовлення і не буде вже непорозумін з заказчиками про те, хто має одержувати грошей. Але через од'їзд Карбасникова я не знав сам, що мені робити. Тож прошу Вас дати мені точну інструкцію, як маю вести сю справу далій.

Ми здорові, та й тільки доброго. Почуваюся взагалі зле, тяжко. Але се не первина.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

XI. 10.

7 рота, д[ом] 18, кв[артира] 24

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 108–109 зв.

№ 76

[Петербург, 16 листопада 1902 р.]

Ходили ми спершу в Гостинний двір, питалися в футрових магазинах; дорожнеча тутки страшенна: один лише порядний ковнір коштуватиме 300 р[ублів], а плохенький 200 р[ублів]. Се нас збентежило і я хотів Вам зараз написати. Але порадили мені піти ще по кушнірах, начебто там дешевше. Але «кушнірі», се вже, мабуть, походить з їх фаху, просто деруть шкуру. Показували мені кілька шкурок — і добренький бобровий комір коштуватиме 400 р[ублів], муфта — 200 р[ублів], а найменше за більш-менш порядний комір та муфту треба дати 300 р[ублів].

О чем имею честь уведомить.

Напишіть, чи будете купувати і що робити з Карбасниковим. Де будете святкувати? Маю дозвіл одержати видання Наук[ового] товариства. Про се писатиму окремо.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 72–72 зв.

№ 77

[Петербург,] 18 листопада [1]902 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Відповідаю Вам «по пунктах»:

1) Щоб обрахувати, скільки всего на складі книжок, треба запитати всі філії; дочка Карбасникова обіцяла зробити се за тиждень.

2) На ст[анції] Пироговку та Чернігів замовлення виконано.

3) Панафидин взяв книги, Думнов — ні (не приходив)!

4) Про висилку в Харків книжок панночка знає лишень, що вилано 300 прим[ірників], а коли се було і чи взято гроші — не знає, бо се тоді ще було, як не виїздив батько. І взагалі рахунки, що вів батько, їй у подробицях не відомі. Знає вона лишень те, відомості про що (список замовлень) Вам недавно послала. Так само зараз напевно вона не знає, де її батько, але одержавши від його звістку, зараз напише йому, чи не міг би до Вас заїхати, коли се буде йому по дорозі.

Про бобровий ковнір я вже писав Вам, що меньш як за 200 р[ублів] самого ковніра купити тут не можна. Та ще й признаюся Вам, що я в тім анічогісінько не тямлюся і боюся, щоб не купити Вам kota замість бобра. Щоб забезпечить Вас і себе від такої халепи, треба б купувати в якому найліпшому магазині, а туди меньш як з 400–500 р[ублями] годі й соваться. То, з одного боку, й дуже хочеться, щоб Марія Сильвест-

ровна, надягаючи петербурзького ковніра, згадувала петербурзьких земляків, а з другого і боязко. Та про те буде, як скажете.

Не хотілося б утруждати Вашу старість досить неприємним проханням, але не обійдуся без того. Дуже потрібно мені мати розправу Партицького «Провідні думки в творах Шевченка»<sup>302</sup> та статтю Любенького в «Правді» за лютий [18]93 чи [18]94 р[оку] — «Політично-суспільні ідеали Ш[евчен]ка»<sup>303</sup>. Звертався я за сим безпосереднє до Барвінського, але безуспішно. Може б, Ви послали кого купити то число «Правди» і вислали мені в конверті? Коли б Вам се можна було зробити, то разом просив би Вас сповістити, скільки Ви на все те стратили.

У видавців «Віка» виникла думка способом «Корифеїв» написати в біографіях історію нашого письменства поки що з [18]70-х р[оків]. Се дуже нас тепер захоплює.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

902. XI. 18.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 69–70 зв.*

## № 78

*[Петербург,] 10 грудня [1902 р.]*

«Общественная польза» нарешті послала Вам рахунок, умови і зразки шрифту.

Про Карбасникова скажу, що справді біда з його ладом. До сього часу, по кількох нагадуваннях, міг лишень довідатися, що на 1 грудня книжки Вашої було на складі (головному і філіях) 30,035 примірників. Вислана Ол[ександру] С[ергієвич]еві сума 1,000 р[ублів] не складається з яких остаточно певних рахунків за певне число книжок, а лишень «приблизительна» сума, що Вам належала; певний рахунок буде дано Вам при остаточному зведенню рахунків.

З рештою Ваших запитань треба таки подождати до приїзду самого Карбасникова, себто до 15 грудня. Напишіть мені, що маю з ним самим говорити.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

XII. 10

Одержав оригінали «Іліади» Ніщинського: всего 6 пісень...

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 202–202 зв.*

№ 79

[Петербург,] 19 грудня [1902 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Був я учора в Карбасникова і в можливо делікатних, хоч і твердих виразах, висловив йому Ваше незадоволення. Він крутився, казав, що се сталося через його відсутність, що він не пам'ятає, що між Вами була така умова, аби щомісяця сповіщати Вас про остаток книжки, але як Ви того хочете, то він буде так робити. Позаяк Вам остаток на 1 грудня послано, то другий бюлетень буде послано на 1 січня. Я від себе сказав також, щоб на той самий термін, 1 січня, зроблено було Вам повний рахунок продажі за весь попередній час і зроблено роцот з Вами, аби надалій не затягати справи старими рахунками. Чи добре я зробив? Мені здавалося, що се єдиний спосіб цілком і остаточно вияснити Ваші рахунки до останнього часу.

750 екз[емплярів] вислано в Курськ так, як Ви сказали (з наложенням упаковки і пересилки).

Про рахунки за Ваш счет обіцяв мені дати відомості сими днями. Як дістану, перешлю. Про інші питання, які єсть в останньому Вашому листі перекажу йому, як буду в його вдруге.

За прислане спасибі.

Скоро проситиму Вас про висилку мені книжок, бо мені цензура дозволила одержувати.

Разом з тим потурбую Вас іще раз справою, яку порушав вже раз. Захожуюся лаштувати том белетристичних творів Ваших. Те, що друкувалося в «Зорі» і «Ділі» за старі роки, ще до Вашого погаличення, цілком для мене неприступне. Я не знаю, як зарадити сьому лихові, але без Вашої заповомоги обійтися не можна. Може, у Вас заховалися ті речі, дали б на який час списати. Що Ви порадите?

В Петербурзі в [1]904 р[оці] буде всеслов'янська вистава, на яку запрошено всі закордонні слов'янські народності. Чи запрошено галичан і чи відомо Вам про сю виставу? Коли ні, то я подам Вам ширші інформації, бо дуже бажано, аби Галичина взяла тут участь. Єсть заходи, аби Україна російська теж була представлена.

А як Ваша думка написати (власне переглянути) з брошурку для петерб[урзького] «Благотв[орительного] общества»? Ой, дуже я вже на Вас наседаю на сей раз, то поки що буде. Будьте здорові з святами!

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ХП. 19.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 91–92 зв.

[Петербург,] 6 січня [1]903 р.

Щироповажний дорогий Михайло Сергієвичу.

Той Ваш «бурий пес» (бодай він сказився!) — то чиста хвороба. Саме перед тим, як одержати Вашого листа, був я у його. Ще перед святами обіцяв він прислати мені відомості на Ваші запитання і — анічирк! Самого я не бачив, але продиктував, які йому переказати прикрості, і потвердив, аби як-найскоріше вислав Вам обрахунок за минулий рік. Відомості я сказав вже не прислати, бо вони такі, що будуть видні з подробного рахунку. І ще раз наказав я аби сповіщати Вас про виконання кожного від Вас замовлення. Днів за два-три зайду знов і вже побачу самого конче — мабуть, вже за сей час виготовить рахунок. Буду вже в розмові згадувати «родителей». До Курська вислано, як Ви хотіли (наложным платежом на іно пересилку).

Спасибі Вам щире за прислані «Історію одної ночі»<sup>304</sup> та «Бідну дівчину»<sup>305</sup>. Коли б усі письменники так відносилися до видавців, то видавництво була б занадто мила річ; а то здебільшого бува, що на листування з ним потратиш паперу більше, як він натворив.

Мій примірник «Ясновельможна свата»<sup>306</sup> зачитали на Поділлю, то я написав зараз у Київ, щоб Вам звідти вислали. «Джугура», значить, можна брати так, як є він у «Вікові»? Без Вашого перегляду поки що осталися три оповідання. «Степ»<sup>307</sup> верну «по миновании надобности». До того ж я ще думав би видати окремо «Бех-Аль-Джугура» для народа, скористувавшись накладом.

Даремно Ви думаете, що хочемо Вас друкувати головно з мотивів «не белетристичних»; помиляєтеся, головні мотиви — белетристичні. Що ж до передмови, то ми взагалі держимося того способу, аби по можності була передмова до кожної книжки; на жаль, лише цензурних симпатій до нашого замаху не бачимо і через те часто мусимо пускати книжку в світ без рекомендаційної картки навіть там, де се найпотрібнійше. Не пустила, напр[иклад], цензура моєї передмови до збірника на спомин Кониського<sup>308</sup>, і вийшло через те Бог зна що. Попробую написати передмову і до Ваших оповідань; пошлю її до Вас на перегляд.

Тим часом бувайте здорові.  
Ваш О[лександр] Лотоцький

903. I. 6.

А що — чи пишете що до збірника на спомин Котляревського, про що запрошення мали Ви давно дістати? От добре було б, коли далисьте хоч що малесеньке.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 89–90 зв.

№ 81

[Петербург.] 27 січня [1]903 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу

Вирвав я нарешті від Карбасникова рахунок і посилаю Вам. Я його не перевіряв. 5 % комісових за ті замовлення, по яким Ви одержували гроші безпосередньо, у рахунок не [в]війшли, се обчислиться при остаточному обрахуванню.

Чи одержали Ви книжку «Первую книгу»<sup>309</sup>? У магазині її не було, то я доручив магазину вислати Вам безпосередньо, як візьмуть в магазин зі складу.

Простіть, що так зле веду Вашу справу. Йй-Богу, для сього бурого пса треба укротителя диких звірів, так він не піддається на всі вмовляння та благання. Коли в рахункові єсть які неясності або помилки, то напишіть зараз. Так само напишіть, вже безпосередньо від себе, куди має послати Карбасников належні Вам 501 р[убль].

Партицького<sup>310</sup>, Любенького<sup>311</sup>, «Особисте щастя»<sup>312</sup>, «Степ»<sup>313</sup>, «Грицька»<sup>314</sup>, «Джугура»<sup>315</sup> одержав. Оригінали верну Вам, може, й через місяць. Скільки Вам належить за Партицького та Любенького?

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

903. I. 27.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 144–145.*

№ 82

[Петербург.] 5 березня [1]903 р.

Щироповажаний та любий Михайло Сергієвичу.

Дуже прикро мені було останнього часу, як ще ніколи, здається, тому-то я і загубив акуратність. Надалій буде вже все як слід.

Дуже радий, що Ви прийшли у ясність з Карбасниковим. Йй-Богу, не міг я з ним нічого вдіяти. Їдемо до його лютий, а він звинеться старим лисом і все наобіцяє, та й збреше, а далій знов обіцяє і т[аке] і[нше]. Але все ж, якщо буде треба, то пишіть, після Вашого порозуміння буде лехше.

Про свій голос на загальних зборах пишу осібно в Наук[ове] товариство і осібно д[обродію] Гарматію<sup>316</sup>. Дай то, Боже, на все гоже!

З Пухирем справа не вигоріла. Вашу «благодарність» давав я сам на сам, упевняв його, що се ж проста дяка за особі клопоти, але він таки рішуче зрікся. Гроші ті, коли встигну завтра піти на пошту, то вишло завтра, а як ні — то днів за два.

Кліше знайшлося поки одно (Спасителя з дітьми), друге Пухир обіцяв розшукати і прислати. Ви не написали, що з тими клішами робити. Оставляю їх у себе до Вашого розпорядження.

Про славянську виставу зараз писати ще не можна. Спершу йшло на добре, а тепер вже комітет крутить. Коли не можна буде забезпечити собі самостійності в упорядженню вистави, то треба буде зрікатися участі. Коли виясниться, зараз напишу.

Про збудованне академічного дому<sup>317</sup> подам звістки у петербурзькій газеті, як появиться звістка у «Київ[ській] старині», бо зараз не маю докладних відомостей.

Оповідання Ваші переписуються. Будуть уміщені в тім порядку, який Ви визначаєте. Позаяк друкуватимуться вони в Києві, то про коректу умовтеся з Сергієм. Що ж до Вашої передмови, то, даруйте, я нею незадоволений, особливо з кінця. Пошлю Вам її і прошу переглянути. Думаю, що Ви не розгніваєтеся на мене, бо в сім разі маю на увазі лиш спільні інтереси. Не треба до того ж забувати, що на Вашу передмову з ріжних причин публіка зверне особливу увагу, то треба на неї і попереду звернути найбільшу увагу.

Чи не можна б в дальших «Хроніках» не друкувати імени Сіцинського? Він шукає посади по М[іністерст]ву просвіти, і се йому може зашкодити. Як би се так зробити?

Разом додаю реєстр книжок, які я хотів би мати. Зробіть ласку, замовте їх вислати і, коли можна, то зробіть протекцію щодо уступки.

Разом з тим прошу на бібліотеку вислати *всі книжки Франка та Лесі України* і кошти завести до того ж рахунку, що мені пришлеться за книжки в сім реєстрі.

Крім того, з мене належить за чотири томи Вашої «Історії» та за два томи Драгоманова. Одержавши рахунки, полічуся разом з Вами.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

903. III. 5.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 101–102 зв.

## № 83

[Петербург,] 6 березня [1]903 р.

Вертаю Вам 25 р[ублів]. Пишучи Вам учора, забув подати одну новину, може, ще й певну. Кажуть, що Горленкові<sup>318</sup> обіцяли в цензурі дозволити в Петербурзі журнал двома мовами: російською та українською. Перекажіть про се при нагоді Сергієві.

Клішів Пухир ще не прислав. Треба буде знов зазирнути до його — се тут під боком.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

903. III. 6.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 93.



**№ 84**

*Петербург, [20 березня 1904 р.]*

NI POSULAJU LYSTA LOTOCKI

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 290–290 зв.*

**№ 85**

*[Петербург,] 22 травня [1]903 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Справді найкраще було б, коли б «Історія»<sup>319</sup> Ваша видана була «Знанням»: се дуже популярне серед публіки видавництво. Щодо ходів цензурних, то я не знаю тут нічого певного, але, з власної прикидки, думаю, що тут все один дідько. До «Знання» може бути посередником Славинський, він знайомий добре (так каже) зі складом сього видавництва і дуже спочуває сій ідеї. Але (може, спостереження моє й безпідставне) він, видимо, й сам хоче приткнутися до видання Вашої «Історії» в такій чи іншій формі (перекладом, напр[иклад]). Він в першій половині червця буде у Львові, і там Ви з ним про се поговорите вже діловим способом.

Чи єсть в бібліотеці Наук[ового] товариства книжка «Ateneuma», в якій була стаття про укр[аїнську] літературу з приводу «Віка». Коли нема, то можна послати примірник.

Скоро писатиму знов.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

903. V. 22.

А що ж з граматикою?

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 99–100.*

**№ 86**

*[Петербург, 19 червня 1903 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Одержавши першого листа Вашого, я зайшов другого ж дня у «Общ[ественную] пользу» і розказав Ваші препоручення; дав і писаний реєстр Ваших вказівок. Обіцяли зараз Вам написати. А сьогодні кажуть, що написали всего лиш два дні перед сим. Самого завідуючого друкарнею сьогодні не було, то не міг я довідатися, що саме Вам написали. Пишіть, як що не так.

Зразок паперу на обкладку — краще, коли б Ви прислали з-за кордону, щоб був який особливий.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Зверев Николай Андреевич<sup>320</sup>.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 201–201 зв.*

## № 87

*[Петербург,] 21 серпня [1903 р.]*

Був у Луппова, та не застав його, бо він на дачі і приїздить лиш разів два на тиждень.

Обкладки з помилкою дійсно видрукувано 17 тис[яч], втрати все-го буде на 44 р[убля] (27 р[ублів] папір і 17 р[ублів] друк); але можна буде на попсованих окладинках намітити шматочки з новим написом — се коштуватиме рублів до 30 — так що втрату треба розуміти лиш в останній сумі.

Окладинки нині одвезено в «Общ[ественную] пользу» 15 тис[яч], — решта буде завтра і післязавтра. Пишу се в вагоні.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

VIII. 21.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 135–135 зв.*

## № 88

*[Петербург, 4 вересня 1903 р.]*

Книжку<sup>321</sup> обіцяють випустити з початку того тижня — 9–10 вересня, хоч і не напевно. Запевняють, що вживаються для того усі заходи.

Управитель друкарні «Общ[ественная] польза» каже, що сього дня послано Вам листа (рекомендованого) в справі напису на внутрішній окладинці. Там Вам писано, що зручніше вліпити цілий листочок, ніж наліплювать клаптик, останнє попсувало б книжку; вклеювання цілого листочка обійдеться на 100 р[ублів] дорожче; управитель каже, що до Вашої відповіді він на свій страх вклеїть цілі листочки тисячів у 20 примірн[иків], щоб не задержувати книжки.

Про решту — другим разом, завтра або післязавтра.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 205.*

№ 89

[Петербург,] 2 жовтня [1]903 р.

Б. взяв книгу у Карбасникова, а не всі 5, а 2 тис[ячі], решту, казав, візьме, як буде йому треба.

Про папір краще сказати взагалі, що можна мати не дорожче 4 р[ублів], бо точн[у] цін[у] виявить фабрикант, який не хотів би ламати відносини з друкарнею. У всякому разі я радив би Вам для дальших 100 т[исяч] замовляти папір від себе, коли се не ламає Вашої умови. З розмови бачу, що друкарня сама ціни не понизить або понизить дуже мало.

Склад Кокоревих<sup>322</sup> — на Лиговській ул[ице] д[ом] 50 приймає товар по 2 р[ублі] 25 к[опійок] за сажень (місця на місяць). Можна звідти забирать товар частками.

Білетів ще не купив.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

903. X. 2.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 49–49 зв.*

№ 90

[Петербург,] 8 жовтня [1]903 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Одержав я од Карбасникова 892 р[ублів] 90 к[опійок].

З них послав Олександрові Сергієвичу 3/2 %-ними листами

Дв. Б. — 640 р[ублів] 62 к[опійки] (номіналом 700 р[ублів]). *Гришми 52 р[ублі] 28 к[опійок].*

Всього 692 р[ублі] 90 к[опійок].

200 р[ублів] лишив у себе для розплати за папір.

Крім того, посилаю Вам банковий перевод на 71 р[убль] 50 к[опійок], які складаються із:

65 р[ублів] — зібрано серед петербурзьких земляков на заповогу В[олодимиру] Гнатюкову на подорож в теплі сторони;

2 р[ублі] 40 к[опійок] — моя залежність Науковому товариству за пересилку мені книжок;

4 р[ублі] 10 к[опійок] — моя залежність Вам за пересилку Ваших оповідань.

Перших дві суми прошу роздати по належності, а решту взяти собі.

На коли замовляти окладинку для книжки і в якому числі?

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

903. X. 8.

На Гнатюкові гроші прошу прислати розписку на окремому папірцеві.

Помилково послав Ол[ександру] С[ергійови]чу замість 52 р[ублів] 28 к[опійок] — 51 р[убль] 28 к[опійок] для того додаю тут 1 р[убль] марками.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 193–194.*

## № 91

*Петербург, 10 листопада 1903 р.*

ХІ. 10. 1903 г.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

1) В «Общественной пользе» сталася неприємність, про яку вважаю за потрібне Вас сповістити, для чого посилаю Вам вирізки з газет. Був я і в «Пользі», і розпитував свого придворного друкаря, — вияснилося, що та мала сума розтрати не вплине на справи підприємства і Вашому замовленню не загрожує нічого. Але, проте, слід би Вам вирівняти свої рахунки з Товариством, щоб там не оставалося Ваших грошей на руках; так само не слід там оставляти і видрукованих книжок. Останні треба або оддати до якої книгарні (я вже писав Вам про Мартинова), або в Кокорівський склад.

З «Пользи» Вам вже написали, що попередній випуск випроданий увесь. Дальший, мені сказали, почнуть випускати в кінці падолиста. Для друку обклашки наготовлено вже все, щоб зараз пустити на машину; задержуюсь друком, сподіваючись Вашої відповіді щодо складу, може, се помістити на обклашці. Але завтра вже все одно скажу друкувати, щоб «Польза» не була в претензії.

Маю до Вас особисте прохання. Якщо се можливо, дайте мені 200 р[ублів] до лютого; тоді я одержу гроші, за служебну комісію в Контролі, і або верну Вам, або виплачу кому за Вас, як Ви скажете.

Не забудьте про свого портрета для збірника оповідань, як я писав у попередньому листі.

Ваш О[лександр] Лотоцький

14-го святкується 25-л[ітній] ювілей Короленка. Петербурзькі українці ви[н]шають його «на загальному ґрунті». Чи не привітали б і з Галичини?

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 76–76 зв.*

№ 92

[Петербург, друга половина грудня 1903 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Дуже прикро мені, що так довго не писав Вам. Просто не можливо було через заколот з усіх боків.

День за десять перед цим був я в «Общ[ественной] пользе». Тоді виготовили там 25 тис[яч] примірників книжки і решту мали скінчити. Панафідіну видали як Ви розказали; про гроші від Панафідіна за книжку книгарня не брала, бо Ви в своїм листі про се не писали нічого.

Запитатися, чи шахраював Лейферт з Вашою книжкою, не можна було просто; мене лиш взагалі запевнили, що шахрайство його зовсім не відбилося на Вашому замовленню. Розпитаючись на стороні, дізнався я: з Вашою книжкою добродій той не міг шахраювати, бо в такому разі йому довелося б присогласити до того цілий десяток людей, а сим би він викликав підозрінне до своєї шахрайської вдачі; він же старався показати себе людиною цілком чесною і через се лиш міг зробити таку велику розтрату («Общ[ественная] польза» показує ту розтрату щось коло 5 тис[яч] р[ублів], а сторонні люде кажуть — більш 100 тис[яч]).

За друк і папір для 100 тис[яч] окладинки належить друкарні 260 р[ублів] 50 к[опійок]. 1-го грудня я заплатив 200 р[ублів]; осталося ще 60 р[ублів] 50 к[опійок], які я заплачу сими днями з жалування, поки Ви пришлете. Тоді пошлю Вам вже цілком оплачений рахунок\*.

Прикре непорозуміння вийшло з папером для окладинки. Як вже писав я Вам, фабрика мала в себе того паперу біля 200 стоп. А тепер виявилось, що фабрика помилилася: вона полічила лиш те, що було в неї на складі, і не завважила тоді, що в неї було ще на самій фабриці біля 50 стоп. Отже тепер на склад до друкарні оддано решту, і з тою рештою єсть там, як се видно з «счета» — 195  $\frac{1}{2}$  стоп. Се мене дуже збентежило, і я старався вяснити, чи нема тут нічого непевного. Друкар мій, через якого все се велося, клявся і присягався, що тут ніякого шахрайства нема і що вийшла лиш одна помилка. Я своєму друкареві вірю, се людина певна. Проте все ж прикро дуже, і через ту прикрість головню відтягав я писати Вам, поки не впевнюся. Як же тепер буде, чи приймете Ви увесь папір?

Славинський казав, що писав вже Вам<sup>323</sup>. Вся справа тепер залежить від Горького<sup>324</sup>, який сими днями має вже дати свою відповідь. Діждавшися про рішенець, С[лавинськ]ий обіцяв Вам зараз написати<sup>325</sup>.

Спасибі за позичку. Здоровлю Вас з святами.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 302–303 зв.

\* Списую для Вас той рахунок: За напечатані обложки для «Книги»... 100,000 экз[емплярів] — 100 р[ублів]. Бумаги для этого количества 53  $\frac{1}{2}$  стоп по 3 р[ублі] — 160 р[ублів] 50 к[опійок] [=] 200.50.

№ 93

[Петербург,] 3 лютого [1]904 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Пересилаю довіреності на голоси на зборах Товариства, може здадуться.

Чому не пишете?

Цілую Вас.

О[лександр] Лот[оцький]

904. П. 3.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 82.

№ 94

[Петербург,] 15 лютого [1]904 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Як же отсе довго я не писав Вам, просто сором! Занедужала жінка, а там Господь дав мені сина<sup>326</sup>; служба днем і увечорі, приходжу додому лиш о пів до дванацятої ночі, але на тому ще не скінчаються мої службові обов'язки; текучая покvapна робота для добродійного товариства, — все се та инше так збило мене з колії, що хоч пропадай або утікай на Далекий Схід битися з японцями. Отже, вважаючи на се все, сподіваюся, що не кинете у мене тяжким, хоча й заслуженим докором.

Рахунок Ваш з друкарні глухонімих давно вже я оплатив та лиш не зобрався Вам одіслати. На доплату взяв я у Карбасникова 75 р[ублів], з яких у мене лишилося 15 р[ублів].

Папір окладинковий лежить в друкарні, так що його завше можна взяти.

Щодо уступок на друкові окладинки, то кажуть, що се не можливо. Друкарня каже, що їй однаково чи з одної, чи з двох боків друкувати, як се видко з посилаємого Вам відбитка (всі чотири сторони друкуються спершу з одного боку, а після з другого, але, таким чином, виходить за два рази два примірники обклашки). Але у мене єсть думка на далій плян: зняти копію з друкованих сторін окладинки автотипічним способом і пустити, таким чином, в машину два примірники накладу; се дасть економії 25–30 %.

Славинському про Вашу «Історію»<sup>327</sup> нагадував. Тепер вже ся справа, як видно, скінчилася; причина тут трохи цензурні, трохи Ваші тяжкі умови. Славинський їде завтра в Одесу редагувати «Южные записки»<sup>328</sup>. Тепер усі видавці з причини війни перестають друкувати, додруковуючи лиш те, що мусять після попередніх обов'язків.

Бувайте здорові. Як у Вас тепер з «Общ[ественной] пользою»?  
Ваш О[лександр] Лот[оцький]  
904. II. 15.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 85–86 зв.*

## № 95

*[Петербург.] 16 березня [1904 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

На жаль, *зараз* виконати Вашого доручення щодо Лупова не можу, бо до 23-го марця з служби додому вертаюся лиш о  $1/2$  12 вночі. Після ж 23-го побуваю в Лупова. Не можу лишень вигадати якого приводу для того візиту, бо з ним я не маю ніяких спільних інтересів; може б, Ви дали мені до його яке дрібне доручення, напр[иклад], запитати про яку зміну в тексті або про зміну надпису на окладинці в новому виданні книжки? Черкніть про се откритою.

Що ж робиться з Вашою «Історією» в «Общ[ественной] пользі»? Може, маю туди заїхати і що-небудь підігнати?

У тому фабрикантові паперу, про якого писав я Вам, що він може заготовити для Вашої книжки, я вже не так певний; взявся він зробити папір для «Бл[аготворительного] общества» на взір того, що ми дали йому, і щось не потрапив. Але ж для Вас він мусить потрапляти по своєму взірцеві, то, може, обійдеться без притичини.

Сьогодні послав Вам цукерки. На жаль, найбільше делікатних сортів не можна було послати, бо могли б витекти. Крім того, послано лише 9 фунтів (мармаладу 5 ф[унтів] замість замовлених Вами 6), бо інакше вага (з пакунком) перевисила б 12 ф[унтів], а се для закордонної посилки незручно. Напишіть, чи до смаку прийдуться; се тут найкраща фірма — Ландрін.

Шкода, що не написали Ви, на кого дід може передати свій голос для загальних зборів, бо знов може вийти невдало. Може б, і про се черкнули Ви?

В протязі сього тижня маю вислати Вам гроші. Простіть, що задержав.

В нашому тутешньому Добродійному товаристві теж нелад. Мабуть, з причин войовничих обставин генерал Федоровський<sup>329</sup> іде на нас війною укупі з Розвадовським і хочуть нас звоювати та посісти товариство. 21 марця має бути генеральна бійка. «Кто устоит в неравном споре»?

Бувайте здорові. Вітаємо Вас з святами!

Ваш душею О[лександр] Лот[оцький]

III. 16.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 209–210 зв.*

№ 96

[Петербург, 23 квітня 1904 р.]

Про термін «Укр[аїна]» не писав я Вам, бо трудно тут що сказати певного; Гессен<sup>330</sup> не може порадити, бо в його не було такої практики (я його й не питав про се, щоб не лякати), а я думаю, що сей термін за останні роки досить вже «нейтралізовався» і на перешкоді стати не може, особливо у такій великій, науковій книжці; «гонит» се слово хіба лиш провінціальна цензура, а в Петербурзі воно живе безборонно.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 214–214 зв.

№ 97

[Петербург, червень 1904 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Адреси певної внучки Ніщинського ще не знаю; про се спишуся. У крайньому разі гонорар пересилайте мені, а я вже від неї одберу для Вас «оправдательный документ».

Бути у Львові не можу, бо, крім браку гроша, я справді нездужаю і їздити мені трудно, щоб не згубити того, що, може, налічу.

З Петербурга сподіваюся виїхати 25-го червня, але, мабуть, не далеко, щоб який час наїздити до тутешніх ескулапів.

Пропонував мені Пелеха їхати до Вас в його справі; хоч би й хотілося у тій справі вже край зробити, але ж хіба його в ступі влучиш? Я зрікся. Се між нами.

За «Історію» «Общ[ественной] пользе» наживаю, а Ви все ж нагадайте про 8 аркушів, що мають бути захоронені в накладі.

Як маєте взяти 50 стоп паперу для окладинки, то, може б, вислали гроші заплатити, бо дуже упоминаються.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 313–313зв.

№ 98

[Петербург,] 24 червня [1]904 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу

Посилаю Вам розписку друкарні.

Хоч я задержуся в Петербурзі й на початок липця (лікарі не пускають), але до того часу книжка все одно не вийде. Якийсь час вона



мусить полежать в цензурі, а тепер літо, цензори в роз'їзді, то, мабуть, полежить довго. То чи не краще було б випускати книжку у вересні? З початку вересня я вже буду в Петербурзі і тоді, може, міг би чим допомогти на який прикрий случай. Вийжджаю 8–9 липця на 2 місяці. Така моя думка, але добре розумію, що Вам не хотілося б задержувати книжку. Хоч, з другого боку, розіславши у вересні по редакціях місячників, в жовтні будуть оголошення («книги поступили в редакцію»), а в листопаді та грудні подекуди і рецензії. Можу поручитися за редакції в: «Історич[еский] в[естник]», «Рус[ская] мысль», «Образование», «Журнал для всех», «Южные записки». Для «Мира [Божьего]» напише Славинський, а для «Рус[ского] б[огатства]», «В[естника] Евр[опы]» и «К[иевской] ст[арины]» Ви знаєте рецензентів.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

904. VI. 24.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 116–116 зв.*

## № 99

*[Петербург, 14 вересня 1904 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Ради Бога, не хвилюйтесь так! Се ж можна так цілком загубити нерви через жидівські порядки несовісної друкарні. Заспокойтеся. З Вашим уповаж[н]енням я взяв усю справу в свої руки і тепер не даю дихати друкарям — так само, як вони Вам не давали.

В «Общ[ественной] пользе» зовсім нема господарської руки. Правлять нею халіфи на час, що не дивляться серйозно на діло, через те діла нема, і з замовленнями, звичайно, так само поводяться, як і з Вашим. З 1-го падолиста справа має погіршати ще більше, бо управитель друкарні, Шмідт<sup>331</sup>, який 30 літ вів діло друкарське і поставив «Пользу» на ноги, кидає «Пользу» і заводить свою друкарню; до його переходять усі солідні клієнти. Подаю се Вам до відомості надалій, а поки щодо «Історії» се чим злим не загрожує. А тепер до діла.

19-й лист перескладають наново, бо він вже був видрукований остаточно і наклад розібрано. Завтра, 15-го, мають мені прислати коректуру 19-го аркуша. Я її не задержу. Все, що Ви показали, буде відреставровано.

Присланих мені коректурних аркушів Ви не підписали для друку. Для того я їх частину перечитав, а частину підпишу для друку сьогодні. Щодо останньої глави, то, справді, те, що випущено (я брав навмисне з друкарні перший наклад, щоб порівняти), те конче треба було випустити. Скажу, що, не вважаючи на те, глава та дуже інтерна<sup>332</sup>. Даремно Ви нею так незадоволені. Такого стислого, але все ж повного

компендіума українства ще не подавалося в Росії. Я лишень дозволив собі виправити деякі галицькі звороти, що трохи різали б вухо російського читача.

Передмову перескладано. «Властию мені данною», я також виправив там деякі шерстки (з погляду мови) місця, бо на передмову найперше падає око. До фамілії Вашої на обгортці додав «Проф.» — се більше імпозантно для читача та передплатника.

Коректурні помилки виправлю завтра, бо зараз не маю під руками цілої книжки, без чого не можна правити картку з помилками.

Шмідт дав мені слово, що 20-го буде для цензури 10 примірників готових. 20-го вони пішлються до цензури, а там будемо ждати рішення. Скоро що — буду упадати коло цензури, тільки не хвилюйтеся. Дух тепер у цензурі легший, то маю надію, що все обійдеться добре. Говорив я з Браудо про непевні місця. Врешті, він тої думки, що коли можна говорити про непевність, то не одиноких витягів, але цілої книжки; тим-то взагалі не слід її дуже карбувати. Мужайтеся і кріпітеся, і Бог мира да будет с Вами! Амінь.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

За позику спасибі.

Цензурний присуд буде коло 1 жовтня. Зараз треба буде розіслати по журналах та друкарнях. Як із сим бути? Чи не послали б Ви з власними автографами Карєєву<sup>333</sup>, Пипіну<sup>334</sup>, М'якотіну<sup>335</sup> та ще кому?

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 308–309 зв.*  
Лист О. Лотоцького до М. Грушевського від 14 вересня 1904 року // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 478–479. — (Серія: Монографічні історичні праці).

## № 100

[Петербург,] 23 вересня [1904 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

З 21-го книжка в цензурі. Сталася з нею якась притичина, бо цензор докладатиме про неї в суботу, 25-го, цензурному комітетові. Що саме непокоїть його, не знаю, бо лиш завтра переговорю з ним. Крім того, мають просити ще двоє. В усякім разі, коли б цензурний комітет захотів би поставити яку перешкоду, то справа буде перенесена до нового міністра внутрішніх справ, який напевно мусить пустити. У всякому разі, поки Ви одержите сього листа, справа в першій інстанції мусить рішитися. У суботу дам Вам телеграму.

10-фунтова посилка з Вашою книжкою пошлеться Вам після суботи.

Піпінуну найкраще послати (рекомендовано) через редакцію «Вестник Европы» (Спб., Галерная, 20), а М'якотіну — через редакцію «Русско[го] Богатства» (СПб., уг[ол] Баскова пер[еулка] и Спасской ул[ицы]).

Ціну треба було виставити на обкладці цензурних примірників. Се має значінне, бо для дорогої книжки більше дають пільг. Не маючи від Вас відповіді, я казав поставити 2 р[убля].

На задній стороні окладинки я написав, як Ви казали, що склади видання у Карбасникова і в «Київ[ській] старині», що продається у всіх кращих магазинах і що в великім числі примірників випикується від Вас. Сьогодні Браудо висловив мені свій жаль, що не показано складу і у них; у них, каже, звичайно бувають на складі всі видання, що вони друкують, і навіть чужі, а коло сеї книжки вони так попрацювали та поклопотались, що однімають од їх се право — несправедливо. Пропонує він, щоб показати на обгортці і їх склад, викресливши, що книжка випикується від Вас. Я думаю, на се можна пристати.

Про всякий случай напишіть, яку на крайність давати скидку книгарям, коли б не задовольнилися 25 %? Я, напр[иклад], знаю, що склад Стасюлевича ніколи не бере менше, як 30 %.

19-й аркуш з Вашими замітками остався в друкарні, бо коли я вертав Вам Вашу коректу, то він ще не був набраний! Розшукаю і вишлю. Виправки Ваші додержано.

Бувайте здорові. Дай, Боже, все добре, а найперше — пропуски книжки!

З глибоким поважанням  
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

23-го

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 335–336 зв.*

## № 101

*[Петербург,] 4 жовтня [1]904 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Довго Вам не писав, бо не було що писати: про справу склада остаточно рішив лиш учора.

Мартинова я не можу Вам радити; як показалося із зносин з ним, він безгрішний чоловік і затягає навіть ті невеличкі рахунки, що бувають між ним і Добр[одійним] т[оварист]вом. До того ж неакуратний щодо виконання замовлень. Сього досить, щоб не давати йому книжки на склад.

Отже, довго крутив я мізками, щоб відважитися на що певне. З «Общ[ественной] пользы» дуже на мене насідали, щоб склад у них був. Поїхав я до Шмідта, що був у них раніш управителем друкарні, і

попросив його думки. Він каже, що тепер там самі жиди і завелися жидовські порядки — робити абияк. Се ще більше знеохотило мене до «Пользи». Розкидаючи розумом та розпитуючи людей, я нічого кращого не міг видумати, як звернувся до Карбасникова, хоч Ви ним і не зовсім задоволені. Більш солідного книгаря тут немає, — принаймні ні з ким другим я не відважився б вести зносини. Карбасников згодився взяти книжку на склад. Собі він одлічуватиме 10 %, оддаючи від себе книгарям. Коли ж буде виконувати Ваші доручення, то за склад і працю братиме 5 %; в першому разі він несе ризик, що може пропасти книжка, а в другому — ні, то й бере дешевше. Я торгувався, але ні до чого. Можна б найти і дешевші умови, але не було б певності за книжку. Треба мати на увазі, що тепер книжковий кризис і що всі мало солідні книгарі, що не мають досить капіталу, щоб видержати тяжкий час, мусять летіти догори ногами. Для того треба тепер бути дуже обережним. Узявши все се на увагу, я прийняв умови Карбасникова і завів в суботу в друкарню оголошення про склад у Карб[аснико]ва. У друкарні нікого з главарів не було, то віддав я розпорядження новому управителю друкарні. Але сих два дні був дуже не певний, чи доведеться мені додержати до краю тої постанови, і все ждав, що прийдуть до мене з «Пользи». Так воно й вийшло. Був учора Браудо, але не застав мене вдома. Пишу Вам отсе в понеділок ранком. Сподіваюся ще сьогодні ж ранком. Буду все здавати на Вас, що Ви виробили умови з Карбасниковим, а врешті, може, доведеться віддати «Пользі» на комісію примірників зо 100. Треба все ж признати, що клопоту їм з книжкою було досить; до того ж вони ще робили заходи в цензурі.

В цензурі книжка пройшла «на волоску». Коли б видрукувана була за місяць перед сим, то світа не побачила б. Головне — тенденція автора, що виставляє Україну як самостійну і окрему національність, з самостійним історичним і культурним життям.

Усі аркуші вже видрукувані. Окладинку мають видрукувати за сьогодні, а в вівторок вислати книжки Вам та в інші місця по моему показу. Може бути, що, ловлячи мене, задержать друк окладинки на який день.

Не знаю, чи будете Ви задоволені з сього всего, але я робив так, як мені здавалося при тутешних обставинах за найкраще. Коли що не так, то вибачайте, бо тут і Ви самі почасти винні, що здалися на мене.

У склад «Київ[ської] старини» казав я вислати просто з друкарні залізницею 100 примірників, замість 20, як Ви писали. Пересилати дрібними пакунками і дорого, і незручно, бо книжка псується. Власне, я післав би і більш 100, щоб було для задоволення потреб Києва, але й то я перевисив «полномочия». Із тих 100 примірників Степаненко<sup>336</sup> мусять віддати 50 Єфремову — напишіть се йому, а Єфремов рознесе по київських книгарнях, яким дає він свої видання, звичайно, за готові гроші.

Собі на квартиру я сказав прислати 120 примірників. З них маю вислати:

- в Чернігів — 20;
- в Одесу — 10;
- розвести Стасюлевичу<sup>337</sup> — 20;
- Суворіну<sup>338</sup> — 20;
- Вольфу<sup>339</sup> — 10;
- Попову<sup>340</sup> — 10 [=] 90, а крім того розіслати по періодичних ви-

даннях 30 («Вест[ник] Евр[опы]», «Ист[орический] вестн[ик]», «Вест[ник] всем[ирной] истории», «Рус[ская] старина», «Рус[ский] архив», «Мир Б[ожий]», «Рус[ское] богатство», «Рус[ская] мысль», «Журн[ал] для всех», «Вестн[ик] знания», «Вестник самообразования», «Библиогр[афический] вестник», «Рус[ские] ведом[ости], «Киев[ская] старин[а]», «Новости», «Русь», «Новое время», Горленкові<sup>341</sup>, «С[анкт]-П[е-тер]б[ургские] вед[омости]», «Южн[ые] записки», «Одес[ский] листок», «Юг», «Вестник Воспит[ания]», «Образование»,», «Журн[ал] Мин[истерства] нар[одного] пр[освещения]», «Вестник юга», «Южный край», «Полтав[ский] вестн[ик]», «Киевск[ие] отклики», «Киев[ская] газета», «Куб[анские] обл[астные] вед[омости]», «Черномо[рское] побережье»). Може, декого з перечислених позаміняю другими. Думаю, що треба розіслати якнайширше. Звичайно кожна редакція друкує книжки, прислані в редакцію, а се вже реклама, крім того, більше надії, що так появляться рецензії.

Далій я радив би видрукувати спеціальні оголошення на окремих листочках, де помістити зміст книжки, вказати склад і додати, що за більшим числом примірників звертатися безпосередньо до Вас, хоч сьому останньому я не придаю особливого значіння. Оголошіння сі слід розіслати по всіх книгарнях, а також на адреси двох петерб[урзьких] товариств — Шевченкового<sup>342</sup> та видавничого<sup>343</sup>. Але се вимагало б значних видатків, до 75 р[ублів] — на поштові розходи (по 2 коп[ійки] бандеролею), друк оголошень та підписанне адресів. Можна обмежитись самими книгарнями. Слід би видрукувати оголошення таке (зі змістом книжки) на першій сторінці «Київ[ської] старини» (поперед тексту).

Браудо<sup>344</sup> радить Вам послати від себе книжки: Вас[илию] Ив[ановичу] Семевскому<sup>345</sup> (Вас[ильевский] остр[ов], 2 лин[ия], д[ом] 11), Александру Сергеевичу Лаппо-Данилевскому<sup>346</sup> (Академия Наук). Єфремову та Доманицькому<sup>347</sup> пошлю.

Про петицію до Мирського<sup>348</sup> напишу, як пораджуся де з ким, а про бобровий ковнір, як розпитаюся по магазинах.

Напишіть зараз, бо я не певен, чи зробив все як слід.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

904. X. 4.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 311–312 зв.; 83–84 зв. Лист О. Лотоцького до М. Грушевського від 26 вересня 1904*

року // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 480–481. — (Серія: Монографічні історичні праці).

№ 102

[Петербург.] 13 жовтня [1904 р.]

Х. 13.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Ви, мабуть, дивуєтесь, не маючи так довго книжки. Дивувався і я, та вже перестав. Як писав я Вам, друкарня обіцяла виготовити ще на той вівторок, але учора призналася, що буде лише на сю п'ятницю або суботу. Остановилося все через карту; показалося, що після коректи начебто треба було зробити карту вдруге, але я тому не вірю. Просто затягли справу, а тепер ще до того вони й сердиті на нас з Вами. Мав я дуже кислу розмову з Браудо; дуже не контентний, що не дали їм книжки на склад. Покликався на свій клопіт у цензурі і ремствував на невдячність та на образу з боку суголосного, ідейного елементу... Я, не вважаючи на всі попередні прикrostі, думав вже було, що ми з Вами справді трохи скривдили людей, але після останньої брехні маємо совість чисту, як скло. Нічого не вдієш, треба ще сих кілька день переждати. Одібравши книжки, зараз розвезу їх по книгарнях та розішлю по періодичних виданнях, як вже писав Вам.

Після Вашого листа, я зробив зміну в попередньому своєму розпорядженню: казав друкарні послати в Київ — 400 примірників (замість 100), а собі 200 (замість 120), щоб більше число роздати в солідні петербурзькі магазини: Суворіна та Стасюлевича. Решту конче треба зараз забрати від «Общ[ественной] пользы», тепер навіть ніяково й держать у неї.

Про Стасюлевича і я думав, але сей пан так якось чудно відноситься до українського видавництва, що не хотів я з ним заходитись. Він, напр[иклад], не хотів прийняти в своєму магазині передплати на твори Єфименкової<sup>349</sup> і навіть не радив їх видавати, не сподіваючись ніякого успіху. Після того я не наважився лізти до його вдруге, щоб знов не взяти облизня.

Щодо Карбасникова, то він вже тим добрий, що можна бути певним, — ні книжки, ні гроші не пропадуть.

З листом до Мирського треба заждати ще який тиждень, на се єсть причини. Я Вам напишу, коли можна буде.

Що то у Вас там єсть за добродій [ларіон] Свенцицький<sup>350</sup>? З літературного боку я його знаю по «Живой мысли». Випадково з ним познайомився. Чи сам по собі то хоч трохи порядна людина? Питаю через те, що примушений писати йому листа в одній справі.

Адреса унуки Ніщинського така: г[ород] Хмельник, Под[ольская] г[уберния], с[ело] Качановка, свящ[еннику] Стефановському для К. А. Домовича. Коли пошлете їй що, то сповістіть мене.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 314–315 зв.*  
Лист О. Лотоцького до М. Грушевського від 13 жовтня 1904 року // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 482. — (Серія: Монографічні історичні праці).

## № 103

*[Петербург,] 21 жовтня [1]904 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Уже книжка готова. 25-го розвезу її по книгарнях та розішлю по редакціях. Зробивше се, пошлю Вам точний рахунок видатків і книжок, що були на моїх руках.

У Київ казав я послати 400 прим[ірників] для того, що з сього числа треба віддати Оглобліну<sup>351</sup> примірників 30–40 та другим певним книгарням, які беруть звичайно книжки видавництва «Вік» і навіть платять готові гроші. Пишу про се Єфремову, а добре було б, коли б Ви написали і від себе.

Крім того, «Київ[ська] старина» напевно буде одним з головних продавців Вашої книги і часто пересилати їй книжки від Карбасникова не годиться, краще нехай будуть ті книжки десь у Києві, — хоча б у Олександра Сергієвича.

На книжках, що вийшли «без предварит[ельной] цензуры», цензурного дозволу не означається.

Уже замовив я рецензентів для «Историч[еского] вестника»<sup>352</sup>, «Рус[ской] школы»<sup>353</sup>, «Вестника воспитания», а в «Образование» та «Журнал для всех» напишу сам, — я там інколи пишу рецензії.

Книжкою Вашою публіка дуже цікавиться, і треба сподіватися на добрий успіх, не вважаючи на трудні часи!

Списався я з Степаненком про адреси південних книгарів, яким треба розіслати оголошення.

<...> азбуку куплю і вишлю.

Щодо кольє — пошлю Вам рахунок магазина Соловьева. Се досить дорогий магазин, але єдиний, на совісність якого можна покластися. Кажуть там, що бобрових гарнітурів дами тепер не носять — краще буде соболь.

Переводний банковий білет одібрав від Олекс[андра] Сергієвича. Треба порахуватися з друкарнею глухонімих<sup>354</sup> та цілком забезпечити решту паперу. Але мусить перше виконати останнє замовлення. Поду-

маю, чи не можна буде куди забрати той папір або на сховок, або для видання «Доброд[ійного] Т[оварист]ва» — хоч частину.

Бувайте здорові.

Ваш душею О[лександр] Лот[оцький]

904. X. 21.

Писати Мирському вже можна.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 87–88 зв.* Фрагмент листа О. Лотоцького до М. Грушевського від 21 жовтня 1904 року // *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 483. — (Серія: Монографічні історичні праці).*

## № 104

*[Петербург, листопад 1904 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Мене запрошено до участі у збірнику, що видається в пошану Вашої 10-літньої діяльності в Галичині<sup>355</sup>. На жаль, не можу дати задуманої ширшої розправи, до якої не прислано мені потрібних рукописних материялів, і тому лиш прислати невеличку сторінку зі своїх спогадів про останній час пробування Вашого у Києві перед від'їздом до Львова. Позаяк тут доводиться дотикатися деяких особистих річей, то я не можу віддати рукопису до друку, не спитавши у Вас дозволу на оголошення фактів, що можуть мати, може, й інтимне значіння. Тож прошу Вас переглянути рукопис і, коли не буде з Вашого боку перешкоди до його видрукування, то й передати Гнатюкові або повернути мені, щоб я послав звідси. Може, моя пам'ять у чому схилила за 10 літ, то прошу або поправити, або показати мені помилку. Узагалі ж прошу не гніватись, що звертаюся до Вас у такій делікатній справі; але, знаючи наші обставини, інакше робить не можу, хоча б у своїх споминах і найбільше старався не дотикатися до особистих чи конспіративних справ. Через ту саму політику і спогади вийшли сухі і мертві. Якщо вважаєте їх через те непотрібними, то й не давайте до друку<sup>356</sup>. Але в такому разі все ж сповістіть мене, бо я конче хочу хоч чим-небудь взяти участь у збірнику, що видається Вам на честь.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

Сьогодні одібрав книжки і разом Ваш лист. Про телеграму я у свій час пояснив Вам.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 360–360 зв.*



**№ 105**

*[Петербург,] 21 листопада [1904 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Посилаю Вам поки що потрібну виписку з книжки Анненкова. Рахунків усіх ще не зібрав — порозсилав подекуди книжки на провінцію і ще не одібрав грошей звідусюди. Скоро перешлю.

Прохання про дозвіл «Вістника» треба подавати безпосередно Мирському, бо Гл[авное] управление нічого не може зробити. «Весни» у нас власне й не було, а тепер то й зовсім занепогодилася. Поки що до українського слова нема ні найменших полегшень.

Гроші внучці Ніщинського перешлїть лише гонорар, а на пам'ятник — кому-небудь у Київ, бо там теж збирають.

Рецензію на Лебедева, їй-Богу, дам до Різдва; хочу дати в останнє число «Вістника» огляд річний з російської України. Коли останній термін?

З друкарнею глухонімих ще не розплатився і просто не знаю, що й робити. Боюся, що коли заплатити їм усе, то вони якогось фігля зроблять — взагалі тоді не вони від нас, а ми від них залежатимем. Їздив я у склади Кокорева, там треба платити за сховок по 2 р[ублі] 50 к[опійок] на місяць — багато. Дивився я на той папір, його дуже велика купа, переховать у себе не можу. От і думаю, що краще буде заплатити друкарні 186 р[ублів] 50 к[опійок], а 100 р[ублів] поверну Вам, заплатите десь в половині того року. Хоч, може, се все я роблю й даремно, бо в друкарні виявляють повну охоту до послуг і згоджуються без усяких перешкод держати у себе папір і далше. Отже, напишіть, чи усі гроші платити їм зараз, чи частину придержати. Жду скорі відповіді.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

XI. 21.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 297–297 зв.*

**№ 106**

*[Петербург,] 14 грудня [1904 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Аж сором мені, що так довго не писав Вам. Але за сей час так багато клопоту та тяжких неприємностей довелося пережити, що, їй-Богу, не міг усіх ниток звести до купи. До того ж лиш зараз постягав рахунки за книжки, що віддавав я від себе.

Книжки, що були в мене (200 примірників) розійшлися чисто всі до одної. З них оддав я:

У книгарню Стасюлевича — 50 (долучаю квиток)

[У книгарню] Суворина — 50 ([долучаю квиток])

[У книгарню] Чернігівськ[ого] земства — 10 ([долучаю поchtову квит[анцію])

[У книгарню] Полтавської общ[ественної] бібліотеки — 10 ([долучаю поchtову квит[анцію])

[У книгарню] Распопова в Одесі — 10 ([долучаю поchtову квит[анцію])

Послав Вам — 7 (1 + 6), Єфремову, Доманицькому — по 1, собі взяв 1 = 10

Всього — 140 примірників.

Крім того, продав я: 21 примірник — по 1 р[ублю] 30 к[опійок] = 27 р[ублів] 30 к[опійок] і 10 прим[ірників] по 1 р[ублю] 10 к[опійок] (виключно студентам) = 11 р[ублів].

Всього — 31 прим[ірників] за 38 р[ублів] 30 к[опійок].

Решту — 29 примірників — розіслав по періодичних виданнях або по людях, що мають писати рецензії.

Прошу пробачення, що так дешево продавав студентам, думаю, що гніватись за те не будете.

Мої видатки такі:

Розсилки книжок — 9 р[ублів] 72 к[опійки].

Візник (їздив дуже багато, бо страшенно ніколи було) — 6 р[ублів] 80 к[опійок].

Друк оголошень — 4 [рублі] 60 [копійок].

Розсилка їх і надписання адресів — 3 [рублі] (послав Степаненкові).

Листи і телеграми — 3 [рублі].

Попередня залеглисть — 3 [рублі].

Азбука — 2 [рублі] 48 [копійок].

Всього — 31 р[убль] 60 к[опійок], так що Вам з мене належить ще 6 р[ублів] 70 к[опійок], які я оставлю на дальші потреби. У Карбасникова грошей на оплати не брав.

Книжка взагалі пішла дуже добре. До мене особисто багато ще зверталось за нею, але більше не було; крім дрібних случаїв, зверталися ще вдруге — Суворін (просив 50 прим[ірників]) і Полтавська общ[ественна] бібл[іотека] (просила 30 прим[ірників]); обох справив я до Карбасникова.

Кілька рецензій вже послано, поки що знаю: до «Журн[ала] для всех» (моя)<sup>357</sup>, «Вестника воспитания» (Дорошенка)<sup>358</sup>, «Русской школы» (С[офії] Русовой)<sup>359</sup>. Ще кілька обіцяно. Після рецензій книжка піде ще швидше. Такий успіх ще більше звертає на себе увагу, коли зважити на теперішній книжковий кризис. Сердечно Вас з тим здоровлю! І як все щасливо склалося навіть з цензурою: місяцем раніше або пізнійше книжка нізащо не пройшла б!

Посилаю розписку друкарні глухонімих на 186 р[ублів] 50 к[опійок]. Чом не писалисьте, щоб друкували окладинку? У сподіванці на гроші акуратнійше зробили б.

Решту 100 р[ублів], як сказалисьте, передам Олександрю Сергієвичу через Єфремова, що вже два тижні сидить у Петерб[урзі] і сими днями вертає до Київа. Справується про дозвіл на журнал «Вік», але надії майже ніякої. Здається, єсть лиш надія на перегляд закону [18]76 р[оку], але поки сонце зійде... Узагалі ж у нас «весна» вже скінчилася і сьогодні якраз появився перший бюлетень суворої зими<sup>360</sup>, про який довідається з часописів.

Бувайте здорові і ще раз прошу вибачити, що гаявся з відповіддю.

Душею Ваш  
О[лександр] Лот[оцький]

ХІІ. 14.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 77–78 зв.*  
Лист О. Лотоцького до М. Грушевського від 14 грудня 1904 року // Грушевський М. Твори: У 50 томах. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 485–486. — (Серія: Монографічні історичні праці).

## № 107

*[Петербург, початок січня 1905 р.]*

З новим роком, з новим щастям!

Дуже радий, що «Очерк» так добре пішов, що треба його передрукувати. Досі були дуже прихильні звістки у «Новому времени» (писав один мій знайомий) та в «Рус[скої] старине»<sup>361</sup>, де також я насідав, щоб подали рецензію. Про дозвіл Вашої «Історії України-Руси» писав я в Київ, щоб оголосити в «Київ[скої] старине». Треба також буде подати бібліографічні замітки до журналів.

Боюсь я зараз давати Вам раду щодо друку «Очерка». Виходить, що, радячи Вам зменьшити попереднє виданнє, я Вам зробив погану прислугу. Але хто ж його знав, що так щасливо обійдеться. Як я довідався, книжка пройшла після великої баталії та й то завдячаючи найбільше «весні»; допоміг Вам багато і «спокійний тон» оповідання.

Чи дозволять — питаєте — друге видання? Думаю, що так. Раз, що дозволєну вже книжку нема рації забороняти на протязі короткого часу; друге — мають наступити загальні цензурні полєкшення наслідком указа 12 грудня<sup>362</sup>, і про сі полєкшення йде зараз розмова в Комітеті міністрів<sup>363</sup>.

Чи будете робити які додатки? У всякому разі мову треба дуже виправити, а то вона значно псує вражіння.

Скільки друкувати? Треба мати на увазі, що з початку [1]906 р[о-ку] вийдуть «Істория» Єфименкової<sup>364</sup> (була на премії в «Київ[ській] старині»; видаватиме Брокгауз) та збірник історичних статтів<sup>365</sup> Пирожкова<sup>366</sup>, про який Ви вже знаєте. Се треба прийняти, з одного боку, на увагу. А з другого боку, Ваше становище і ймення для читача з Росії «вне конкурса» і особливо лякатися конкуренції не треба. Усе ж я, з обережності, не радив би друкувати більш 5–6 тисячів, частину з яких (хоч 500) пустити на далеко кращому папері.

Дуже зменьшувати ціну ледве чи можна. Для чого? Щоб пустити в народ? Народ наш її поки що не вкусить, і коли хочете для народа, переробить її, але то було б зовсім окреме видання. Зменьшити ціну можна хіба до 1 р[убля] 50 к[опійок]. Сього можна досягти Вам не згіршуючи видання та не тратячи на тому особисто. Я Вам писав, здається, що управитель друкарні «Общ[ественная] польза» Шмідт завів власну друкарню. Він друкує зараз твори Єфименкової для петербур[зького] Шевченкового т[овариств]а<sup>367</sup>. Друкує дуже совістно і недорого. На тих самих умовах (для його, правду сказати, таки прикрих) згоджується він друкувати і Ваш «Очерк». Сими днями він подасть мені рахунки, і я пошлю Вам.

Щодо мап, то, здається мені, даремно Ви робите їх фарбами та літографічним способом. Простіше та дешевше було б зарисувати штриховим способом і після друкувати звичайними автотипічними клішами. Але я в тому, власне, не розуміюся.

Щодо певності посланих рахунків, то, задержавши їх так надовго та не маючи все часу, я так квапився, підраховуючи їх, що, можливо, помилився. Але зараз теж не можу перевірити, бо теж дуже поспішаюся. Перевірю в другий раз.

Чи одібрали цукерки і чи дійшли вони щасливо?

22 сього січня святкуватиметься в Петербурзі ювілей 50-літньої літературної праці Данила Мордовця<sup>368</sup>. Дуже бажано, щоб з Галичини були привітання. Просив би я подати через кого сю звістку по галицьких часописах. Святкування буде прилюдне разом від росіян та українців. У склад ювілейного комітету увіходять: Вейнберг<sup>369</sup>, Ламанський<sup>370</sup>, Таганцев<sup>371</sup>, Стебницький<sup>372</sup>, Саладілов<sup>373</sup>. Привітання можна надсилати мені. Для газетної звістки пришлю друковане оголошення<sup>374</sup>.

Усього кращого.

Ваш О[лександр] Лотоцьк[ий]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 368–369 зв.  
Лист О. Лотоцького до М. Грушевського, січень 1905 року // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 487–488. — (Серія: Монографічні історичні праці).

№ 108

[Петербург.] 15 січня [1905 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Одібрав-єм зараз «Історію»: 4 книжки (2 кн[ижки] 1 т[ому], по одній — 3-го і 4-го). Перш за все дуже Вам дякую за дарунок! Я вже не знаю, коли й чим оддячу Вам!

На мою думку, в Петербурзі треба дати «Історію» в книгарні Суворіна та Стасюлевича; мусять вони взяти: 1-й хоч по 15 примірників, а 2-й — по 10; всего, значить, зараз, сподіваюся, візьмуть — 75 книжок. Вони й самі оголошуватимуть. Чи можна їм обіцяти таке число, як запитають?

На жаль, у своєму листі Ви не виразно написали про ціну: чи то ціна номінальна (1-й, II-й т[оми] по 3 р[ублі] 60 к[опійок], III[-й]–IV[-й] по 2 р[ублі] 40 к[опійок]), чи таку ціну мають Вам книгарні заплатити? В <особливому> разі треба ту ціну збільшити на 30 % книгарської уступки, номінальну ціну краще визначати якими круглими цифрами (рублі та піврублі). Се лишень зараз роздивився, дуже шкода. Отже, сповістіть бодай откриткою, то зараз запитаю книгарні.

Про другий том, думаю, найкраще буде сказати книгарям, щоб оголошували, що вже вийшов.

Сергій<sup>375</sup> поїхав ні з чим; приїхавши додому, того ж дня одібрав відповідь на своє прохання, що воно «не подлежит удовлетворению». Сьогодні з Києва виїздить до Петербургу ціла депутація від укр[аїнських] письменників, яка має тут клопотатися по всіх урядах (Шраг, Дмитрієв, Чикаленко, Науменко)<sup>376</sup>. Але зараз час мало відповідний для таких депутацій; правда, може се мати яку рацію через те, що зараз в Комітеті міністрів розглядається цензурна справа. петербурзьке Благодійне видавниче т[овариство] подавало з сього приводу петицію з деякими матери ялами<sup>377</sup> і одібрало офіціальну відповідь, що ті материяли будуть прийняті до уваги при перегляді цензурних законів. Друга петиція Т[овариство]ва про Святе Письмо в св[ятий] синод<sup>378</sup> синодом одкинута; але тепер справа ся вступила в нову фазу і єсть надія, що пройде «благополучно».

Чи не оддати б одного примірника 1-го т[ому] «Історії» для рецензії в «Рус[ское] бог[атство]» М'якотіну? Правда, він зараз (разом з Карєєвим<sup>379</sup>, Анненским<sup>380</sup>, І. Гессеном<sup>381</sup> та др[угими]) сидить у «Івановій хаті»<sup>382</sup>, — але чи вийде?

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

I. 15.

Ювілей одкладено, вважаючи на прикрі часи, що не сприяють ніякому святкованню.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 366–367.*  
Лист написаний на бланку друкованого оголошення про ювілей Д. Мордовця, який планувався на 22 січня 1905 р.

**№ 109**

*Петербург, [17 січня 1905 р.]*

JUBILEJ MORDOWCA ODKLADENO LOTOCKI

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 365–365 зв.*

**№ 110**

*[Петербург,] 9 лютого [1905 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Карбасников згедлився і не хоче мене слухати. Прикладаю Вам його листа і мій список книжок, зложений для його. Листа Вашого до К-ви я йому показував. Суворін бере на комісію по 15 % примірників кожної книжки Вашої «Історії», а Стасюлевич — по 20. Думаю, що краще буде висилати не окремими посилками, а цілим транспортом.

Щодо висилки книжок з Росії великою кількістю, то се теж краще зробити через транспортну контору (напр[иклад], «Надежда»); в тій конторі обіцяли дати мені відомості, але ще не дали.

Пошлина за книжки не накладається; я звертався за сим до таможенного чиновника; він обіцяв подати ті статті таможенного статуту, що сюди стосуються, та й не дав.

Через брак сих усіх відомостів і спинився з відповіддю. Але далій затягати не можна.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

П. 9.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 287–287 зв.*

**№ 111**

*[Петербург, 7 березня 1905 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Що се від Вас ні вітру, ні хвилі так довго? Мали Ви прислати «Історію» — і нема її; мали дати відповіді про Карбасникова — і теж

не пишете. Що се, не занедужали Ви, бо щось про се писали в листі до Русова. У друкарню глухонімих приходили з «Общ[ественной] пользы» і питали про окладинку до «Первой уч[ебной] книги» — чи друкувать її і скільки?

Душею Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 332–332 зв.*

## № 112

*[Петербург.] 13 березня [1905 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Гніваєтеся на мене, що не пишу Вам. Як в'юн, кручуся тут на всі боки і багато чого не роблю, що треба. А, крім того, як його тепер писати? Тепер у нас такою весною повийнуло, що нема тайни, яка не стала б явною, особливо щодо закордонних зносин.

Депутація дійсно приїздила — Шраг, Науменко, Дмитрієв, Пчілка. Були у Вітте<sup>383</sup>, який сказав, що при тім напрямі, який приняла справа, можна напевно сподіватись, що закон [18]76 р[оку] буде скасований. Як Ви вже знаєте, відозви про закон мусять бути подані від Академії наук, Київського та Харківського університетів та від київського генерал-губернатора Клейгельса<sup>384</sup>.

Клейгельсова відповідь дуже прихильна. Історично-філософічний факультет теж висловився за знесення закону, хоча й Флоринський пробував поставити завокику щодо фонетичного правопису, що його не мусить бути; тепер ще має висловити свій присуд університетська рада, але тут вже перешкод нема чого сподіватися. Від Харківського університету нема ще відповіді, але перешкод з його боку не бачиться. Що ж до Академії наук, то більш милого, широко-освіченого відношення до справи і сподіватися трудно. Академія вибрала для розглядування справи комісію, що головою її був академік Корш<sup>385</sup>, а дійсною душою — Шахматов<sup>386</sup>; крім них були ще Фамінцин<sup>387</sup>, Фортунатов<sup>388</sup>, Заленський<sup>389</sup>, Ольденбург<sup>390</sup>. Комісія та покликала до участі в її роботах Русових, Стебницького, Саладілова, Мордовця, мене та з прийжджих депутатів — Шрага та Науменка. Кожен з нас подав «записку»<sup>391</sup>, що освітлювала яку-небудь одну сторону справи, і в додатках до записки самої Академії наші записки теж будуть послані до Комітету міністрів. Весь той материял вже видрукований та, мабуть, вже й пішов своїм шляхом. Запрошення петербурзьких українців до участі в комісії сталося цілком приватно і в місцевих часописах оголошено не було. Як звістка про се попала до «Ruthenische R[evue]», — се невідомо і навіть не бажано.

З усього видно, що не пройде кілька місяців, як для нашого слова настануть інші часи. Але поки що яких полехкостів не видно. Пропу-

щено лиш кілька популярно-наукових рукописів, та й годі, але разом кілька так само невинних заборонено. Поруч з сим іде чутка, що в цензурних сферах готовляться в новому цензурному уставі прилучити українську літературу до літератури *народної*, яка мусить підлягати більш суворим цензурним вимаганням. Цензура за се останнє триматиметься з самих шкурних причин, щоб виправдати чим-небудь своє існування та дати хліб великому теперішньому натовпові цензорів, що мусить інакше позбутися шматка хліба... Сі всі окремі сторони зараз дуже неясні; в який бік вони повернуться, залежатиме від загального напрямку внутрішньої політики Росії, але тут вже ніхто не може нічого певного сказати, що буде далій. З фактами тутешнього життя Ви, мабуть, більше ознайомлені з закордонних часописів, ніж ми тут, бо цензура для преси російської тепер дуже строга, — тне, як муха восени.

Щодо Ваших «Очерків», то з друком їх поки що треба пождати. У останній час ними заінтересувалися цензурні сфери і, здається, в бік, не зовсім бажаний. У свій час, як виясниться, напишу. Щодо книжкового ринка, то зараз він для живих наукових книжок дуже добрий; такого руху книжної торгівлі, як за останніх два місяці, давно не було. Тож тільки що виясниться — треба приступати до друку. Свою думку про способи видання я вже писав Вам.

Грошей за «Очерки» від книгарів ще не одібрав. Одберу і вишлю сими днями. Тих двох примірників «Історії», що Ви прислали, я не давав в книгарні, бо то було б зайвим. Два томи я продав з рук, а решта поки що у мене.

В Полтаву і Чернігів посилаючи «Очерки», я писав на переводних бланках, щоб ті книгарні рахувалися безпосередньо з Вами. Поштові розписки я послав Вам.

Справді, не певно, чи напише М'якотін рецензію на «Історію», а дарунок йому був би дорогий занадто. Появилася в «Вест[нике] Евр[опы]» (март) рецензія Житецького<sup>392</sup> на «Очерки»; я ще не читав. Дорошенко видрукував рецензії в «Вест[нике] Воспитания» на «Очерки»<sup>393</sup> і в «Полтавщині» — на «Історію».

Будьте здорові.

Ваш душею

О[лександр] Лот[оцький]

### III. 13.

*ЦДІАК України.* — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 343–344.  
Лист О. Лотоцького до М. Грушевського від 13 березня 1905 року // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 490. — (Серія: Монографічні історичні праці).



№ 113

*[Петербург, друга половина травня 1905 р.]*

Любий Михайло Серігйовичу!

Хто його знає, що тепер діється в світі! Нема на світі чоловіка, що сказав би про вигляди на дальшу долю внутрішніх справ в Росії щось певного. Зараз панує реакція, якої ще не було; коли вона не досягає цілком усього, то лиш через те, що то неможливо тепер. А що буде далій, то говорити — се все одно що складати непевні гороскопи. А поки ще закон [18]76 р[оку] «в первобытном состоянии». Видима річ, що доля його тісно зв'язана зі зміною загальних умов життя в Росії. Усе, що діється в вищих урядових інституціях, то така канцелярська велика тайна, що довідатись про те годі.

Київські ідеалісти гадають, що все те лихо скоро минеться, що не сьогодні—завтра закон [18]76 р[оку] упаде і вони пустять українські часопись та журнал, на що вже й винайшли кількадесят тис[яч] карбованців. Заповіли навіть телеграфувати їм, коли сподіванка здійсниться, щоб скоріше розпочинати видання часописі. Але я боюся, що телеграф довго не матиме заробітку з телеграми, яка має понести сю приемну звістку. Отже справді, єдине, що випадає, — се вдатися зараз до російської преси. На свій власний орган ми не спроможні, а з чужим — біда. З «Сыном от[ечества]» були принципіальні розмови, принципіально він на все пристає, а на ділі не хоче містити або отягається, виправдуючися тим, що місця у його мало, а материялу — багато. Думаю, що з «Сыном» пива не зваримо, тим більш, що він має собі спеціальне завдання — оборону жидівських інтересів, бо там сидять самі жиди. Удавшись до «С[ына] о[тчества]», яко більше радикальної часописі, залишено «Нашу жизнь», з якою теж раніше були такі само розмови і яка теж відповідала згодою. Тепер доведеться знов вдатися до неї. Добре, коли б Ви подавали свій авторитетний голос з закордону і час від часу писали листи. Пославши такого листа до редакції (Невский, 19), сповістіть мене або кого з земляків, щоб з свого боку там нагадали, бо одна з хиб тої часописи, що там загибає багато материялу через адміністративні непорядки в редакції.

Мало-мало не склалася у мене умова з редакцією одного тутешнього журналу «Наука и жизнь», де я мав бути редактором українського виділу з певним числом аркушів для того щомісячно. Нічого з того не вийшло через непевність тої редакції, і остаточно те вяснилося лиш учора. Місяців за два має виходити орган Арабажина<sup>394</sup> — «Народный голос». Він зараз зовсім загубив кредит в російських літературних сферах і знов звертається до українства. Мав я з ним в тій справі розмову, запрошував він і других українців та взагалі «іногородців», бо думає культивувати національне питання. Співчуття він не викликає, і, знаючи Арабажина, Ви не будете дивуватися тому.

А взагалі треба сказати, що українство, як і інші національні змагання, не викликають співчуття серед російських літераторів. На з'їзд журналістів<sup>395</sup> запрошено було і «інородців», в тім числі і українців, але всі ті інородці мусіли з великими прикростями обстоювати за свої права проти дуже виразних централістичних замахів. Лише одні поляки, з відомих політичних причин, викликають увагу російських прогресистів; на тім ґрунті було між ними обопільне кокетування на з'їзді в Москві, а отсе зараз іде на з'їзді в Варшаві. Єсть певні дані гадати, що коли в Росії діло дійде до народного представництва, то поляки будуть першими ворогами усякої національної справи, і будемо в Росії мати копію галицьких обставин.

З того приводу інородці з'єдналися і зараз виробили спільну програму. Ширша нарада їх має відбутися через місяць. Отже, дорогий Михайло Сергієвичу, дуже добре було б, коли б Ви на той час прибули сюди, щоб взяти участь у тій нараді. Ваша іменно присутність дуже бажана, і, коли здоровля та інші обставини Вам дозволять, то се було б дуже важно. Сповістіть про свій намір, і тоді подам Вам подробніші вказівки.

Щодо «Очерків», то впевнився я остаточно, що годі далій ждати. Цензурні обставини скоро не зміняться в який-небудь рішучий бік, а тим часом зараз все ж проскакують книжки досить загострі. Ваші «Очерки» виходитимуть вдруге, се шанс на користь їм. Отже, давайте їх зараз до друку, щоб в вересні вони вже побачили світа. Друкуйте хоч в «Общ[ественной] пользе», але як там не хочете (там вже трохи на Вас дуються), то у того самого Шмідта, що був управителем друкарні «Общ[ественная] п[ольза]» і котрий друкував «Южн[ую] Русь» Єфименкової<sup>396</sup>. Коли хочете, то зараз у мене єсть тут і добрий коректор. Але конче потрібно поробити ті додатки, що Ви повикидали тим разом. Розуміється, се може повести до того, що деякі аркуші можуть друкуватися вдруге, але для успіху книжки то дуже потрібно; за останній рік читач в Росії так звик до скоромини, що всі ті речі, які торік здавалися скоромними, тепер вже запісні. Іще додам одну пораду: треба конче й дуже виправити мову. Сей закид мені так часто доводилося чути, що не можу не звернути на його Вашої уваги.

Дуже шкода, що Ви зріклися написати статтю про галицькі обставини до збірника; то має бути справді коштовний збірник, який поставить вперше широко українську справу перед російським суспільством і малосвідомими земляками. Ваша відсутність у тім збірнику багато йому пошкодила б. Я думаю, що написати Вам таку статтю можна, сидячи за чаєм або лежучи під грушею улітку: ніяких матеріялів збирати не треба, бо все у Вас перед очима й про все Ви не раз вже писали. Та й стаття невелика — 1–1 1/2 аркуші. Може б, Ви ще передумали та з допомогою Марії Сильвестровни і написали? Земляки дуже Вас просять про се.

V-го тому ще не одібрав<sup>397</sup>. За примірник дуже дякую.

Дальші більш-менш великі посилки для Стасюлевича та Суворіна висилайте на моє ймення, бо через великі видатки пересилки книгарі зрікаються брати попередню велику посилку. Стасюлевичеві одібрав з таможні я. Була у мене в таможні велика дискусія про мито. По закону закордонні книжки на «иностранных» мовах вільні від мита, а «на русском языке» митом оплачуються (протекційна система). Отже, вся річ в тому, до якої мови таможня залічить українську. Попереду такої практики не було, і першу практику дала Ваша «Історія». В Києві мито беруть, а в Петербурзі — як часом. За деякі окремі посилки Вашої «Історії» я платив (через пошту), а за деякі — ні. На пакунки Стасюлевичеві накладали, а Суворінові — не знаю. Усякими доводами, а найбільше уніформною довів я до того, що мита не взяли і, видимо, надалій теж не братимуть. Проте все ж краще, коли б надалій Ви послали пакунки мені. Була у мене думка написати бумагу в Департамент таможенних сборов, щоб поставити сю справу принципіально, аби і в Києві, і деінде теж не брали мита, але без Вашої думки не відважився того робити. А сумнів у мене такий: а що, як Департамент, вважаючи на теперішні прикрі грошові обставини, скаже накладати мито? Як Ви порадите?

Ой, простіть, що не посылаю Вам рахунків. Оплачений рахунок друкарні глухонімих лежить у мене вже кілька місяців, рахунки таможні теж давненько. Отсе зберуся, порахуюся та й пошлю.

Ювілей Мордовця навмисне відбувся тихо. Обставини дуже змінилися за кілька місяців, щоб можна було нам перед світом хвалитися Мордовцем. Так і російські письменники думали.

Бувайте здорові. Кудя Вам далій писати?

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 354–354 зв., 357–357 зв., 355–356 зв.*

## № 114

*[Петербург.] 30 червня [1]905 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Ті особи, через яких поінформовані Ви, цілком не в курсі діла і не могли Вам дати певних відомостей. Дійсно, земляки в Петербурзі приймали саму близьку і активну участь в організації національних меншостей. Щодо конкретних цілей її, — то, розуміється, зразу не може бути з того «великої і багатой милості». Зараз досить вияснилася справа, що коли менші національності не зорганізуються для активної оборони своїх прав, то більші задушуть їх, як того треба; коли уряд давав ще жити, то «прогресивні» елементи не дадуть *ad majorem Dei*

gloiam. З тої організації мають вийти дуже серйозні наслідки, але шляхом постійної активної, впертої роботи на тлі сьогочасних обставин. Коли з великим песимізмом можна думати, що з тої роботи мало що вийде, то вже з певністю можна пророкувати, що без таких заходів й нічого не буде. Щодо самих способів, то Ви одбирете, коли ще не одібрали, основні точки конкретної програми.

З такого погляду, з ким я не говорив з земляків, усі в один голос визнають Вашу участь дуже бажаною. Я остаюся тої ж думки, але разом приймаю до уваги Ваші обставини та стараюся зазирнути вперед, коли Ваша участь буде ще більше потрібна. Думаю, що перші збори, які мають установити загальний *modus vivendi*, не вимагатимуть ще особливих дипломатичних заходів; се, думаю, мусить більше почутися тоді, як вияснятимуться конкретні відносини; тоді вже не можете відмовитися, бо без Вас ми політики погані. При таких обставинах я не вважав би можливим намагатися, аби Ви попусвали собі вакації, що так потрібні для Вашого здоров'я, і замість курації поспішалися сюди. Врешті, яка б не була важна Ваша участь в даній справі, але здоров'я Ваше важніше. Крім того, гадалося, що Вам можна буде відбути сей обов'язок зараз з початку своїх вакацій, а там Ви увільнитесь. Але тепер вияснилося, що раніш серпня не обійдеться, а се псує усі Ваші пляни щодо літнього спочинку. А нарешті, діло саме зав'язується, як би до його не відносилися серйозно, тут, як у всіх «делах человеческих», може бути і неудача; тоді б я не мав спокою, що Ви дурно потрусили свої кости. Коли ж діло піде, то, може, Ви й зовсім залишите свою Галичину та перейдете знов на Україну, де перед Вашим досвідом лежатиме ширше поле діяльності.

Отож я висловив Вам усі свої думки й сумніви, у яких, може, люблячи та жалуючи Вас, і переборщив у бік негативний. «Предложих ты огонь и воду, и на не же хоцеди — пространи руку твою».

Шкода таки, що не пишете статті до збірника<sup>398</sup>. Він має появитися до кінця сього року.

З «Очерками» поспішайте, аби в вересні побачив світа<sup>399</sup>.

Материяли до переписи<sup>400</sup> дуже дорогі — по 3 р[ублі] за одну губернію. Може б, Наукове т[овариство] вдалося до Статистич[ного] комітету — після Височайшого соизволення могло б одібрати дурно.

31 мая розглядалася в Комітеті міністрів цензурна справа. Відомо лиш взагалі, що постановлено закони [18]63 та [18]76 р[оків] скасувати, але з якимись обмеженнями порівняно з російським словом.

Тижнів за два журнал комітета буде оголошено.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

905. VII. 30.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 378–379 зв.

№ 115

[Петербург,] 25 липня [1905 р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу.

На жаль, ще не вяснилося остаточно про термін з'їзду національних меньшостей; але, видимо, ранійш другої половини серпня не буде. А на сей час, пишете, маєте від'їхати на спочинок. Думаю, що ніби перший з'їзд послужить лише для обміна думками і програмами і ніяких спірних справ не викличе; се вже появиться після — наслідком практичних відносин. Тож думається — Вашому спочивкові можна буде не перебаранчати і просити Вашої участі надалій? Се моя думка, і її поділяють дехто з земляків.

Дякую за вирізу з «*Slowa*»; вона дуже цінна, бо й тут доводиться чути від поляків те саме і не лишень відносно самих українців. Але, власне, справа не стоїть так зле, як вони собі думають. Питання про автономію і федерацію український репрезентант (Ш[раг]) порушав ще на земському московському з'їзді у квітні. З кінця липня на з'їзді земських і мійських представників у Москві ту саму справу зняли — кутаїський мійський голова та репрезентант Київа проф[есор] Лучицький<sup>401</sup>, яких піддержав Петрушевич. Читалася колективна заява українців з різних міст. Справу тоді одклали, позаяк не був з'їзд до тих дебатів приготовлений. Тепер на з'їзді 6. VI, коли з'їзд розглядав проект конституції, вироблений бюро, д[обродій] Ш[раг] знов порушив справу і між іншого висловив, що проект має такий характер, начебто у Росії був один народ, а не складалася вони з багатьох народів, далі звернув увагу на те, що різні краї Росії відрізняються один від одного і з боку національного, і з боку економічних, суспільних і побутових обставин, і доводив, що вільна Росія мусить бути збудована на автономно-федеративних засадах. Про те саме говорив тифліський голова і представник міста Вільни. Організаційне бюро відповідало, що воно зовсім не вороже автономії і федерації, але що се справа вельми складна, не вироблена, і що воно вважає другу палату за таку інституцію, яка мусить, більш-менш, задовольнити місцеві потреби, що в ній делегати непануючих народів матимуть далеко більше силу, ніж делегати великоруського краю, і т[аке] і[нше]. Ніякої постанови в сій справі не було, бо ухвалили поширити проект конституції якомога більш і просити усіх, хто побажає подати свої уваги до організаційного бюро не пізнійш 15 серпня; по 15 серпня будуть скликані нові збори, і тоді розглядатимуть проекти докладнійше. Наслідком з'їзду було згуртованне делегатів Кавказу, Сибіру, Північно-Західного краю і інших прихильників автономії; в їх нарадах брали участь члени організаційного бюро; погодилися на тому, що бюро зверне увагу на автономне питання і, коли буде його розглядати, то покличе представників окремих країв і народів. Взагалі обставини останнього московського з'їзду були кращі, бо тут брали участь

делегати з міст, себто представники «окраїн», які тягнуть до автономії. От усе, що знаю, про московські з'їзди в справі національній.

З матеріалів всеросійської переписи до українських губернів належить до 25 книжок. Але недавно вийшов «Общий свод по Империи результатов разработки данных всеобщей переписи населения»; того свода буде 2 томи, вийшов один<sup>402</sup>, коштує 3 чи 4 карбованці. Вислати? Коли ж захочете вдатися за всіма матеріялами від Наук[ового] т[овариства], то питаєте в Отделе первой всеобщей переписи населения Рос[сийской] империи Центрального статист[ического] комитета М[инистерства] вн[утренних] д[ел] (Спб., Казачий переулоч).

Про решту ще не вияснив і пишу завтра.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

Умови з «Пользою» уговорився вести у п'ятницю.

VII. 25.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 136–137.*

## № 116

*[Петербург, серпень 1905 р.]*

Дорогий Михайле Сергієвичу!

«Очерки» продержав я 4 аркуші. На перший раз вийшло з сим прикре непорозуміння. Коректор в «Пользі», видимо, поганий, з оригіналом або не читав, або читає дуже погано, бо мимо грубих помилок, есть кілька значних пропусків — цілих рядків. Після його навіть за моїми поправками не догледіли і наробили в них нові помилки. Тоді я категорично заявив, що нехай вони або роблять як слід, або я візьму сам коректора на стороні. Обіцяли робити вже як слід. Дальші аркуші буду читати вже в останній коректі, то буде видно, чи додержать вони обіцянки; коли ж ні, то доведеться взяти свого совісного коректора.

Гроші у Карбасникова буду брати частинами та платити за папір, бо друкарня хоче, щоб папір їй доставляли не увесь зразу, бо для його нема у їх досить місця.

«На злобу дня»<sup>403</sup> прийнято, набрано і буде друкуватися<sup>404</sup>. Тільки цензор покалічив сю річ — закреслив останніх 6 рядків, і в середині дещо попсував, але, кажуть, се не позбавило значіння статті. Появиться, як скоро буде місце. Що ж до кореспонденції, то Ганейзера<sup>404</sup> зараз нема в Петербурзі; обіцяли розвідати і або друкувати, або вернути. Сими днями зайду ще до редакції.

З'їзд національних меншостей затягається через різні причини. Головне — непевність становища Кавказу і поляків; не знати, ще яку офіційну позицію займуть вони в Думі і через те не знають, як їм позитивно в тім поводитися. До того ж, як знаєте, на московському з'їзді

має піднятися загальне питання про автономію, отже, з тої засади з'їзд і має зробити свої постанови. Пропонується, щоби представники далеких країв по дорозі з Москви і приїхали на другий з'їзд сюди. Як бачите, раніш 2–3 тижнів або й місяця не буде нічого, то й не знаю, чи їхати Вам зараз до Петербурга? Мені здавалося б, що се краще буде зробити при Вашому повороті з Криму.

Про всякий случай готель можу Вам показати «Номера Мухина» на розі Мойки і Кирпичного переулка (біля Морської), досить добрі номери, на всяку ціну. Поблизу єсть і ресторан недорогий і порядний. Думаю все ж, що коли їхатимете, то напишете мені, і я Вас хотів би зустріти.

Про цензурні новини пишу разом в листі до Сергія.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 231–232 зв.*

## № 117

*[Петербург, вересень 1905 р.]*

Дорогий Михайле Сергієвичу!

«Очерків» вже готово (перечитано мною) 8 аркушів, сьогодні мені пришлють ще 2, а до кінця сього місяця обіцяють все скінчити друком, нагнавши діло скоріше. Але як Ви писали, що можна піддержати книжку до листопада, то кінець останніх аркушів 8–10 я задержу трохи в останній коректі, бо зараз «не уявися, что будем». В кінці Вашого «Очерка» нема нічого страшного в порівнянню з тим, що пишеться зараз, напр[иклад], «О правовом государстве», але до нас прикладається особлива мірка. Яка се мірка задовга, виясниться досить скоро в поводженню Комісії Кобеки<sup>405</sup>, яка з 20-го с[ього] м[ісяця] розпочинає свої засідання і розглядатиме саме «іноязичне» питання. Хоч авторитету великого та Комісія не має, але сама вона одіб'є на собі авторитетні течії у «вищих сферах» і з поводження її можна буде вияснити, що можна, а чого не можна пускати в кінці Вашого «Очерка». Зараз же викидять все, що непевне, то «Очерк» вийде пісний, а рішуче оставляти, зробивши незначні поправки, небезпечно. Я все ж стояв би за те, що краще ризикнути, в крайності звелять передруковати останніх 2–3 аркуші; се краще навіть і з видавничого боку, бо без значних додатків, які Ви робите, книжка не матиме вже такого успіху, а її ж друкується аж 5 тисячів. Врешті я сам не буду робити нічого, а в останніх днях перешлю Вам наклад кінцевих аркушів з своїми «соображениями», а Ви вже порішите так чи інше.

Мова була трохи крутенька лиш в перших аркушах, а далій іде «як по маслу». Виправляв я дуже делікатно, щоб не попсувати і не змі-

нити думки. Друкарня править вже коректу старанно. Помилки першого аркуша виправлено.

Розділи про Галичину передав Русову, як Ви сказали, для прочитання. Збірник<sup>406</sup> той не розклеївся, тепер навіть потреба у йому більшає. До речі маю з того приводу просити Вас. Мені дісталось писати про укр[аїнсько]-російські та укр[аїнсько]-польські відносини<sup>407</sup>. Дуже був би Вам вдячний, коли б Ви зазначили головніші джерела, особливо про останні відносини. Маю се написати до листопада.

А діло наше кепське. Цар, як знаєте, не затвердив постанови Ком[ітету] міністрів. Тепер нема певності, чи й комітет Кобеки насмілиться дотикнутись сеї справи, так що нам загрожує найстрашніша небезпека — зостатися в «первобытном состоянии» на довгі часи — і саме в таку пору, коли все хутко йде наперед. Зараз робляться усі заходи, щоб поставити справу на розгляд тої комісії. Крім особистих зносин з поодинокими членами комісії, вдаємося до Вітте, що повертається сьогодні з закордону. Він ставив се питання перед Комітетом м[іністр]ів, він може оборонити його й далі. Для сього викликаємо зараз знов ту депутацію, яка вже була в Вітте і якій він пообіцяв весною.

Проект Ваш про російський орган, то, на мій погляд і погляд більшості тутешніх земляків, єдиний вихід з теперішнього трудного стану. Хто не кричить зараз прилюдно та на весь голос, той нічого не матиме, а кричати нам по чужих кутках, як самі знаєте, не дають. Зараз подається тут кілька прохань про дозвіл газети. Але се не так дешево обійдеться, як Ви числите. Тямуці люде кажуть, що треба мати 50–60 тисячів, щоб газета стала певно і на широку ногу, а без того не буде вона мати практичного значіння. Коли єсть у Вас готові рахунки, то, будь ласка, пришліть їх: ми тут їх прикинемо на тутешні обставини. Друга річ — самими петербурзькими силами не обійдемося. Тут нема «пищущих» газетних робітників, а лише кустарі-дилетанти, у яких часом більше самолюбства, ніж хисту. Коли доводиться «пустити» часом в газеті яку статейку, то треба для сього виголосити загальну мобілізацію. З сим треба дуже числитися і заздалегідь підрахувати, які треба мобілізувати сили в Петербурзі з України і Галичини.

Заходив кілька разів до «Сына от[ечества]». Одну статтю Вашу («На злобу»)<sup>408</sup> щодня обіцяють пустити, а другу без Ганейзера розшукати не можуть. Днів через два зайду знов і довідаюся про нову статтю. Коли там знов будуть тягти, то заберу її звідти.

Розчарування Ваше теперішнє я цілком розумію. На душі ціла купа котів шкребе, і не видно просвіту. Але що ж буде, коли, як кажете, зробите кінець з публіцистикою і подастесь додому правити коректу. Краще ніколи не було, публіка теж не поводитася ніколи «пристойно», але, завдячуючи головно поодиноким заходам, справа все ж росте і вшир, і вглиб. Ви зайняли таку певну позицію в боротьбі за своє народне право, що коли повернетесь «до коректи», то се одіб'ється



дуже боляче на всій справі. Та я й не вірю, щоб Ви се зробили, кажучи Вам щиро. Колись я, бачучи Ваше розчарування, дуже його боявся, але тепер не так вже мені страшно, бо Ваша суспільна вдача не дасть Вам на довгий час впірнути в «коректу». Ой, тільки не розсердіться!

Але коли буде з'їзд національностей, — аллах відає. Дехто з потрібних людей зараз розкошує в «Івановій хаті»<sup>409</sup>. Виясняється, що поляки зараз грають у великий опортунізм і можуть «свиню підкласти». Справа з представництвом в Думі Кавказа і Польщі не вияснилася. Але нинішня резолюція московського з'їзду ставить вже діло на твердий ґрунт. Скоро що стане певно, зараз сповіщу Вас.

Добре, коли б Ви написали статтю про унію<sup>410</sup>! Зараз сюди приїхав еромонах Ломницький з Галичини клопотатися про права унії в Холмщині, аби спасти національність. Що то за людина? Чи не знаєте? Йому тут можливими способами допомагаємо, хоч справа його трудна. Стаття Ваша була б на часі.

Бувайте здорові.  
Ваш О[лександр] Л[отоцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 384–385 зв., 229–230 зв.*

## № 118

*Петербург, 19 вересня 1905 р.*

19/ІХ 1905 г.

ЗАКАЗНОЕ ПИСЬМО ПОСЛАНО ЧЕТВЕРГ ВОСКРЕСЕНЬЕ  
НАПЕЧАТАНО НЕВЕРОЯТНО ЛОТОЦКИЙ

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 227–227 зв.*

## № 119

*[Петербург,] 1 жовтня [1905 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

«Общ[ественная] польза» зараз друкує оті 12 аркушів, що раніше набрала; тиждень перед сим казала, що готові ще кілька аркушів, але мені їх ще не присилали. Досі я не налягав на їх, але тепер треба налягати.

Щодо паперу, [т]о властитель складу поставив його ще в самому кінці серпня 139  $\frac{3}{4}$  стоп замість умовлених 144. Решту і взагалі, скільки було треба, обіцяв доставити додатково. Але, щоб він справді поклопотався доставити *такого самого* паперу, я не платив йому грошей, аж поки не буде у його на складі паперу. Позавчора він приходив до мене

і казав, що папір вже є. Був я у Карбасникова, і той міг дати мені лиш 200 р[ублів]. Узяв я їх, щоб закропити пельку властителєві паперу, а решту Ви вже вишлете, як писали сьте. Рахунок складено на 768 р[ублів] 63 к[опійки] ( $139 \frac{3}{4} \times 5,50$ ). За решту паперу заплатиться йому додатково. Рахунок пересилаю Вам з розписками крамаря.

Книгарі зрікаються розкладати на вартість пересилки «Іст[орії] Укр[аїни]-Руси» на ціну книжки. Кажуть, що се треба було зробити спочатку, а тепер, як ціна оголошена, то публіка могла б обвинувачувати магазин в мошенстві.

З статтями Вашими в «Сыне от[ечества]» зле. Після довгих моїх нагадувань вернули отсе мені кореспонденцію Вашу зі Львова, а разом написали несподівано, що «На злобу дня» не буде друкуватися<sup>411</sup> і що як знайдуть коректурний відбиток, то пришлють. Свинство! Пережду днів два і, коли не одберу, знов піду до редакції.

Кореспонденція і зараз не втратила інтересу, лиш дещо пристарилося (про страйк робітників у Львові) і треба те викинути; рукопис Ваш оддав я переписати на машині (бо на читання його треба оголосити особливий конкурс) і завтра мають мені його вернути; в понеділок занесу до «Нашої життя»; там теж гублять рукописи, для того треба мати в себе оригінал. Туди ж занесу і «На злобу дня», як буду мати. «Невероятно» покалічено так цензурою.

Була тут думка послати до Вітте депутацію від видавничого т[овариства] в справі ствердження постанов Комітету міністрів, вже й вибрана депутація; але як у Києві проти депутації принципіально, то, мабуть, депутація та не піде.

Був тут в університеті мітинг український з відповідною резолюцією. Тепер збирається другий, більш упорядкований.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Х. 1.

Із з'їздом національностей так само непевно<sup>412</sup>.

Щодо статті у збірник<sup>413</sup>, то туди могла б увійти цілком глава з «Очерка» в новій редакції з поширенням лишень того місця, де говориться про Драгоманова. Дуже добре було б, коли б Ви на те згодилися.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 380–381 зв.*

№ 120

*[Петербург, після 17 жовтня 1905 р.]*

Не писав я Вам, дорогий Михайло Сергієвичу, бо стільки тепер біганини, зборів та іншої «політики», що голова паморочиться.

До останнього страйку набрано «Очерка» і мною прочитано 18 аркушів. У дальших аркушах починається вже такий інтересний період, що, може, захочете що додати, то я Вам буду їх посилати. Додавайте «не стесняєсь», бо зараз усі видавці склали союз для фактичного переведення свободи друку книжок і в цензуру книжок не посилають. Наслідком того союзу мають сими днями вийти «правила» про дійсну свободу друку<sup>414</sup>. Тож «нічесо же сумняшесья», пишіть все, що можна писати. Оригінала посилати Вам не буду, бо він і так помальований Вами і коли ще на йому будете що додавати, то вже й розібрати нічого не можна буде. Поправлятимете на коректурі.

Десять перших видрукованих аркушів я послав Вам.

Зараз у Карбасникова на складі єсть 260 примірників; та мусить бути ще й по других книгарнях. Для того випускати у продаж раніш нового року без втрати не можна.

За папір по сьюту належало заплатити 768 р[ублів] 63 к[опійок], та ще я сказав дослати 10 стоп (по 5 р[ублів] 50 к[опійок]) на 55 р[ублів]. Заплачено раніше 200 р[ублів] (взятих у Карбасникова) і тепер 430 р[ублів]. Решту обіцяв я заплатити у протязі місяця. Вибачайте, що не могу заплатити з тих грошей, що я Вам винен. Оддам їх Вам вже з початку нового року.

Мапу робити автотипічним способом дуже дорого: для кожної фарби треба окреме кліше, яке теж окремо треба пустити в машину для друку; а крім того довелось б спеціально перемальовувати оригінал.

З сподіваною переменою політичних і літературних обставин характер укр[аїнського] збірника має перемінитися. Стаття Ваша (розділ з «Очерка») у всякому разі потребуватиме лиш невеликих змін<sup>415</sup>, про які у свій час спишемося.

«На злобу» посилаю Вам, а «Невероятно» не можна розшукати; не друкували вони не з ворожої тенденції, а через те, що редакція захоплюється більш загальними справами. Корресп[онденція] зі Львова лежить ще в «Наш[ей] ж[изни]».

17 жовтня ходила до Вітте українська депутація (був і я); він обіцяв, що через який місяць усі обмеження спадуть. Сими днями мають вийти нові правила о печаті<sup>416</sup>. Учора чи сьогодня в Советі міністрів розглядаються прохання, моє про виданне в Києві щоденної часописи «Вік» та Дмитра Марковича про видання там-таки часописи «Поступ»; розуміється, буде видаватися одна яка-небудь. Справа буде розбирати-

ся в зв'язку з загальним становищем українського слова, так що не нині — завтра пута з нашого слова упадуть.

Тепер треба боятися лиш одного, щоб не виявитися нам банкрутами. Земляки щось дуже заворушилися, заходяться видавати газети в Катеринославі, Полтаві, Харкові, Одесі, Кам'янці; але не дай Бог, щоб все те справдилося, бо вийде один пшик. Про видання російської газети в Петербурзі щось з Києва нічого вже не пишуть. А ми тут засновуємо український політичний клуб і реформуємо обидва українських товариства на широких основах<sup>417</sup>.

З присланих Вами книжок я дав одну Дорошенкові для рецензії, а решта лежить у мене, бо нікому тепер давати.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 386–387 зв.*

## № 121

*Петербург, [13 листопада 1905 р.]*

ZJAZD 19 SPOWISTIT CZU BUDETE LOTOCKI

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 228–228 зв.*

## № 122

*[Петроград, листопад 1905 р.]*

Дорогий Михайле Сергієвичу.

В справі дозволу українських закордонних видань був я у кількох цензурних урядах. Справа стоїть так. Ні «Записки», ні «Літер[атурно]-науков[ий] в[істник]» не внесено в індекс заборонених видань, так що вони підлягають зараз загальним цензурним вимогам. Вимоги ж ті тепер (кажуть так в цензурі) остільки легкі, що аби лиш не було образи найвищої особи, то всі періодичні видання будуть пропускатися. Се так говорять, і в Петербурзі воно так дійсно буде. Але по других містах сидять свої окремі цензори, і все власне од них залежатиме.

Посилаю Вам обраточно видрукувані аркуші 11–23. Решта вже, кажуть, набрана і послали Вам. Але ніяк не можу допроситися, щоб дали мені останню главу. От і учора заходив, просив, обіцяли, а сьогодні прислали 24–26. Знов зайду нині і одібравши, подам Вам свої уваги.

Гроші послав я, як казали Ви, у Київ, Олекс[андру] Сер[гійови]чу. Додаю Вам тут рахунок і документи.

Надалій вигляди досить безпросвітні. На те, щоб реакція скоро змінилася, надій мало. Єдина сила, що може припинити її, — грошова

сила. Річ в тім, що в закордонних фінансових сферах репресії зробили зовсім не те вражіння, на яке сподівалися петербурзькі політики, і кредит зараз майже закритий, а без кредиту при теперішніх обставинах пропадеш.

Щодо «Очерків», то в кінці січня або в початку лютого мусить вийти новий цензорний закон для неперіодичної печаті<sup>418</sup>. Гірший, як є, він вже не може бути, а при трохи кращому книжка мусить пройти, особливо як вона вже раніше виходила.

Друкувати тепер оголошення в якій ще петербурзькій газеті не слід, бо ні одна тепер не має доброї передплати: публіка не певна, що газета вдержиться, і не передплачує. В одній «Руси» хіба можна ще вдрукувати. Коли хочете, то видрукую; коштуватиме теж рублів 25.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 235–236.*

### № 123

*[Петроград, кінець грудня 1905 р.]*

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Ваша телеграма, мабуть, була скорочена цензурою, бо до мене дійшло лише 3 слова: «чи всі недержавні», через те я Вам і одповів так перший раз.

Попереду, давнійше, я Вам висловив свій погляд, що вперше справа має обійтися більше самими інформаціями; для того запитать Вас на той випадок, коли б Ви мали спроможність прибути без шкоди для власних справ, бо в усякому разі участь Ваша взагалі дуже бажана. Вбачаючи ж з другої Вашої телеграми, що се Вам трудно, я й телеграфував Вам, що на сей раз можна не турбовати Ваші кости, сподіваючись більших наслідків від дальшої Вашої участі. Вибачайте, що завдав Вам клопоту. З тими телеграфними зносинами взагалі трудно порозумітися. А до телеграфу треба було вдатися через те, що все вияснилося саме недавно, в зв'язку з останніми постановами московського з'їзду.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

Як бачите, дорогий Михайло Сергієвичу, написав я Вам давно, але все з часу на час задержував послати, то ждучи додати щось певнішого, то з причини забастовок, то просто в розпачі теперішніх тяжких обставин, коли замість позитивної роботи виходить одно нікчемне метушіння по темних кутках.

Щодо з'їзду, то я писав Вам протокол його, друкований у «Молві». Зараз іде сама організаційна робота, готується новий з'їзд, але все те тепер припинилося, як припинилася взагалі усяка суспільна робота,

бо свобода зборів дійшла до того, що досить зібратися в хаті 5–6 чоловікам, щоб зараз поліція їх розігнала. Поради Ваші приймаємо до уваги. З тої ж причини і політичний клуб наш хиріє. Може збиратися лише сама рада старших, але якоїсь ширшої суспільної роботи вести не може. А між тим саме тепер потрібна виборна агітація. У Петербурзі єсть досить українців, яких можна було б згромадити в якійсь одній прогресивній платформі; думається пристати до конституційно-демократичної партії, бо хоч вона й задосить уміркована, але найбільш яскраво ставить на своїм прапорі національну автономію. На якусь самостійну українську партію в Петербурзі пороку не вистачить. Ходить чутка, що після 9-го січня, коли воно минеться щасливо, знов буде дозволено збори. Але те все непевно, як і непевна взагалі сама Дума. Сьогодні, напр[иклад], оголошено урядове оповіщення, що Дума збереться не раніше провідної неділі; се саме тоді, коли в хліборобській стороні розпочнуться польові роботи.

З пресою біда, з українською особливо. Мені обіцяно було рішуче, ще з початку листопада, що буде дозволено для киян часопись «Вік». Начальник Гл[авного] уп[равлення] передав прохання моє в Совет міністрів з прихильною відозвою. Але Дурново<sup>419</sup> відповів, що українські газети будуть дозволятися лише після «Времених правил о печати». Вийшли 24-го листопада і ті правила, і на підставі їх київський губернатор не дозволив «Громадського голоса» і «Нового життя». А без преси ми ні до чого. Єдина надія, що так далій тягтися не може. Полекшення наступити мусить. Коли не доведуть до того кроваві повстання, то доведе брак грошей. Сподівання на нову позичку грошей у французів не справдилися, і се лиш має погіршити трудне фінансове становище уряду. Може, хоч тепер, під впливом сих обставин, знов видобудуться з поліційного цейхауза «свободи» 17 жовтня.

Коректу і кінець оригіналу «Очерка» дістав і передав до друкарні. Кажуть, Ви змінили мало, шкода. Але можна буде зробити се в останній коректі. Хоч досить друкарень зав'язано, але решта все ж справджує «свободу»; та й не можна інакше, бо без того їм друкувати тепер було б нічого. То й книжка Ваша пройшла б під то фактичне здійснення свободи. А про всякий случай в кінці січня вийде новий закон щодо неперіодичної печаті<sup>420</sup>, то він все ж забезпечить вихід Вашої книжки. Врешті, як Ви й казали, останню главу можу друкувати спершу у 2,000 примірників.

За папір я розплатився. Рахунки додаю окремо. Мусів заплатити і друкарні глухонімих остаточних 100 р[ублів] за окладинковий папір; одмовляти не було ніякої формальної рації. Для того замість 200 р[ублів] довелося взяти у Карбасникова 300 р[ублів]. А як Вам належало з його всего 316 р[ублів], то він просив взяти й решту і забрати рахунок. Рахунок той теж додаю.

З оголошенням про «Літ[ературно]-науковий вістник», на жаль, не можна було зробити цілком так, як Ви хотіли. З відповідних органів, де можна б умістити ті оголошення, зараз друкуються лише «Народное хозяйство» («Наша жизнь») <sup>421</sup> та «Молва» («Русь») <sup>422</sup>. Оголошення в «Нар[одному] хозяйстві», друковане двічі, обійшлося 24 р[ублі] 40 к[опійок]. Друкувалося 25 та 28 грудня. Поспішив я видрукувати в кінці року, бо з початку року можуть зменшитись передплата і тираж газети; тепер її друкується 60 тис[яч] прим[ірників].

Друге оголошення Ви сказали видрукувати в московських газетах. Але там тепер дійсний «газетний погром». «Рус[ские] ведомости», що найбільше відповідні до того, саме під час Вашого листа адміністрація завісила. Зараз стало відомо, що після нового року вони виходитимуть знову <sup>423</sup>. Коли се справдиться, зараз замовлю оголошення, розлічивши, скільки воно коштуватиме відповідно прийнятій там таксі. Рахунок контори «Нар[одное] хозяйств[о]» додаю.

«Очерк» обіцяли набрати до кінця через тиждень. Коректура пошлеться Вам, а конечно перечитаю я, щоб перевірити, чи як слід виконали Ваші виправки. Досі я перечитав 21 аркуш, а зараз прислали мені ще дальших 2.

Напишіть, чи заплатити куди, чи Вам послати решту грошей (23 р[ублі] 24 к[опійки]), що взяв у Карбасникова. З попередніми залеглостями моїми по дрібним рахункам належить Вам з мене коло 35 р[ублів]. Не посылаю Вам зараз через те, що 5 січня обіцяли в книгарні Стасюлевича заплатити за «Очерк». Січня 6–7 вишлю все разом, з детальним рахунком.

Бувайте здорові. Вітаю Вас з новим роком шановну Марію Сильвестровну і цілую Катинцю.

Ваш душею  
О[лександр] Л[отоцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 241–242 зв., 246–247 зв.*

## № 124

*[Петербург.] 9 лютого [1]906 р.*

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Послав я Вам свої невеличкі уваги до гл[ави] 26-ої <sup>424</sup>. Думаю, що пустити її можна без купюр. Тепер виходить дещо і страшніше. Сими днями сподіваються нового цензурного закону щодо неперіодичних видань <sup>425</sup>; після того закону всі книжки прирівнюються до того порядку, який був раніше в столиці до книжок більш 10-аркушевого об'єму, себто буде все (крім малюнків) друкуватися без попередньої цензури, а

після 7 день буде розглядатися в цензурі. Таким чином, «Очерк» Ваш піде тим самим шляхом, що й перше. Я певен, що цензурних перешкод йому не буде, запитував я про се і одного цензора; він так само думає. Але взагалі не радить тепер подавати до цензури і видавати «явочним» порядком — себто ігноруючи цензуру. Так виходять зараз усі кращі книжки.

Щодо задержання набору останніх аркушів, то друкарня проти того брикається. Каже, що умова така була лише про 26-ту главу, а то тепер держати 10 аркушів в накладі довший час для них велика втрата! Крім того, з не[д]огляду свого зробили вони одну дурницю: коли було оддруковано по 2 тисячів 22–24 аркушів, то метранпаж, не спитавши нікого, розібрав наклад сих аркушів; таким чином, для видрукування останніх 3 тисячів примірників сих аркушів доведеться набирати сі три аркуші знову.

Я, розуміється, не міг розпорядитися самостійно щодо дальших аркушів і сказав друкувати поки що по 2 тисячі аркушів 25–27; не розбираючи набору. А про остаточні розпорядження сказав, що напишу до Вас. Не знаю, як Ви порішите. А я думаю, що до 25 глави можна сміливо друкувати всі 5 тисяч примірників.

Друкарня глухонімих ще не друкувала дальших окладинок, не одібрала ще замовлення від «Общ[ественной] пользы», і через те я нічого не писав Вам про се, бо й не платив грошей. 100 р[ублів] заплатив я глухонімій друкарні за папір окладинковий — остання рата; се й означено в розписці. Чи, може, питаєте Ви про що друге, бо я не розумію.

Щодо рахунків наших (які не сходяться на 1 р[убль] 60 к[опійок]), то, пам'ятаю, оголошення в «Н[овой] жизни» коштувало не 23 р[ублів] 40 к[опійок], а 24 р[ублі] 40 к[опійок]. Коли ж єсть у Вас рахунок на 23 р[ублі] 40 к[опійок], то я справді помилився на 1 р[убль] 60 к[опійок] і прошу прилучити сю суму до тих 5 р[ублів] 17 к[опійок], які осталися за мною; буде за мною таким чином 6 р[ублів] 77 к[опійок].

11 р[ублів] видатків заплатив я на таможні, одбираючи книжки («Історія Укр[аїни]-Руси») для книгарні Стасюлевича, бо книгарня та, заплативши за попередній транспорт 21 р[убль], не хотіла сама укр[аїнських] книжок приймати. На таможні я тоді довів, щоб не брали мита за книжки, через те й обішлося дешевше.

Д[обродій] Ломницький поведився тут досить свинувато. Не вважаючи на мої застереження, уліз він у дуже брудну кампанію з представниками відомого «Галицького рус[ского] о[бщест]ва» і запалився бажанням зчинити альянс між тими елементами та українською громадою. На жаль, не вважаючи на протест мій, Ломницького підтримали «умірковані» елементи, але з того врешті вийшов лиш прикрий шкандал, що здебільшого окошився на Ломницькому ж. Виступ Лом[ницького]го на з'їзді іногородців — то вже така була нахаба, що я не стерпів і



висловив йому кілька прикростей; де ж таки: говорив  $\frac{3}{4}$  годині українською мовою ( $\frac{9}{10}$  зборів не розуміли її) та ще й здебільшого про свою місію, а в кінці просив присутніх поляків, аби вони протекцію зробили русинам перед галицькими поляками, щоб ті не кривдили бідних русинів. На се поляки одповіли, що в справах політичних досягає не той, хто просить і запобігає чужої ласки, а хто сам здобуває власними руками, чого йому треба... І Л[омницьк]ий примусив нас в тих компліментах розписатися; але, думаю, він такт був заспокоєний тим, що «умірковані» і тут піддержали його<sup>426</sup>.

Не знаю, чого Ви власне проти конституційно-демократичної партії? Хоч вона вийшла із з'їзду земських діячів, але то зовсім окремі речі. Власне від самої теї партії прикростей не було, коли не лічити особистих рис Мілюкова<sup>427</sup>. А врешті ні до чо[го] більше пристати нам в Петербурзі не можна. Лівіші партії зараз, можна сказати, не існують, а вже правіше йти ніяким чином не можна.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 248–249 зв., 239–240 зв.*

## № 125

*[Петербург, кінець лютого 1906 р.]*

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Я теж думаю, що пора вже пускати книгу, аби не втрачати сезону. Але ж яким шляхом: явочним чи підцензурним? У мене щодо того «в томительном борении сама с собою душа». Зараз я говорив з людиною, близькою до цензурних сфер; каже, що коли не буде в книжці поклику до зброї або образи найвищої особи, то вона не може бути сконфіскована, а відповідальність «за формальное нарушение ценз[урного] устава» (непредставленне в цензуру перед випуском) не перевищить 25 р[ублів]. Але, з другого боку, нема ніякої рації сподіватися, що цензура не пустить тої книжки, бо се ж друге видання.

Пораджуся з Гессеном, і як з тої розмови вийде так і буде.

Думаєте підвисити ціну до 2 р[ублів] 50 к[опійок]? А чи не дорого воно буде? Земляки й то ремствували на перше видання, що дороге, а тепер, коли пішли такі дешеві книжки, то я боюся, аби те підвищення ціни не зашкодило розповсюдженню книжки. Але поради тут давати не можу.

Як не уступите Суворіну або Стасюлевичу 30 %, то вони не візьмуть книжки на комісію. Але й то не важно, бо продають вони все одно не багато, а коли б хто замовив їм книжку, то мусів би купити.

Я не розумію, що Ви говорите про кінцеві аркуші. Кажете, що наклад XXV–XXVI гл[ав], по видрукуванню 2,000 примірників, мають розібратися. А як же буде з аркушами 25–27, які містять 23–24 глави і які теж Вашого паперу видрукувано у 2,000 примірників і наклад їх поки остається? Чи додрукувати ці аркуші до 5 тисячів, чи теж розібрати наклад по 2 тисячах? Прошу дати мені про се телеграму. Піду до друкарні, може там одібрали точні Ваші інструкції, тоді телеграми не треба.

Дивуєтесь моїм увагам. Коли би-сьте жили тут, то не дивувалися б. До конституції 17 жовтня жити було трудно, а тепер — неможливо. Друкарні позапечатували, видавці побанкрутували, редактори і автори одні сидять, а другі їдуть, а все не там і не туди, як би їм хотілося. З огляду на те треба, не поступаючися думками, уникати різних фраз, що дали б привід до якої причіпки.

Щодо рахунків з російськими прогресистами, то рахунки ті зробили б зараз неприємне вражіння. Час зараз тяжкий, треба держатись купи. Хоч конституціоналісти-демократи («кадети») про власне українську автономію й не висловлювалися, але з особистих зносин з їми видно, що будуть держатись вони совісно. Та се для них і корисно буде, бо інакше їх не будуть піддержувати недержавні нації. Кадети розуміють те все більше, бо, напр[иклад], на Кавказі вони не мають ніякого успіху через неясність своєї національної програми. Зараз «кадетуючий» орган «Страна» (редактори М[аксим] Ковалевський<sup>428</sup> та проф[есор] Іванюков) кокетує з національностями і дає їм місце для виразу своїх потреб. Хв[едір] Вовк дав туди статтю про галицькі відносини давнішого часу. Чи не могли б Ви дати статтю про новий інцидент у Львівському університеті? Се було б дуже добре.

Рахунок глухонімої друкарні на 60 р[ублів], пам'ятається, я послав Вам, але візьму його вдруге і пошлю.

Д[митро] Маркович<sup>429</sup> дуже мене дивує. Три місяці перед сим був він у Петербурзі, і я мав з ним про се розмову. Тоді він згодився, що компроміс тут неможливий, бо заінтересовані тут здебільшого не особи, а інституції, що мають дістати спадщину на певних умовах; як же вони можуть ламати ті умови? Напр[иклад], Наук[ове] т[оварист]во одбирає 10 т[исяч] р[ублів] під умовою, що воно через 10 літ після смерті Кониського буде перетворене в Академію наук; коли б Т[оварист]во оддало з тих грошей яку частину (а воно й не може сього зробити, бо гроші ті 10 літ лежатимуть в київській конторі Державного банку), то воно мусіло б через 10 літ виплатити з своїх грошей тій інституції, до якої перейдуть гроші (Чернігівському земству); так само хіба можна давати яку частку з премії та стипендії?

Справа та для п[ані] Кониської<sup>430</sup> цілком безнадійна; вона сама добре те розуміє, але затягає справу, мабуть, в надії на те, що заінтересованим людям допече ждати і вони оддадуть їй яку частину, аби

збутися клопоту. Але я не маю ні морального, ні юридичного права іти на той компроміс. Між нами кажучи, чим довше лежатимуть гроші, тим краще, бо проценти з їх підуть на корисне яке діло; а головний капітал — 10 тис[яч] на українську академію — все одно пропаща для нас річ. Мабуть пані Кониська і рахує на ті проценти, що з них можна їй заплатити. Але вони призначені «Віком» на видавництво».

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 251–252 зв.*

## № 126

*[Петербург, березень 1906 р.]*

Усе підписано до друку і на сім тижні має видрукуватися. Піде до цензури. У передмові дещо змінив. Поправку до кінця 25-го розділу встиг ще зробити; але то дарма, бо ранійш було краще. Ціну поправив на 2 р[ублі] 50 к[опійок], бо 2.40 дуже не кругла і такої взагалі не визначають.

Друкарні глухонімих заплатив я тоді 60 р[ублів]. Уже разів кілька був у їх, і все обіцяють вибрати дані з своїх книжок та прислати копію рахунку.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

Посилаю Вам на перегляд карти, бо я в них не тямлюся.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 250–250 зв.*

## № 127

*[Петербург,] 25 березня [1906 р.]*

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Готово! Не тільки парус розпустили, а й поплили в цензуру. Без того не можна, бо багато зараз конфіскують видань по книгарнях. Але як на книжці ніякого цензорного тавра не буде, то се її не попаскудить.

Як тепер розділяти книжку між книгарнями? Я гадав би дати Карбасникову — 1,000; «Общ[ественной] пользе» — 500 та «Київ[ський] старині» — 500. Слід би видрукувати подібні оголошення (окремі), як той раз, і розіслати по книгарнях.

Чи будете розсилати по журналах та газетах? На мою думку, слід. Примірників кілька треба розіслати окремим рецензентам (Доманицькому, Дорошенку, Лаппо-Данилевському, М'якотіну, Карєєву, Яцимир-

ському, Д[овнар]-Запольському, кому-небудь в Москві, Харкові, Одесі). Чи не можна й Шахматову?

Час не жде, і треба се все зробити до свят. То чи не відповіли б Ви мені телеграмою, тим більше, що з 1 по 7 квітня я думаю виїхати з Петербурга.

Мабуть, Вашою ласкою дістав я збірник, Вам присвячений<sup>431</sup>, та т[ом] 69 «Записок». Спасибі велике. Але вже як почали, то продовжте ласку свою, мов світло сонця, на мене недостойного. Не достає у мене «Записок»: т[омів] 52 по 62, 67–68; «Хроніки» ч[исел] 13–23, «Етн[ографічний] зб[ірник]» — т[ом] XIV і далій. Нема також біографії Шевченка т[ом] I<sup>432</sup> та покажчика до «Літер[атурно]-наук[ового] вістн[ика]»<sup>433</sup>. Коли б Ви розпорядилися вислати те мені і написати, що то коштуватиме. Тільки дурно, як той раз, я не хочу. Здається лиш, що «Записки» і «Хроніку» я маю право одбірати?

Дуже смачно було б видати 26 главу «Очерка» окремою брошу-рою<sup>434</sup>. Вона дуже пішла б. Але чи не спинило б се розход самого «Очерка»?

Бувайте здорові з близькими святами.

Я вже місяць недугую і стражду: справляю петербурзьку весну постійною інфлюенцею. Жінка поїхала до батька: о[тець] Мефодій<sup>435</sup> рішуче зібрався у Божу путь.

Привіт Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

III. 25.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 253–254 зв.*

## № 128

*[Петербург, 22 квітня 1906 р.]*

Ви писали мені, що безпосередньо скажете «Общ[ественной] поль-зе» куди розсилати книжку, а їм писали, що я розпоряджуся. Я, обмір-кувавши, розсудив так розіслати:

Карбасникову — 1,000 прим[ірників], наказавши йому, щоб поки придержав у себе, продаючи тим часом попередне видання;

«Київ[ській] старині» — 480 прим[ірників] (звідти можна буде роздати і в інші київ[ські] книгарні);

Вам посилено — 10 прим[ірників];

мені — 10 прим[ірників] для рецензентів і на інші потреби.

Не знаю, чи добре те все, але в друкарні не було місця держати.

Видати останні глави було б дуже корисно, але я Вам рішуче тепер того не раджу. Тепер публіка дуже «легкомысленна», накинуть-

ся, на ту брошуру, а через це книжка лежатиме, а се, мимо материяльної для Вас втрати, буде втрата й загальна, бо коли публіка купуватиме цілу книжку, то й читатиме її усю.

Про таможенну справу писав Вам П[етро] Я[нуарійович] С[тебницький], про цензурну пишу Гнатюкові.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 237–237 зв.*

## № 129

*[Петербург, кінець квітня 1906 р.]*

Простіть мене, дорогий Михайло Сергієвичу, моє «самодержавіє» у Ваших справах. Я сказав розіслати книжку до Карбасникова та «Київ[ської] старин[и]» через те, що друкарня дуже просила забрати її — через брак місця. Все ж одно розіслати треба було.

У Карбасникова єсть іще зараз 184 примірників старого видання. Думаю, що на те вважати не треба і слід зараз пускати нове видання. Щоб повернути усе ж кошти, затрачені на видання примірників, що не розійшлися, мені здається, найкраще було б оддати їх книгарні «Київ[ської] старини», аби вона продавала їх по 50–60 копійок; все ж вернулися б хоч свої гроші. А задержувати продаж нового видання не треба, тим більш, що як я приватно довідався, <...> збирається друкувати «Історія України» Єфименкової<sup>436</sup>.

Я вже написав рецензію до «Вестн[ика] Европы», коли там не надрукують, то вдамся кудись інше. Приїхав сьогодні в Петербург Доманицький; він теж напише. Взагалі рецензії будуть. Слід, як і той раз, надрукувати оголошення на окремих листочках. Про се останнє напишіть.

Напишіть Карбасникову про умови, на яких Ви даєте йому книжку (30 %).

Наклад останньої глави не розібрано. Завтра пришлють мені коректу. За кілька день видрукуємо брошуру. Треба друкувати не менш 2 тис[яч]. Раз друкуєте своїм коштом (то єсть свій наклад), то ні до якої фірми вдаватися не треба. У свій час розвезу по рухливих книгарнях, і сього тепер досить, щоб пішла така невеличка брошура; примірників 500 треба послати до Києва, по 250 — у Одесу та Полтаву, а решта мусить розійтися в Петербурзі. Ціну треба поставити 25 коп[іюк]. Уступку треба дати 35–40 %, собі обійдеться щось коло того ж, а решта — чистий прибуток. Думаю, що треба викинути крикливий заголовок: «Вниманию народных представителей».

Радився я з Доманицьким, і він тої думки, що видання окремої брошури<sup>437</sup> не завадить книжці, а ще й спопуляризує її. Я теж доходжу тепер до тої думки.

Статтю Вашу про «Децент[ализацию] и нац[иональный] вопрос»<sup>438</sup> присилайте скорше. Вважаючи на конечну, а тепер і наглу потребу мати свій орган для оборони своїх інтересів, ми рішили видавати тижневик аркушів по 4 друку, на взір того як «Полярная звезда» або інші. Будемо видавати, поки буде змоги і стане пороху, бо коли ждати усіх добрих обставин, то ніколи не дождемося. Зібрали вже більш 1,000 р[ублів]; збираємо ще невеличкими вкладками; сподіваємося ще на таку ж суму. Сього досить на два місяці (гонорару платити не будемо, лиш редакторові), а там, коли орган буде корисний, то його мусять піддержати земляки. Він має бути органом української парламентської партії або принаймні їти поруч з нею, спопуляризуючи і доводячи серед публіки її національні (краєві) домагання.

Склад послів у Думу від України взагалі досить добрий. Находимо співчуття і навіть серйозне пересвідчення там, де й не можна було сподіватися. Організуємо зараз окрему українську фракцію<sup>439</sup>, яка разом з іншими національними фракціями мусить скласти суцільне коло, що обстоюватиме за національні інтереси і, головним чином, за красві автономії.

Перший виступ того кола має бути у першому засіданні Думи, коли буде обсуджуватися відповідь на тронну промову; коло внесе заяву, щоб в адресу заведено було вимагання національних автономій. На успіх тої заяви надії мало; але її конче треба зробити, щоб зразу отверто зазначити свої домагання. «Кадети» останнім часом поводяться в національній справі дуже паскудно, і воювати з ними доведеться тяжко; і можна досягти чогось т[од]і лиш, коли сі «хозяева положения» побачать в Думі справді чисельну національну партію — блок, що може їм при случаї не одне ребро висадити.

З сього всего бачите, яка велика зараз потреба літературної пропаганди наших домагань. Тож ми певні, що Ви не одмовите нам писати; се дуже і дуже потрібно, а тим більш при незначних наших тут силах. Редактором оббираємо Славинського. Справа остаточно порішиться сими днями, а в першій половині мая мусить розпочатися видання. Вважаючи на те, як Ви ранійш доводили потребу сього органа в Петербурзі, дозволяю собі внести Ваше ймення у проспект. Рахуємо також на допомогу Франка<sup>440</sup> та Гнатюка<sup>441</sup>, може б, Ви їх запитали, пока вони одберуть офіціальні запросини.

Ще маю до Вас доручення від нашого Видавничого товариства. Воно просить Вас, чи не мали б Ви змоги написати для його українською мовою історію України<sup>442</sup>, коротшу за ту, що видали Ви по-російськи (аркушів 10). В тому єсть велика потреба зараз, а найкраще то могли б зробити ніхто інший як Ви. От коли б мали Ви час!

Дума зібралася, як знаєте з часописів. Настрій не оптимістичний. Доводиться боротися за кожен крок. Сказати, чим те все скінчиться, не можна, бо уряд — то зараз чистий сфінкс.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 255–256 зв., 265–266 зв.* Фрагмент листа О. Лотоцького до М. Грушевського, червень 1905 року // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 491. (Серія: Монографічні історичні праці); *Панькова С.* Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // *Архіви України.* — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 72–74.

### № 130

*[Петербург, 7 травня 1906 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Зараз Вам телеграфую. Задержався на день через те, щоб бачитись з другими членами редакції, аби моя телеграма не була чимось самим особистим. На редакційній нараді поставлено просити Вас виконати свій замір і бути членом редакції.

Приїзд Ваш — очевидна жертва. Жертва та декого «смушала»: чи можемо ми вимагати її — се накладає моральну відповідальність на случай, коли б Ви розчарувалися в справі. Але заспокоює тут те, що Ви рішили те з власної ініціативи — і жертву ту з подякою лиш можемо прийняти. По щирости, думка Ваша прийхати зняла півгори з моїх плечей. Діло розпочали ми серйозне, але більш вважаючи на неминучу потребу, ніж рахуючись із своїми силами. Редакційний комітет складається з Славинського (редактор), Русових<sup>443</sup>, Стебницького<sup>444</sup>, Волкова Хв[едора], Забіли<sup>445</sup> і мене, — се ті капрали, що перші ціпка взяли. Решта — то співробітники випадкові, що можуть допомагати, але клопотатися коло видання не будуть. Як бачите, професіональний журналіст в складі редакції — один Славинський, та й і той може бути корисним більш яко редактор, ніж яко публіцист. Зараз нам обіцяно кілька статей (Бодуен-де-Куртене<sup>446</sup>, М[аксим] Ковалевський, Лучицький<sup>447</sup>, Овсяніко-Куліковський<sup>448</sup>); але крім окремих статей треба «вести» орган, відгукатися на сучасні, часто наглі потреби. Думаю, що з сього боку ми взяли тягар не по своїх силах, — хоч дехто з нас має іншу на те думку, — і для того приїзд Ваш був би дуже і дуже корисним, бо Ви, крім самої літературної сторони, були б чоловіком того політичного досвіду, що нам бракує.

Раз Ви вдалися до мене з листом і бажаєте, щоб я щиро пояснив Вам ситуацію, то не можу потаїти і деяких прикрих сторін. При тому, що у нас на гріш амуніції, у нас набереться на доброго рубля амбіції.

Та національна наша хиба буйно прийнялася на петербурзькому ґрунті, особливо з приїздом сюди Русових. Вони оживили тут українське життя, внесли нову живу течію, розігнавши з громади псевдоукраїнські елементи. Але разом з тим вони — особливо вона — внесли в тутешні відносини принципи цілковитого «преклонения и поклонения», що не переносить ніякої незгоди і через примхи особистої образи приносить саме діло на жертву особистих рахунків. Мені довелося зазнати з того великих прикростей. Бувало, що я примушений був ухилитися від милої справи, бо справді не можна було переносити тої атмосфери особистого чаду. Вивертаю все те перед Вами для того, аби́сьте знали, з якою закулісною стороною доведеться Вам тут зустрінутись. Русова — не знаю через які причини — має до Вас почуття мало не вороже; се може довести до відносин, що можуть викликати глибоке обурення на діловому ґрунті. Ся риса відвертає тепер од неї тих, хто раніше годив їй, як болячці, вважаючи на позитивні сторони її роботи тут. Певна річ, що ті особисті замахы не матимуть піддержки серед других членів редакційного комітету, який під проводом Славинського, здається, стає на цілком діловий ґрунт. Але все те вважаю за свій моральний обов'язок довести до Вашої уваги. Розуміється, все те строго між нами.

Материяльна сторона стоїть на який час твердо. Я писав Вам, здається, що виданне «Укр[аїнського] вестника» бере на себе Пирожков<sup>449</sup> і видаватиме його на взір «Полярной звезды». Три перших місяці видаватиме він на спробу; коли піде діло — вестиме його й далій, а коли будуть втрати, то ми покриваємо їх в сумі не більш 2 тисячів. Одну тисячу внесено вже наперед, а другу, як буде треба, заплатимо по трьох місяцях. Крім видатків на самий друк і рекламу, видавець оплачує жаловання редакторові і секретареві (200 р[ублів] на місяць) і гонорар авторам — по 200 р[ублів] на тижневий 4-харкушевий номер. Члени редакції рішили гонорара не брати, аби збільшити його для тих, хто звик до великого гонорару і інакше писати не може.

Чи піде за тим видання — трудно сказати. Я по ширості в тому дуже не певен, хоч знов же другі думають інакше. Комерційний елемент в усій тій справі дуже непевний, бо він переважається ідейним. Ми не можемо рахувати на «спрос», а навпаки — мусимо ще викликати інтерес і співчуття серед тих елементів, що зараз коли не ворожі, то щонайменше байдужі. Треба ще їх примусити читати, а не рахувати задалегідь на їх кишені. Для того я думаю, що після 3 місяців видавець з причин материяльних зречеться далій видавати «Вістник». Але тим більш треба використати ті три місяці і сказати в протязі їх те, що треба і можна сказати, але чого ми досі не мали спроможності говорити. Може, як «Вістник» покаже себе корисним, земляки піддержать його й надалій. Але у всякому разі треба тепер звернути на його найбільшу увагу, — особливо в теперішній критичний час.



Справа з органом в новій її практичній формі виникла дуже «ско-р[о]палительно» і так само хутко й розв'язалася; через те я й не писав Вам про її перипетії.

Парламентарний український клуб вже утворився, хоч ще й не у великому числі послів (22), та й серед їх не всі тим захоплені; перешкода тому — в теперішньому заінтересованні «общим» критичним становищем справи, а також браком організаторів. Ваш приїзд був би в тій справі дуже пожаданим.

Щодо відносин з поляками, то тут твердо установилося, що єсть поляки і поляки. Прогресивна група поляків (з Ледницьким)<sup>450</sup> входить в національний парламентський блок, і змінити те вже ніяким чином не можна. Але треба доглядати, щоб той прогресивний блок не вдався в непрогресивний бік, признаки чого, здається, мусять виявитися.

Телеграфуйте, коли приїдете. Я хотів би зустріти Вас і допомогти Вам осістися.

Бувайте здорові, до побачення!

Перше число журналу з'явиться коли не 14, то 21 мая.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 263–264 зв., 267–268 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Український вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 74–75.*

## № 131

*Петербург, [7 травня 1906 р.]*

KOMMEN BRIFISCH LOTOCKY

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 238–238 зв.*

## № 132

*[Псков, 9 червня 1906 р.]*

Дорогий Михайле та Олександр[ре] Сергієвичі!

Пишу Вам зі старого Пскова. З великою проволокою та тяганиною генерал таки пустив мене, і от після свого маршруту прибув я у Псков. Поки що півдня пишу листи і вже наклав їх цілу купу: спереду і ззаду.

На ім'я Ол[ександра] Сер[гійовича]<sup>451</sup> дістав я два листи і їх посилаю. Додаю також розписку з книгарні «Труд».

Оголошення про «Очерк» одіслав в «Київ[ську] старину» і «Общ[ественную] пользу». На окремі адреси за передвиїздною несутужно-

стею ще не розсилав. Розішло частину звідси, частину з Паріївки, куди поїду звідси.

По Вашім виїзді нічого особливого не сталося. Був на засіданню редакції, уявіть собі — матеріялу трохи зосталося ще й на 5 число. Се щось наче з мукою в тої вдовиці, що вітала Ілію пророка. Але се нехай не присипляє Вашу енергію, бо — «как Вам сказать»? — на 6 книжку передовиці немає.

Цілую Вас. Привіт Марії Сильвестровні прошу передати.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

VI. 9.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 257–258.*

### № 133

*[Петербург,] 13 серпня [1906 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Вже кілька день я в Петербурзі і кручуся тут як муха в окропі, бо всі знамениті русини петербурзькі «в отъезде».

«Укр[аинский] вестник» мало-мало не дав дуба. Причина — безгрошів'я. Пирожков вимагає врешті, щоб йому крім безповоротної ліквідаційної тисячі рублів (після попередньої умови) дано було в кредит (під вексель) ще дві тисячі, тоді він видаватиме «У[краинский] в[естник]» до кінця року. Бігали ми по всіх вулицях, але як тепер тисячі на вулицях не валяються, то довелось прикро. Порішили справу так, що дамо зараз Пирожкову 2 тисячі, що склалися так: одну (вже власне другу) дав Петро Януарович, 200 р[ублів] — Д[митро] Маркович, 500 р[ублів] — Русов і 300 р[ублів] остатку від гонорарів за попередні місяці. Третю тисячу обіцяли ми дати в початку вересня, сподіваючися на обіцяну Вами київську тисячу. З тою тисячою діло не певне. Бачився літом з Чикаленком, і він казав, що він цілком пристає, щоб та тисяча пішла на «У[краинский] в[естник]», але після листа Вашого він мав розмову з Науменком, і той висловився в тім напрямі, що ледве чи «Укр[аинский] в[естник]» єсть той орган, який малося на увазі і т[ак]е і[нше]. (Очевидно причина тут — особисті непорозуміння між Наум[енком] і Славин[ським]). Але ж справа має рішитися в другій половині сього місяця остаточно. Я таки думаю, що та тисяча буде наша. Русов писав про неї В[олодимир] Б[оніфатійовичу], Петро Януарович, що поїхав у Київ, теж має старатися. Коли Ви ще раз з натиском напишете, то буде «дело в шляпе».

Тепер вже можна буде якось певніше взятися до упорядкування «Вістника». Редактор починає братися жвавіше. Думаємо завести якусь планомірність матеріялу, для чого поділити постійні відділи, та й вза-

галі додержувати якої програми. Секретар у нас — В. Долинський<sup>452</sup> — дуже добрий, тямущий в газетній справі і літературний чоловік (між іншим — він «Обозреватель»). Тепер і сторонніх співробітників певніше можна буде притягати. Ех, коли б Ви знов приїхали у Петербург! Заклекотів би «У[краинский] в[естник]».

Без редактора, як Ви радите, обійтися не можна. І тепер у нас безладдя, а тоді і сам чорт ногу зламає. Та треба ж поліпшувати діло, а не заплутувати його через аматорських редакторів. Конечне, краще було б мати більш активного і менш ледачого редактора, але такий ще на Україні не виріс. А тим часом мусимо держатися хоч того, що є, хоч він своїм недбальством до листовання і т[аким] і[ншим] зражає людей. Я так само за два місяці не дістав од його й рядка і не знав анічогі-сінько, чи будемо ми жити далій, чи ні. Та нічого не вдієте, бо справді ж другого виходу нема. Знов кажу, якби Ви приїхали, то якось би діло оживилося. Але, знов, вимагати од Вас того не можна.

Про «Автономію»<sup>453</sup> Славин[ський] обіцяв запитати в Пирожкова. Про статтю до «Страны»<sup>454</sup> сказав Русову. Окладинку до граматики вже видрукувано.

З подорожи до Києва виніс я дуже невідрадні вражіння. Безлюддя, яке трудно собі уявити. Досі не виробилося співробітників газети. Працює власне двоє людей — Сергій<sup>455</sup> та Матушевський<sup>456</sup>. Останній вже звалився, заслаб з перевтомлення і нервів. Тепер все робить Сергій: сидить на двох редакціях, пише не менш як по 3 статті на день, і не знати, чи на довго його стане. Грінченко держиться осторонь, одинок, активної ролі майже не бере, хіба що в товаристві «Просвіта». Пише лише після особливих замовлень. Хазяйственна сторона газети йде не краще; ніхто нею не піклується, а тих двох людей на все не розірвуться, тим більш, що сильні міра сього їх і не слухають, коли вони що радять. Боюсь, що «Гром[адська] думка»<sup>457</sup> далій нового року не проживе. «Нова Громада»<sup>458</sup> з боку літературного материялу, принаймній, стоїть краще. Подавав я думку про з'єднання «Нової гр[омади]» з «Літ[ературно]-н[ауковим] в[істником]». Але справді то неможливо вже хоча б з причини нашої свободи друку: ні за одно число не можна бути певним, то як же тут зв'язувати долю і «Вістника», і людей з таким хистким виданням. Материяльно журнал не видержить людей, коли б вони спеціально для його приїхали; на ту одіжку ледве протягає ноги оден Сергій. У «Гром[адській] думці» ледве чи могли б галичане працювати, бо не так близько вони знають текучі обставини російського життя. Все се Ви краще самі побачили б, коли б побували в Києві після 25 сього серпня, як се торік було. Я, розуміється, не становив просто питання про переїзд декого з галичан, аби не дати материялу для усяких безпідставних міркувань, але що пишу, то більше з власних виводів.

Зараз не пригадаю до пуття, про що іще мав Вам написати, то додам вдруге.

Живу в Петербурзі поки що сам, мої прийдуть десь з початку вересня.

Низенько вклоняюся Вашим.  
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

VIII. 13.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 279–279 зв., 281–281 зв., 280–281 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Український вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 76–77.*

№ 134

*[Петербург, кінець вересня 1906 р.]*

Ох, ох, ох, дорогий Михайло Сергієвичу!

Ласте Ви мене аж на всі заставки, а я мовчу та жду, що то Вам доброго можна буде написати. Але виходить, що нічого.

Первое <...> слово про «Укр[аинский] вестник». Пирожков зрікся його видавати. Причина вийшла формальна, нікчемна. Ще як був тут Шраг, то ми евентуально говорили, чи не міг би він кредитувати тисячу карбованців, коли б треба було платити Пирожкову. Він обіцяв подумати. Тим часом Могилянська<sup>459</sup> їде літом у Чернігів і під вексель з Шраговим бланком бере з банку 1,000 р[ублів]. Ми того нічого не знаємо і для продовження видання даємо ще тут Пирожкову під вексель дві тисячі рублів, а третю тисячу, т[ак] з[вану] ліквідаційну, обіцяємо дати між 5 і 10 септября. Тим часом стає відомо, що Могилянська третю тисячу вже взяла під бланк Шрага; тоді ми заявили Пирожкову, що третю тисячу дамо йому лиш тоді, як прийде відповідь Шрага, що з його боку нема перешкоди, бо інакше сею тисячею погашається вексель Шрага. Ся вся історія затягала справу всего на 3 дні, бо Шраг мав відповісти телеграмою. Але Пирожков зараз післяв у друкарню припинити і навіть розкидати наклад і заявив, що він видаватъ «У[краинский] в[естник]» далій не буде.

Причина ся для ока, бо все одно мав він припинити видання. Як виявилось ще попереду, справа розповсюдження журналу поставлена на диво зле; на Україну не йшло майже нічого, і збитки були великі. Та дивно, що Пирожков до того не здатен, і не можна зрозуміти, як він за те брався. Затяг він плату гонорару і на адміністрацію ще з ч[исла] 12 і тепер платити не хоче. Термін тим вексялям, що дав він, скінчається через 8 місяців. Тим часом найближче з біди можна вийти, поквітувавши хоч з тими залеглостями, які зараз висять над редакцією; вияснилося, що коли петербуржцям, близьким до редакції, не заплатити гонорару з ч[исла] 12 та за деякі попередні статті, то можна розплатитися з

співробітниками. Доведеться і з Вашого гонорару, як буде на те Ваша згода, потягти рублів 25–30 на ліквідацію.

Як же далій? От тут і почалися переливки. Спершу Олександр Ол[ександрович]<sup>460</sup> подав героїчну думку видавати власними силами і, їхавши в Полтаву, обіцяв усякі золоті гори. Гора вродила миш, власне, не вродила нічого. Можемо рахувати всего хіба на 2 тисячі. Публіка дійшла до розпачу і нахилилась перервати видання. Я подав таку думку, що пождати до 1–15 листопаду, зібрати матеріял, а там випускати до кінця року кілька книжок, вважаючи по грошак; таким чином і помремо без великого скандалу, і скажемо те, що мали сказати, бо до сього часу, кидаючись на всякий матеріял, аби лиш напхати чим номер, ми сказали дуже мало. Позаяк я не обстоював сеї думки, то до неї пристала й решта. Але тоді звернули на мене, щоб я взяв всю справу у свої руки. Я опинився в дуже прикрому стані. Справа ся дуже трудна, не по моїх силах; я до такого діла ніколи й не торкався. Ви ж знаєте, що я не можу погодити петербурзькі сумніви, у тім я досить упевнився з практики Видавничого товариства; рефлексивний український Петербург викликає у мене або нудоту, або обурення. До того ж мене не так давно тяжко ображено на ґрунті моєї участі в «Укр[аїнском] в[естнике]». Усе се примушувало мене рішуче зріктися. В останній час, бачучи, що інакше нічого не вийде, бо ніхто другий не згодиться, я вже й пристаю на те, щоб з допомогою секретаря взяти на себе редакційну частину, уклавши наперед план видання, основні статті, розписавши про все співробітникам, і розпочати саме видання з падолиста. Але тепер Петро Ян[уарович] вже стоїть на тому, що[б] розпочинати зараз. Така комбінація, по-моєму, нічого не варта, бо зараз з бідною можна набрати матеріялу на одно число, а там знов будемо кукати. Нам же треба не для того вести далій видавництво, щоб журнал виходив, а для того, щоб сказати потрібні речі; тож треба поклопотатися перш про матеріял; я й уложив програму бажаних книжок, але статті по тій програмі можуть присилатися хіба через місяць.

Так стоїть справа. Сими днями маємо остаточно обрратитися і на чомусь стати. Як Ви думаєте?

З попереднього бачите, що стаття<sup>461</sup> Ваша до «Укр[аїнского] в[естника]» мусіла задержатися. Вона зараз у мене.

У справі Вашої «Історії»<sup>462</sup> для Видавничого т[овариств]ва, здається, далій піде гладко. Я говорив з П[етром] Я[нуаровичем] «отверто і рішуче», поставив на увагу, що маючи з Вами діло, треба зріктися пунктаторських традицій Т[овариств]ва і або зараз сказати Вам отверто, що друкувати не будуть, або, згодившись, вести діло по-люцьки; сказав я, що особисто навіть радив Вам не мати діла з Т[овариств]вом. П[етро] Я[нуарович] за такі речі надувся, але то конче потрібно, бо без такого настрою його неминуче рефлекс обгорне. Я обіцяв свою допо-

могу у друкуванні Вашої «Історії», і довідався, що П[етро] Я[нуарович] вже написав Вам щось луцького<sup>463</sup>.

Щодо доручення Вашого до Пирожкова, то з попереднього самі бачите, діла мені з ним не можна мати ніякого. Простіть, але се було б дуже тяжко, та й розмовляти тепер з ним я не міг би як слід. Найкраще, думаю, було б доручити се діло або Карбасникову, або яко[мусь] чоловікові нейтральному — Олександру Сергієвичу<sup>464</sup>, коли він сюди приїде.

Друкарні глухонімих заплачу 100 р[ублів] 5/Х з тих грошей, що мав я післати Олександру Сергієвичу; повітуйте з ним. Простіть, із своєї залежності Вам зараз заплатити не можу.

Здається, все. Якщо стане ясно з «У[країнским] в[естником]», зараз подам звістку. Напишіть і Ви, як думаєте.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Де зараз Олександр Сергієвич? Наколи б «Вістник» продовжувався, то треба вдатися до його з проханням про співробітництво. За ним обралася тема про університетську освіту, а ще добре було б, коли б згодився він написати історію руху українського у XIX ст[олітті]. Коли не вигорить з «Укр[аїнским] в[естником]», то треба рішуче братися за видання того збірника, про який ми говорили — «Укр[аїнский] вопрос». Конче треба договорити те, що не договорено у «Вістникові».

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 270–273 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Українский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 77–79.*

## № 135

*[Петербург,] 2 жовтня [1906 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Учора все рішилося — постановлено видавати «Укр[аїнский] в[естник]» і далій — двохтижневими двойними №№-рами. Єсть 2000 р[ублів]. Стане на 6 чисел. Перше число вийде між 1–15 ноября. Хотіли розпочати зараз, але я запротестував, бо то була б така легковажна авантюра, як і попереду; треба підготувати материял. Мене вибрано фактичним редактором. Се мене дуже непокоїть, але інакше, видно, не можна. Прийму сей тяжкий хрест, вважаючи, що ненадовго, і що Ви приймете близшу участь в видавництві. На мою думку, треба скористуватись тим[и] 6 числами, щоб вбгати в них основні статті, які почасти мали увійти у пропонований нами збірник (збірник після зможе таки вийти); зайвого мотлоху, який раніше містився, не повинно бути.

От проектовый список тем.

Національно-політичного змісту:

«Конкретная форма автономии» — треба подати якийсь проект статуту. Чи не могли б Ви се зробити або списатися з М[аксимом] М[аксимовичем] Ковалевським, який обіцяє Вам «услугу за услугу»?

«Автономія», Авалов<sup>465</sup>, Кареев, або хто інший.

«Ідеологія національності» (ще 2–3 статті Овсян[ико]-Куликовського. Одна стаття вже есть).

«Основные черты укр[аинской] истории». Коли не згодитеся Ви, то написав би Доманиць[кий].

«Политические движения на Украине» (история), Доманицьк[ий].

«Развитие национ[ального] самосозн[ания] в XIX в[еке]», А[лександр] С[ергеевич] Грушевск[ий].

«Историч[еское] обоснование украинства», М[ихаил] С[ергеевич] Грушевск[ий].

«80–90-е гг. на Украине», М. С. Грушевск[ий].

«Русско-польские отношения», М[ихаил] С[ергеевич] Грушевск[ий].

«Радикально-демокр[атическая] партия», Ефремов, Матуш[евский].

«Партии в Галичине», Лозинський<sup>466</sup> (як Ви думаете).

«Этнографич[еский] тип украинца», Ф[едор] К[ондратьевич] Волков (взявся).

«Холмская Русь и ее нужды» («Русин»<sup>467</sup> із «Гром[адської] думки», — бо на Вас вже буде дуже тяжко).

«Национальные нужды негосуд[арственных] народностей (по материалам Союза автономистов)».

«Самоуправление теперь и desiderata», Шраг і старий Хижняков<sup>468</sup>.

«Выборные перспективы», від місцевих людей.

«Очерк литературы», Єфремов — Дорошенко<sup>469</sup>.

«Литература галицкая», Франко.

«Укр[аинская] пресса», Дорошенко (загальний провідний начерк в кінці року).

«Русская пресса на Украине», Долинский<sup>470</sup>.

«Укр[аинский] театр», С[офия] Русова.

«[Украинская] музыка», Кошиц<sup>471</sup>.

«Укр[аинское искусство]», Яцимирск[ий].

«Укр[аинский] язык», Шахматов.

(Крім того, в кожному числі мусить бути якийсь персональний начерк таких осіб: Франко, Стефаник, Винниченко, Грушевський, Антонович, Драгоманов. До начерків про белетристів можна додати переклад якого оповідання).

- «Школа народная», Гринченко.  
«Внешкольное образование народа», С[офия] Русова.  
«Статистика нар[одного] образован[ия]», А[лександр] Я[ковлев-на] Ефименко (єсть тут і взялася).  
«Народня литература», Дорошенко.  
«Середня школа». Пропоновано Житецькому<sup>472</sup>.  
«Университетская наука», А[лександр] С[ергеевич] Грушевский.  
«Научная разработка укр[аинских] дисциплин», М[ихаил] С[ергеевич] Грушевс[кий].  
«Язык администрации и суда», Дмитриев<sup>473</sup>.  
«Физич[еские] условия укр[аинской] территории», А[лександр] А[лександрович] Русов.  
«Земледелие на Укр[аине] как основной промысел и его значение в эконо[мической] жизни госуд[арства]», П[етр] Я[нуарьевич] Стебниц[кий].  
«Земельное обеспечение и зем[ельная] нужда», Рклицкий<sup>474</sup>.  
«Земельный фонд», Я[ков] Забелло<sup>475</sup>.  
«Мобилизация земли», П[етр] Я[нуарьевич] Стебниц[кий].  
«Аграрные перспективы», Чижевский<sup>476</sup>.  
«Заработки на владельч[еских] землях <...> зав<...> предприя-  
тиях. Ярошевич<sup>477</sup>.  
«Безземельный пролетариат», Ярошев[ич].  
«Кустарные промыслы», Николаевск[ий].  
«Новые аграрные законы», Лотоцк[ий].  
«Соврем[енное] промышленное развитие и его перспективы»,  
Вольский<sup>478</sup>.  
«Классовая борьба. Аграрии», Ефименко.  
«Духовенство и народ», Лотоцкий.  
«Физич[еские] условия жизни населения (движение нас[еления],  
прирост, убыль, санит[арные] услов[ия], смертность», М[одест] Левиц-  
[кий]<sup>479</sup>.  
«Бюджет в государстве на автоном[ных] началах», Бородаев-  
с[кий]<sup>480</sup>.  
«Нар[одные] сбережения и кред[итные] нужды», Бородаев[ский].  
Сі теми — лиш desiderata.
- Зараз буде розписано авторам, щоб допомагали. Найголовніша надія на Вас, що Ви так близько візьмете сю справу, як і попереду. Беручи на себе редакторство, я й рахував на те. Сподіваюся і Ваших вказівок щодо програми, техніки і т[ак]е і[нше]. Дуже прошу і Олександра Сергієвича написати ті теми, які означено вище і на які він раніше і згодився. Само собою, Ви самі призначите собі такі теми, яких і нема тут. З великим захвильованнем жду Вашої відповіді.



Кліша Ваші прийшли. Сьогодні їх забираю у В. і оддаю до роботи. На сім тижні розпочнеться і друк Вашої «Історії»<sup>481</sup>. До кінця місяця, може, й видрукуємо.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Х. 2.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 276–278 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 79–81.*

### № 136

*[Петербург, приблизно 12 жовтня 1906 р.]*

Ох, дорогий Михайле Сергієвичу!

Треба знати ту ситуацію, що тут є, щоб розуміти все. Все, що Ви кажете про дальші вигляди журнальної справи, цілком справедливо. Пороху у нас надовго не стане, щоб вести періодичний журнал, а як він зовсім упаде, то тоді трудніше буде розгойдатися і на збірник. Але що ж вдієте? Публіка забагнула таки довести журнал до кінця року, щоб не було так встидно. Мене принесли в жертву тому бажанню; як не одмагався, мусів згодитися. Дуже добре розумію трудне становище. Від петербуржців поживи мало; на Україні кожен капрал одбуває за трьох генералів; але все ж сподіваюся, що на 4 числа до кінця року материялу таки здобуду, а там, коли видно буде, що справа безнадійна, то й перейдемо на неперіодичні збірники; се останнє, я бачу, неминуче. Що ж до сьогорічних ще чисел, то, власне кажучи, тут з Вашим проектом нема великої ріжниці: Ви радите випустити чисел із 4 тижневих, а ми випустимо стільки ж двохтижневих. Се останнє навіть і краще, — бо легше пектися на вугіллі щодва тижні, ніж щотижня. А пектися треба буде, бо, вибравши мене на редактора, любезні земляки на тому заспокоїлися і навіть не показують носа на редакційні зібрання. Побачимо, що то буде далій.

Я все ж не приступлю до друку ранійше, як матиму материял хоч на 2 числа; коли того не буде, то не зможу й вести справу і хай ведуть її meliora potentes; а замість того треба буде взятися до видання, як Ви радите, неперіодичних збірників. Все ж таки, кажу, що 4 №№ надіюся забезпечити і тому прошу таки Вашої допомоги. Знаю, дорогий Михайло Сергієвичу, що тяжко Вам одриватися од постійної роботи, яку Ви собі зараз завдали, але ж знаю разом з досвіду, що для Вас дати статтю «что раз плюнуть». А без Вас діло не піде. Усі кажуть (Sic transit stulticia mundi!), що коли приймав у журналі близьку участь Гру-

шевський, то й справа велася добре і цікаво. Як бачите, земляки ладні скласти Вам пам'ятник нерукотворний, не ждучи навіть Вашого блаженного успенія, а Ви не цінуйте такого порушення задля Вас святих українських звичаїв. Так-то, дорогий Михайло Сергієвичу, перегляньте мої пропозиції в попередньому листі і потроху пишіть.

Єсть такі речі, що крім Вас просто-таки нікому писати їх вже навіть з тої причини, що Ви єдиний свідок древній давніх часів; треба се, напр[иклад], сказати про 80–90 р[оки] на Україні, що попереджали дальший жвавіший рух до засновання партій. Про польсько-українські відносини конче треба написати, а крім Вас ніхто не напише. Так і з другими темами, про які писав я. Хіба що міг би Доманицький написати про основні риси укр[аїнської] історії. Багалій того не напише. Як знаєте добре, він і раніше не квапився на писання в українських органах, а тепер він ректор університету, то під бременем державних забот викине з пам'яті усі обіцянки. Я йому сими днями послав другу пропозицію, для його придатнішу; кажуть він був докладчиком перед універс[итетською] радою про Ваші наукові праці і заслуги — перед Вашим докторуванням, то я й просив його, щоб написав про Вас статтю на підставі фактів свого доклада. Коли се напише, то се буде з його «шерсти клоку». А мені іменно хочеться, щоб написало про Вас яке «ймення» ввиду важности предмета...

Про кустарів справді добре було б, коли б написала Марія Сильвестровна, яку я, низенько їй кланяючись при сій нагоді, дуже прошу написати. Добре, мені здається, було б, коли б стаття захопила ширше — усю народню штуку в закордонній Україні, було б важніше і цікавіше.

Про «Літ[ературно]-наук[овий] в[істник]» я й сам думав, що треба дати статтю, навіть придумав назву: «Піонер укр[аїнської] журналістики» — і хотів запропонувати її Доманицькому яко укладчикові покажчика<sup>482</sup>; але як у Вас єсть відповідний автор, то нехай пише, лиш би не розганявся більш як на 8–10 сторін. Про Антоновича збирається писати Житецький (син знаменитого батька), а про Драгоманова — «как Вам сказать?» — Хведор Кондратьєвич<sup>483</sup>, але він не дав ще певної відповіді. Я пропонував сю статтю для Франка, але мусів поки що «уступить под давлением обстоятельств».

Олександрю Сергієвичу напишу.

У вказівках Ваших щодо ілюстрацій довелось поробити деякі зміни.

1) Малюнки про те, як древліани вбивають Ігора, знайти не можна.

2) Так само з образком про руйнування татарями «Київа».

3) Малюнки про Андибера треба випустити: вони порушають усю цільну перспективу історичних малюнків і вводять, досить не консеквентно, белетристичний елемент, по крайності можна б подати їх в значно зменшеному виді.

4) Дуже трудно тут знайти «Києв[скую] старину» з малюнками Мазепи і Гонти; коли не можна буде, то попрошу у Вас тих малюнків.

5) Могили Шевченка і Мазепин дім треба буде поробити другі, бо то кліша завеликі.

6) Додадуться малюнки: Ярославова гробниця, текст Остромирового Євангелія, замок Острозького, козачий човен, козачий табір — поки що.

В друкарню глухонімих заплачено.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Я послав Вам програму *самих основних* статей; але в кожному № буде і текучий материял на питання дня — на нові урядові акти, факти життя, хроніка, бібліографія.

Зараз дістав від Долинського прикру звістку, що він держить випускний іспит в Одесі і не приїде. Без його зле, особливо з рекламою і газетним резонансом. Ох, щоб, їдучи до Київа, зазирнули Ви хоч на який тиждень до Петербурга!

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 259–260 зв., 274–275 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 81–93.*

## № 137

*[Петербург, 19 жовтня 1906 р.]*

*Finita la comedia.* Редакція «Укр[аинского] в[естника]» постановила припинити видання журналу «до відповідних часів». Причина — трудні обставини, зверхні і щодо самого материялу. Досі всі відповіді співробітників — негативні. Се відповідає й Вашій думці. Але я не певен, чи можна буде далій випускати постійно збірники. Здається, треба таки витягти стару ідею про великий збірник, як ми з Вами радилися. Дуже хотів би знати Вашу думку.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

Прошу переказати Франку й Лозинському.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 151–151 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 83.*

№ 138

[Петербург,] 27 жовтня [1906 р.]

З дручення редакції «Укр[аїнського] Вістника», що ліквідувала свої рахунки, послав Вам гроші. З них належить

Вам — 138 р[уб]. 50 к[оп].

Ол]ександру Сергієвичу — 15 р[уб]. 75 к[оп].

Франкові — 10 р[уб].

Гнатюкові — 13 р[уб]. 75 к[оп].

178.00\*.

Простіть ласкаво, що турбую Вас проханням передати гроші згаданим особам.

Скоро дістанете коректу.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Х. 27

ЦДАІК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 269–269 зв.

№ 139

[Петербург,] 31 жовтня 1906 року

Дорогий Михайле Сергієвичу!

План Ваш — строгий і сміливий. Переведення його — то мрія кількох десятиліть, коли українці працювали в Галичині в надії перевести колись результати тої праці на сей бік кордону. Ви кажете, що тепер вже прийшов час се зробити. Рішучо згоджуюся з Вами, але з одною виїмкою, про яку казав я: не палити за собою кораблів в Галичині, щоб, вважаючи на реакційні вибухи нашого конституційного життя, не загубити все зразу. З листа Вашого бачу, що Ви власне так само розумієте ситуацію, коли плануєте засновати на Україні «виділи» тих інституцій, що мають корінь і основу в Галичині. Як так, то і конечно: коли Україна не заявить себе зараз солідною культурною роботою, побіч необхідної політичної, то упаде вона так, що піднятися їй після буде в сотню разів трудніше. Час тепер дуже рухливий, нації біжать все наперед шосили, і коли яка зашпортнеться, упаде та засне при дорозі, то проспить вона усе царство своє небесне і буде вона у хвості во віки і віки. «Без лесті» скажу, що Ви — єдиний чоловік, що міг би взяти на себе сю місію. У Вас єсть для того талан, енергія, наука. У Вас єсть також «опыт и практика — великое дело».

Що не менш важно — Ви знаєте наших шановних земляків: по своїх замахх — хуторних генералів, а по вдачі — гоголівських Пацюків, що воліли, аби їм все само в рот падало. Найбільш боюся я, що Ви

\* Дописано олівцем рукою Михайла Грушевського.

не досить оцінюєте ті їх риси і що через те можете після розчарування. Треба розчаруватися зразу і навіки, щоб після усі неприємності були звичайним ділом, а яка приємність — несподіваним сюрпризом. Се дуже важно — зразу числити на найгірші умови, бо боюся, що на сім полі — оптимістичної переоцінки — у Вас вийдуть прикrostі і непорозуміння з земляками. Треба числити лиш на кілька одиноких, яких треба згуртувати, сил і з тими силами який час — рік або й два — вести всю справу. Любезні земляки дадуть врешті і свого гроша до складки, але тоді, як стане справа твердо і коли вони побачать, що «это дело серьезное».

Щодо мене особисто, то я Вам казав — Ваш переїзд до Києва примусив би мене ужити усіх заходів, щоб також перейти туди. Се не пуста фраза. Ви знаєте, бо бачили, як мені пусто та одиноко живеться в Петербурзі. Усе моє серце і моєї жінки в Києві: там дорогі люде, там дороге діло. До сього часу я рішуче за переїзд до Києва не брався, бо не був певен, що там піде на щось серйозне; я власне хотів і почасті й старався, але не без вагання в душі, бо бачив лиш дезорганізовану працю кількох людей, яка мала щохвилі перерватися. Для сього руйнувати наново свої обставини, особливо при моїм материяльному стані, було якось непевно. Але я все ж ішов на те.

Тепер, коли переїздите Ви і коли організуєте широку роботу, то у мене єсть певна і ясна ціль. І тепер я візьмуся до справи переходу рішуче. Але се не так хутко, як Ви собі уявляєте. Виїхавши влітку в отпуск, я втратив случай, коли в Києві була вільна посада. Тепер знову треба ждати того случая, може, кілька місяців. Се прикро для мене і «не устраивает» Вас, коли Ви рахуєте на мою поміч зараз. Кинути ж службу зовсім, Ви розумієте, я не можу, бо боюся за будучину сім'ї.

Щодо материяльної безпеки, про яку пишете, то, кажучи Вам цілком одверто, то річ єсть остання. Само собою, перейшовши в Київ, я материяльно трачу; але може виграю на тім, що життя у Києві дешевше. Рахувати на якийсь певний заробіток від літературної роботи в пропонованих Вами інституціях не можна вже через те, що самі ті інституції в один який нещасливий час можуть розвіятися в повітрі з одної примхи якого-небудь київського губернатора. Та й взагалі не дійшли ми ще до того ступня, щоб оплачувати роботу коло громадської справи. Се тяжко й тим, що мусять платити, і прикро тим, хто мусять брати. У сьому я маю досвід на практиці «Укр[аїнського] вестника». То коли якийсь зарібок буде — то добре, а ні — то буде й так.

Наговорив я Вам багато, бо зачіпили Ви мене своїм планами за живе. Але що ж врешті? Що можу сказати Вам позитивного в тім, про що Ви питаєте? Буду тепер з усеї сили старатися перейти до Києва, а коли саме се вдасться, — про се сказати не можу. Як перейду — радий буду допомогти Вам, чим зможу. Коли Ви розпочнете справу дуже скоро, то, може, чим прислужився б і звідси; але добре розумію, що Вам

не сього треба. Що ж, знов кажу, буду старатися перейти. Се моя давня мрія, а тепер воно матиме ясну основу під собою.

Щодо «Укр[аїнського] в[естника]», то Ваші жалі даремні, принаймні з того боку, що я міг щось тут вдіяти. Наших петербурзьких земляків і в ступі не влучиш. У них десять п'ятниць на неділю, і ті, що найгарячіше стояли за продовження журналу, після, по двох тижнях, найгарячіше були проти того. А врешті все одно, мабуть, нічого не вийшло б, бо «когда в товарищах согласия нет»...

І ще одна увага. З особистих джерел знаю, що Чикаленко має на меті, щоб не переривати газету, наддати їй більш буржуазний характер, бо обстоювання голоти проти сільської буржуазії ні до чого не доводить. Попереджаю Вас, се буде між нами, що можуть Вам зробити таку пропозицію. Сей нещасливий план показує лиш, як зле стоять справи, коли люде кидаються просто в вогонь. Реформувати газету треба конечно, але не в тім напрямі. І ще дозволю собі порадити: не розривайте з Грінченком і К<sup>о</sup>. Перш за все Ви тут — то моє переконання — багато переоцінюєте в лихий бік; до Вас особисто нема такого відношення, як Ви уявляєте. Крім того, се, власне, єдина літературно-робоча компанія, без помочи якої обійтися буде трудно, коли навіть можливо. Треба знайти якийсь ґрунт з ними, бо старі — і лукаві, і ледачі — оставляють Вас на склизькому.

«Розрадився» я щось занадто. Але Ви знаєте, що то не від злої думки, і вибачте, коли міркування мої ні до чого! Цілую Вас і усього найкращого бажаю.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 245–245 зв., 245-а–245-а зв., 243–244 зв.

## № 140

*[Петербург, друга половина листопада 1906 р.]*

Дорогий Михайле Сергієвичу.

Бадьорий тон Вашого листа й мене підбадьорив. Тепер мені віриться, що справді не все ще у нас загинуло. І я рвуся до Київа, але коли успію в тому, сказати не можна, бо залежатиме перш за все від «вакансії».

Книжка<sup>484</sup> Ваша посувається. З Вашого дозволу я роблю деякі поправки в мові й викладу, що трохи Ви допустили, кваплячись. Власне важко написаний лиш початок, 1-й аркуш, а решта дуже гарно, навіть Петро Януарович «весьма одобряет», а се не проста штука.

Він радився зо мною з приводу Вашого останнього листа. Я думаю, дорогий Михайло Сергієвичу, що в таких дрібницях, як «слова-

не» чи «славяне», «житте» чи «життя» — в сьому вже здайтеся на нас, бо се взагалі для Вас не важно, а ми мусимо додержуватися конвенції з попередніми виданнями. Бо інакше видавництво виглядатиме дуже перісто. До Різдва вже матимете святочний дарунок — книжку. Раніше справді не можна, бо різні дрібниці затягують справу — через те, що доводиться друкувати без автора. Щоб не було якої помилки, часто доводиться з'їздитися нам з П[етром] Я[нуаровичем] та радитися. Ви вже на нього не гнівайтеся, — він «старається».

З Грінченком все ж таки на бійку — дуже було б мені прикро, коли б у Вас завелося. Для коректності, може б Ви дали і статейку для збірника, що лаштується йому з приводу 25-ліття. По щирості мені жалко його: се жертва своєї нещасної вдачі.

Стягаюся на статті для київського «Літ[ературно]-наук[ового] вістника».

Новин у нас мало. «Кобзар»<sup>485</sup> доходить вже до краю.

На курсах Лесгафта<sup>486</sup> заводиться український відділ вільного університету. Лекторами запрошуються Єфименкова, Овсянико-Куликовський, Кримський.

В університеті засновується симпатичний студентський гурток самоосвіти. На жаль, заліз туди Арабажин.

Привіт Вашим.

А нам зле. Буся<sup>487</sup> заслаб на коклюш, вже більше місяця. Було й запалення легких, але вже перебув. Все ж далеко ще до краю. Софія Федорівна<sup>488</sup> заслабла на «рожу». Самі інваліди. З сього приводу я в карантині і ніде не буваю.

Пані Кониська пропонує Вам взяти  $\frac{1}{3}$  спадщини Ол[ександра] Яковлевича і має Вам про се писати. Я казав їй, що ледве чи пристанете Ви на такі умови.

Дозволю собі рекомендувати до Вашої уваги колишнього секретаря «Укр[аїнського] в[істника]» Миколу Степановича Долинського. Він може бути дуже корисним в редакції і конторі. Він з газетною практикою, літературна і щира людина. Може стати Вам у великій помочі, як його запросите.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 261–262 зв.*

## № 141

*[Петербург.] 19 грудня [1906 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

На загальний для «Л[ітературно]-н[аукового] в[істника]» не спроможуся, бо дістав пропозицію запізно. Аграрний огляд буде готовий 27-го, тоді й пошлеться Вам<sup>489</sup>. Раніше не можу. Обійме сторін 12–14.

Петро Януарович тепер писати не може, обіцяє надалій.

Для дальшої книжки дам Вам бодай одну статтю, хоча й маю замір дати Вам дві: про селянський банк і досить цікаву сторінку з нашої літератури початку XIX в. (нові матеріали).

Про переїзд мій поки що «ничого в волнах не видно».

Дуже все-таки рекомендую Вам звернутися до Долинського<sup>490</sup>. Се дуже енергійна людина і досвідчена в газетярській справі, він може поставити Вам комерційну сторону. До Вас він відноситься з великою повагою, хоч трохи боїться, бо отсе в останньому листі запитує, чи справді Ви такий «суворий» чоловік, як про Вас фама йде (!). Пише він добре, публіцист з його хороший (то його були огляди діяльності Думи в «Укр[аинском] в[естнике]» за підписом «Обозреватель»), але, на жаль, не може поки що писати по-українськи.

Разом рекомендую його і для «України», але туди мені його шкода. Ближче можете розпитати про його у Василенка. Адреса його: м[естечко] Яланец Под[ольской] губ[ернии] (Южные подъездные пути) Е. Ст. Когодовской для Николая Степан[овича] Д[олинско]го. Людина він років 25, отсе мав держати державний іспит.

З святками будьте здорові.  
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ХІІ. 19.

Отсе знайшов у себе не посланий Вам рахунок друкарні глухонімих. Щоб не загубився, пошлю його рекомендованим.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 374–375 зв.*

#### № 142

*Петербург, 2 січня 1907 р.*

СТАТТЮ ПОСЛАЛ ЛОТОЦКИЙ

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 292–292 зв.*

#### № 143

*[Петербург, 8 січня 1907 р.]*

Не пишу Вам, дорогий Михайло Сергієвичу, бо ще з-перед нового року заслаб на інфлюенцу і чим далій все тяж[че] вона мене обсідає. Тепер лежу як колода. У хаті теж усі слабі. Боюся, що не доведеться нічого Вам дати на II-гу книжку<sup>491</sup>.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]



«Рада» справді стає цікавою газетою. Головне, має живий вигляд. Тільки помилок друкарських не поменьшало, се вже щось для нас фатальне. Поки що не друкуйте рецензії на «Кобзаря»<sup>492</sup>.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 388–388 зв.*

#### № 144

*[Петербург, 26 січня 1907 р.]*

Не можу, дорогий Михайло Сергієвичу, написати замовленої статті — вона не по моїх силах. Та до того ще я ніяк не виходжуся з хвороби і жінка теж.

Дозвольте останніх 4 сторінки Вашої «Історії»<sup>493</sup> випустити — інакше пропаде уся книжка.

Відповідально Ваш  
О[лександр] Лот[оцький].

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 291–291 зв.*

#### № 145

*[Петербург,] 24 лютого [1907 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Вже два тижні лежу слабій. Прикинулася мені на нозі рожа. Почуваю себе зле, робить нічого не можу.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

П. 24.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 139–139 зв.*

#### № 146

*[Петербург, березень 1907 р.]*

Ясний пане господине і ласкавий добродію!

Писалем пану ласкавему, же в мене ест 25 примерникув Гісторії професора Михайла Грушевського (зацні пани з Києва ознаймують го просто Грушка), то яко ж маю з тою гісторія поступити, а чи букинистом спродати, а чи з борщем смачне уживати, бо звичайним шляхом магазинним єї нецнотливе пускати.

А гісторія оного ж Грушки-Грушевського великая одвезлем до Карба-Карбасника, а до «Труду»<sup>494</sup> і Попова<sup>495</sup> буду негайне ходити.

А що пана зажуцали у Кийові, то тому есть рація певна, бо приповідаеть посполство наше: знайся кунь з конем, а вул з водем, і жу-

цальники правдиве показали, що пану на скотному дворі мейсца нету, хіба что для власное потреби<sup>496</sup>.

А ще пану маю казати про один предмет, що не дає мені спати. А предмет такий. Колись галицькі москвофіли подавали рецепт, як за день можна мови Пушкіна вивчитись, а тепер я хочу порадити, як можна за день українству навчити. Коротко кажучи, дійшов я до думки, що без енциклопедії українства нам бути не можна, бо без неї українські усі відомості — то єсть предмет білої і чорної магії для «посвященных». І лежав я тиждень в гарячці великій під час інфлюенци, і з нечевія тиск великий тиснув мені душу, що Україна загигає, і примірковав я, як спасти її в один день — всего лиш один день. І ось Вам план горячковых моїх думок. Видавати 3–4 томи енциклопедії українства, на взір енциклопедії Южакова («Большая энциклопедия») <sup>497</sup>, по 50 аркушів у томові. Дещо материялу єсть серед того, що збиралися для словарів <sup>498</sup> біографічного та географічного. Головна річ, щоб Ви взялися бути головним редактором, а підредакторів можна знайти, співробітників теж, бо робота буде платна.

Рахунок мій такий:

а) гонорар по 30 р[ублів] за аркуш, на 50 аркушів — 1,500 р[ублів].

Друк по 30 р[ублів] арк[уш] (в кількості 1,200 прим[ірників]) — 1,500.

Усякі видатки — 1,000.

Усього на том — 4,000.

Продавати том (як і «Большую энциклопедию») або цілий том «Энциклопедического словаря» Брокгауза) треба по 5 р[ублів]; 1,200 примірників вдасть 6,000 р[ублів], так що за 800 примірників можуть вибратися усі гроші. А чи вже ж таки Україна так спаршивіла, що не дасть 800 покупців? На капітальні речі покупці єсть.

Бачу, ой, бачу, як Ви свою онуфрейку погладжуєте та прияхидливо усміхаєтесь, думаючи: «А де ж гроші»? Та ба! — бо даремно смієтесь, — гроші єсть! А єсть вони у петерб[урзького] Тов[арист]ва імені Шевченка, що видавало «Очерки» Єфименкової<sup>499</sup>, «Кобзаря»<sup>500</sup> і матиме з того тисяч до 5–6 грошей; то й можна том за томом пускати. Думка ся давно в мене сидить, але знаючи яхидливість Вашу, я навмисне не писав Вам, поки з найсоліднішими людьми не перебалакав, і ті люде, не зваживши на моє лехкомисліє та покривши його солідністю Вашого імені, ласкаво на те призволили принципіяльно, коли Ви за ту справу хотіли б серйозно взятися.

От Вам кістяк мого плану<sup>501</sup>. Коли Ви надасте йому серйозного значіння, то напишіть свою думку, і буде діло справді потрібне і корисне, а разом і заробіток бідним людям.

Вас цілую. Ваших вітаю.  
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 316–317 зв.

№ 147

[Петербург,] 23 квітня [1907 р.]

Христос Воскрес

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Ви не можете не гніватися на мене — маєте лиш рацію. Мені ніяково було писати Вам, — аж отсе лист Ваш дав мені більше певності. Скажу коротко: ніколи я ще не мався так зле — фізично, морально і навіть матеріально, як тепер; а що найгірше — різні хвороби з самого початку року так мене підтяли, що я, цілком наче здоровий, почуваю страшенну апатію і втому і, дїждавши вечора, лежу колодою до ранку, не маючи ні сил, ні охоти ні за що взятися. А тут, як напасте, все збіглося до купи. Простіть же, мій любий Михайло Сергієвичу, що задержав Вашу книжку<sup>502</sup>. Пустити її без перегляду я не хотів, бо єсть там деякі дрібниці, може, не важні самі по собі, але вони псували б загальне вражіння. На сім тижні все зроблено.

Буде у Вас д[обродій] Піснячевський<sup>503</sup>. Ви його трохи знаєте. Од себе скажу Вам, що се єдиний в Петербурзі чоловік, що знайшов суголосний ґрунт з послами. Децо щиро перебільшує, але в основі все те суцзя правда. Він буде Вас запрошувати у Петербург. Я цілком в тім з ним згоджуюся, але не відважаюся просити Вас про те ж єдине через те, що не можу обіцяти Вам ніякої запомоги від петербурзьких «солідних» українців. Вам довелось б все робити на власну руку. Може б, Ви приїхали на кілька день, коли через кінець Вашої відпустки не можете на більше, і особисто порозумілися з послами; се мало б велике значіння. А кабінетну для того ж роботу можна зробити й у Львові, коли конче Вам треба їхати.

Як Ви рішите їхати, то сподіваюся, що не одмовите заїхати просто до нас.

Вважаю за обов'язок звернути Вашу увагу на становище Іллі Людвіговича<sup>504</sup>. Становище те зараз найпоганьше, яке можна собі уявити: він без шматка хліба. Позаяк він став жертвою самого горожанського обов'язку, то, може б, земляки дали йому яку позичку — зробивши се, розуміється, можливійше делікатно. Не одмовте, дорогий Михайло Сергієвичу, зробити для сього все, що можна.

Про тутешнє наше життя розкаже Вам Піснячевський.

В надії скоро Вас бачити і міцно поцілувати

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

IV/23

Мушу додати: Павло Іванович<sup>505</sup> ні симпатій, ні впливу на послів не має, але того він не розуміє. Те треба мати на увазі для оцінки того, що буде він говорити.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 112–113 зв.

№ 148

[Петрербург, приблизно 23 травня 1907 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Не писав я Вам нічого про Думські справи, бо нічого й писати було. Становище було дуже не ясне. Не можна було сказати, чи єсть яка надія на що добре в українській фракції. Здебільшого, коли не цілком, то зовсім темна та інертна маса, що не підлягає жодному впливу. Багато про се казати, але більш нікчемної компанії, як теперішня селянська «ліва», трудно собі й уявити. Лиш останнім часом починає прокидатися свідомість і то з такої причини. Поодинокі виступи українських послів викликали до себе вороже відношення з боку інших фракцій. Не кажучи про кадетів, і селянський союз, і трудова група вбачили в тому небезпечні хахлацькі замаху і, користуючись, де треба, українськими голосами, рішуче провалювали українців при виборах в усі відповідальні комісії. Се робилося так одверто, що обурило навіть малосвідомих селян і довело їх до думки з'єднатися в окремий гурт, зв'язаний територіальними інтересами, вийшовши з других фракцій. Платформою до того з'єднання послужила (через заходи деяких кадетствующих гуверньорів) — програма радик[ально]-демократичної партії; на жаль, ті гуверньори дуже намагаються наддати тій організації партійний характер, замість групового-фракційного; се може викликати відповідні заходи з боку других партій, на взір торішньої есдеківської плутанини. Справу поки що порішено лиш принципіально. Сими днями (може й завтра) фракція має конституватися. Коли на те піде серйозно, то фракція має повести широку органічну роботу, яка ще більше згуртує поки що досить роз'єднані сили. На черзі внесення фракційних законопроектів і висновних поправок до чужих законопроектів. Законопроекти про сільських робочих, освіту, засновання українських кафедр, автономію. Поправки — про місцеве самоврядування, місцевий суд, польську автономію, амністію, волю віри, аграрну справу. Українська фракція бажає в тім широкої сторонньої заповомоги, а її, як знаєте, нема. Момент зараз дуже рішучий. Коли пропустити його, можна втратити дуже багато. Коли можете, то добре було б, якби приїхали, бо здалеку допомагати трудно: хоч на безпосередній вплив багато надіятися не можна, але зате важно було б безпосередньо порозумоватися. Становище остаточно вьясниться сими днями, і я сповіщу Вас. Вимагати конче Вашого приїзду не можу, знаючи, що се для Вас трудно і дорого. Але моє переконання, — що Ваш приїзд був би дуже корисний, як тільки фракція організується.

Книжку Вашу вже здав<sup>506</sup>.

Просив Вас открытою написати статтю до «Рідної справи»<sup>507</sup>, спопуляризувавши принцип автономії.

Почуваюся зле; нема сили, апатія. Отсе знов переніс інфлюенцу.  
Бувайте здорові.  
Ваш О[лександр] Л[отоцький]  
*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 211–212 зв.*

**№ 149**

*Петербург, [30 травня 1907 р.]*

DEN PRUJIZDU SPOWISTIT PISNACHEWSKOHO LOTOCKI  
*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 293–293 зв.*

**№ 150**

*[Финляндія, станція Kavantsari,]  
17 (30) червня 1907 р.  
17(30) /VI, 1907*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Разом з цим висилаю Вам статті Піснечевського до «Вістника». Я, на його прохання, зредагував її трохи, але з цензурного боку погляньте таки добре, бо тепер «время люте». В іюльську вона ще повинна увійти. Змістом стаття гарна. Адреса автора, а так само і покірного слуги Вашого, зараз така: Финляндия, ст[анция] Kavantsari, Pullinen rada, N. M. Lotozki.

Може б, Ви надіслали що мені для роботи — тижнів через два матиму вільний час. Може б, починати Антоновича лекції? То скажіть, що саме і, може, матеріял надішлете, бо тут тундра і жодної літератури не дістанеш. Думаю тут просидіти довго.

З щирим поважанням  
В[аш] О[лександр] Л[отоцький]

Р. S. Низенький уклін Марії Сильвестровні.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 224–224 зв.*

**№ 151**

*[Петербург,] 27 вересня [1907 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Вже кілька місяців на душі мені неспокойно — дуже я неакуратний перед Вами. Така пішла важка смуга в мойому житті, що нічого в мене не виходить як слід, все з рук падає, якась фактична апатія до

всього. Просто аж самому дивно: знаєш добре, що треба зробити те й те, а руки якось не піднімаються.

Книжки Ваші, які привіз мені Піснячевський, я розвіз по книгарнях лише недавно, але за квитками ще не їздив. Як заберу квитки, то пошлю Вам їх і всі рахунки книжок. 5 книжок «Освоб[ожденія] Росси»<sup>508</sup> я експропріював для рецензентів: 1 дав Житецькому Ігнатові, 1 — Доманицькому («Новая книга», «Совр[еменный] мир»), 1 — Яцимирському («Ист[орический] вестник»), одну взяв собі, а 1 про всякий случай теж осталася у мене. Я поки що написав до «Вестника воспитания» по Вашій книжці замітку «Современное положение украиноведения»<sup>509</sup>, так, як пам'ятаєте, може, було в «Укр[аинском] вестн[ике]» — «terra incognita»<sup>510</sup>. Писатиму ще подекуди по щоденних газетах. Отсе Житецький одповів мені, що йому не пропонували з ред[акції] «Вестн[ика] Европы» писати, то, може, туди напишу.

Друкарня глухоніма у свій час видрукувала 50 тис[яч] окладинок і просить заплатити їй. Я хотів виплатити її з своїх, щоб поменшити свою залежність перед Вами, але ніяк не міг до сього часу. Се було навіть одною з причин, чого я так довго не писав Вам: хотів послати оплачений рахунок. Але стан мій грошовий лихий; ослабнувши з початку року, я аж досі не міг ніяк заробляти на стороні і бюджет мій через те почувався зле, не вважаючи на підвищення службової плати за останніх 3 місяці. І тепер оплатити рахунки не можу.

Друкарня просить заплатити замість 50 р[ублів] — 62 р[убля] 50 к[опійок] (замість 1 р[убля] по 1 р[ублю] 25 к[опійок] за 1,000), бо видатки її побільшилися. Дійсно, все стало дорожче, і вона бере тепер дорожче з усіх своїх попередніх клієнтів (в тім числі і «Благотв[орительного] о[бщест]ва»); щодо окладинки, то тут ще треба взяти на увагу, що друкарня зберігає бумагу. Мені здається, що заплатити слід, бо все одно надалі вона не згоджується друкувати за попередню плату; і тоді доведеться забирати кудись папір. Я вже ж сказав так, що на сей раз нехай буде так, як Ви рішите: чи по 1 чи по 1 р[ублю] 25 к[опійок] за тисячу, і вона проти Вашої постанови протестувати не буде.

Посилаю Вам рахунок, оплачений ще рік назад, я думав, що він у Вас, а отсе знайшов його у себе. Як пригадаєте, я оплатою того рахунку вирівнював свою залежність перед Олекс[андром] Сергієвичем.

Серед українських петербурзьких сфер, здається, нічого особливого не діється. Я мало що й знаю, бо таки вийшов з «Бл[аготворительного] о[бщест]ва»<sup>511</sup>, а воно тепер єдине «связующее звено». Намагався я, щоб продовжувати під час Думи «Рідну справу», та «не вигоріло»<sup>512</sup>.

Дуже прошу Вас сповістити мене, чи дано запомогу Іллі Людвіговичу, і, коли ні, то посунути сю справу.

Щирий привіт Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

IX. 27.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 345–346 зв.

№ 152

[Петербург,] 19 листопада [1907 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу

Не здивуйте і не ображайтеся, що послав Вам телеграму формою департаментного «приказа»<sup>513</sup>. Час не жде, і треба ним користуватись. Дехто з членів Думи береться за справу укр[аїнських] кафедр і сподівається здобути під проектом асигновки підписи «ріжноракі» — праві і ліві, що найскорше повело б до успіху, бо саму справу можна виставити безпартійною і тим значно зменшити опозицію. Думаю, що коли дістанете Ви сього листа, то вже проект буде вислано, бо, я певен, написати Вам його — «пустяк внимания»: черк-черк та й годі. Цифрову сторону вже тут приспособлю відповідно до «сметы» М[іністерст]ва освіти. Думаю, що треба вимагати не дуже широко: не всіх кафедр (Вами зазначених у Вашій статті)<sup>514</sup> по всіх університетах; я більше придержуюся того Вашого погляду, що по різних українських університетах треба заснувати не всі, а лиш деякі кафедри, рахуючися, як-не-як, з реальною дійсністю, серед якої першорядне місце займає недостача відповідних кандидатів, бо Грушевського, Кримського та ще Франка не можна кожного розірвати «на три равные половины» по числу університетів. Але в якому університеті яку кафедру заснувати, — се найбільша заковика, для Вас ясна, а для мене темна, як тьма єгипетська. Здається, що історія, мова і література повинні бути всюди; але, з другого боку, — економіка і статистика — се ті кафедри, на яких найбільше можна оперти очевидну потребу українських кафедр. То ж будьте мудрим Едипом, розгадайте отсі всі загадки.

З Думою не так справа стоїть, як Ви уявляєте. Про окрему українську фракцію, про принципіальну національну свідомість укр[аїнських] послів годі думати довгий час. І Ви та «Рада», на мою думку, даремно прохопилися, звертаючися в «пустое место». Справа стоїть так, що можна звертатися до окремих послів з поодинокими внесеннями та поправками, не лякаючи їх якою-небудь організацією, бо інакше й того не буде. Так буде проведено справу кафедр та націоналізації народної школи, — сі найбільше нагальні національні потреби. І так мало надії на успіх щодо сього, але якби ті внесення зроблено було від якої прогресивної фракції, то була б цілковита певність, що все те «погине з шумом». Такий зараз склад і така психологія Думи: або не гидуйте правими, або одійдіть на бік від думських справ. Та як приїдете, то самі побачите.

Про Іллю Людвіговича писав я Вам, пишу і «мил ся дею». Допоможіть йому, — святе діло зробіте. Часом я з ним листуюся і знаю, що становище його занадто прикре. Фіктивна контора, коли вона є, хіба може замінити справжню практику для людини, обтяженої родиною?

Зараз отсе довідався з «Ради», що Ви виїхали з Києва<sup>515</sup>. То знов посилаю Вам телеграму до Львова з тим самим проханням.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

XI/19.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 347–348 зв.

### № 153

[Петербург,] 17 грудня [1]907 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Зараз одержав звістку про смерть матері і несподівано їду додому. Пробуду на селі до 29. Через те огляду до другої книжки можу дати не раніше як 1–2 січня ст[арого] ст[илю]. Прошу повідомити мене до 29, чи не буде се запізно. Маю надію, що дальші дописи будуть посилатися у свій час, бо матеріал у мене буде заготовлятися завчасу. Просив би я призначати для мене книжку, бо маю надію сплатити її грошем. Гонорару, про який Ви згадуєте, певна річ, брати не можу.

Будьте здорові. Дружині Вашій прошу уклонитися од мене низенько.

З щирим поважанням

О[лександр] Лот[оцький]

907. XII. 17.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 226–226 зв.

### № 154

[Петербург, перша половина січня 1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Зараз так мені трудно зо всіх боків, що ледве чи зберуся написати Вам як слід. То хоч пошлю Вам рахунки книгарень на Ваші книжки та друкарні глухонімих, щоб не задержувати їх у себе ще далій. Хоч щодо книгарських рахунків, то я, власне, не знаю, на що вони Вам, бо все одно доведеться вертати їх сюди ж.

З статтею для «Літ[ературно]-наук[ового] в[істника]», як бачите, збрехав. Їй-Богу, се було не в моїй волі. Конче дам цілий ряд статистично-економічних статей, але коли — боюся знов збрехати.

У нас тихо. Дума ще не розхиталася. У близькім часі мають податися законопроекти про укр[аїнські] кафедри та мову в народній школі. Небезпечно з боку нового міністра<sup>516</sup>.



Пишу як курка, бо саме писарський палець вже тиждень зревма-тував.

Бувайте здорові  
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

62 р[ублі] 50 к[опійок], випланих друкарні глухонімих, залічив я на рахунок своєї залеглости.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 206–206 зв.*

## № 155

*[Петроград, друга половина січня 1908 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Ви не уявляєте собі ясно тутешньої ситуації. Ви ще не покинули думки про можливість якоїсь національної групіровки в Думі. Се неможливо, а коли б було можливо, то цілком непотрібно, бо прогресивну українську групу права Дума щоразу валила б, а консервативної Ви самі не хочете. Таким чином, усякі національні пропозиції в Думі можуть проходити лише «диким способом» — міжпартійними заходами. Проекти мусять писатися без жодної політичної окраски: потреба націоналізації школи повинна мотивуватися самими педагогічними основами, потреба кафедр — різними науковими та іншими вимаганнями. Так і зроблено, і в обороні того виступатимуть однаково прогресивні і консервативні елементи. Таким чином, поступова честь українства не буде запламлена, принаймній, нема другого способу й «невинність соблюсти и капитал приобрести».

Щодо тої чести, то я, певна річ, цілком з Вами згоджуюся, але зараз душить мене велика лютість. Чи не занадто піддобрювання до російської радикальщини? Вона плює на нас, навіть більше того — не бере собі труду й плюнути. Славетний «Товарищ» не умістив Вашої статті і не міг умістити її з своєї засади. Перед поляками вони падають «до nog» — бо то консервативна сила, що може їм лиха натворити; а на українство вони дивляться як на вірного прихвостня свого, що не посміє і не зможе їм нашкодити. Один тут чоловічок подав у «Товарищ» дві замітки про укр[аїнські] кафедри, поніс і третю: «Что это все Вы про Украину да Украину? Ведь это наконец надоедает», — кажуть йому: «А що ж Ви все про Польшу пишете?» — «А, Польша — это другое дело». Досить ще сказати, що «Товарищ» не умістив телеграми про останню подію у Львівському університеті, як бачите, се «не интересно» и не політично щодо поляків.

Ні, дорогий Михайло Сергієвичу, я не опортуніст, але разом не хочу плазувати ні перед якими богами «себе на уме». Скажу навіть більше, що коли б довелось мені вибирати між опінією російської ра-

дикальщини і реальними українськими інтересами, я не вагаючись пішов би на останнє. Ех, Михайло Сергієвичу, коли [б] не були ми такими безнадійними ідеалістами, а робили так, як се роблять розумні брати — роасу — то вже мали б ми досить і чести, і сили! А то зараз і честь наша — то невинність тої красуні, що на неї ніхто не поласиться!

Як я кажу се, то певен: ми остільки знаємо одно-другого, що Ви не припустите, що я свідомо полізу в калюжу. Але разом не треба вже так дбати про білі рукавички, що надіваються власне для параду, а голими руками брати те, що справді потрібно і що належить нам по праву, навіть і без ласкавого дозволу яких панів з «Товарища». Вже досить показалося, що пани ті і пальцем для Вас не ворухнуть. Чи спочували вони укр[аїнським] поступовим фракціям в двох попередніх думках? Аякже! Українських селян власне і примусила організуватися нетерпимість до них їх російських товаришів. Лютий я дуже!

Пишете, чи приїздити Вам. Власне, з огляду на Думу, по щирості кажу, не варто. Але, може, приїдьте читати лекції в тутешньому університеті].

Ваш О[лександр] Лотоцький

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 25–26 зв.

## № 156

[Петербург, лютий 1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Давно веду переговори з петерб[урзьким] клубом «Громада». Чи куплять вони комплект Вашої «Історії Укр[аїни]-Р[уси]». Отсе в суботу дадуть мені рішучу відповідь, а то досі «не удостоюються» розглянути справу про бібліотеку клуба. Як дістану відповідь, то чи всі, чи решту книжок завезу до Карбасникова.

По квитанціям «Труда» можна взяти гроші лиш 8 мая, від Вольфа<sup>517</sup> і Суворіна сими днями, від Попова — в половині марта, що до Баулова я ще не їздив — дуже він в стороні стоїть; думаю завтра заїхати. У Стасюлевича оставалося 30 примір[ників] старого видання; продано 5, а решту він вернув — я взяв до себе. Що з ними робити? Продать букіністові, коли так, то за скільки?

З клішами задержка через те, що Петро Януарович не може знайти списка клішів, щоб проконтролювати, чи всі Ваші кліша зібрано. Але учора він таки прислав мені кліша. Тепер посилаю разом з книжками. П[етро] Я[нуарійович] каже, що Доманицький скористався не Вашими клішами, а клішами Т[оварист]ва, бо мало не всі кліша Т[оварист]во само робило — прислані були великі.

Про статтю свою я остаточно напишу через тиждень, куди її діти. Той примірник, що передано в Т[оварист]во, треба дуже попра-

вити. Для «Записок» готовлю про те ж саме велику статтю (аркушів на 3) з усіма другими матеріяла[ми] про Пузину. Чи придасться?

Ми в останньому часі перебули 2 операції — Оксані<sup>518</sup> і Бусі<sup>519</sup> — в носі та в горлі. І мені теж треба носа різати, та одклав на весну.

Ваш О[лександр] Лотоцький

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 288–288 зв.*

## № 157

*[Петербург.] 27 лютого [1908 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Не знаю, де Ви тепер і куди Вам посилати квитки, книжки та гроші.

До сього часу получив я гроші лиш од Вольфа, Суворіна та Стасюлевича — 36 р[ублів] 95 к[опійок], які Вам і посилаю. «Труд» виплатить лиш у маю місяці, а Попов та Баулов<sup>520</sup> десь у квітні. Рахунки перших трьох книгарів посилаю, а трьох останніх пошлю разом з грішми.

Посилаю Ваші книжки та кліша, прислані Вам для «Благот[ворительного] т[овариств]а». Туди ж долучаю Ваш збірник «Степ» та другі матеріяли для збірника Ваших оповідань.

Клуб «Громада» так досі і не зібрався і не розглянув справи про купівлі Вашої «Історії». Не сподіваючись звідти нічого доброго, завезу вже завтра книжки Карбасникову.

Починаю взагалі трохи вирівнювати перед Вами свої залежності. Між іншим отсе послав рецензії на «Освобожд[ение] Р[оссии] и укр[аинский] в[опрос]»<sup>521</sup> в «Речь» та в «Вестник Европы». Як будуть видрукувані, — пришлю Вам. Покликаючись на Вашу «За укр[аинскую] кость»<sup>522</sup>, написав статтю про Холмщину в «Слово». Напишу ще рецензію в «Рус[скую] мысль», але вже, мабуть, літом, бо зараз, збираючись проситись в отпуск, багато мушу виконати обов'язків перед отечеством. Їхати конче треба, бо розкис я дуже. Думаю осістися на рижському березі на піску. Се потрібно й для дітей, бо їм все не ведеться. Після операцій почали було одходити, а се знов Оксана захопила «свинку», то знов почнуться ліки та карантин принаймні на місяць.

Новинок курйозних з суспільного поля нема. Правобічні «народные представители» крутять і морочать, а в суті діла — бояться. Законопроект про мову було вже внесено, але св[ятий] отець<sup>523</sup>, що вніс, поспішився взяти його назад «для ознакомлення» і виїхав додому, що, здається, ще й досі ознакомлюється, поки «от неизвестных причин» не загубить. «А в прочем — все благополучно».

Де ж Ви думаєте літувати? Останні роки Ви перенервувалися та натраєлися, то на літо слід би Вас куди «під благодатное небо Сици-

лії». А я так радив би у Фінляндію. То літо я жив там і скажу, що на всьому світі нема кращого місця для спочивку і заспокоїння. Тепер не їду туди через те лиш, що треба до моря.

Бувайте здорові. Привіт пані Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

II. 27

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 376–377 зв.

## № 158

[Петроград, 12–13 квітня 1908 р.]

Через годину настане Великдень, отже, вітаю Вас з святим Великоднем.

Христос Воскрес!

Саме сьогодні дістав листа Вашого (як звичайно, розірваного чи краще надірваного) і спішу Вам одповісти, хоча й завдали Ви мені трудне завдання: де шукати Вас. Направляю до Кисва, а там спеціалісти розберуть.

Як видно з галицьких телеграм, канікули Ваші наступили раніше, ніж се мало бути, так що зможете «прохлаждатися» під плаксивим небом Сицилії, аж поки воно Вам таки усміхнеться. А добре се те зробили, то вже додержуйте замаху і використайте ту Італію на суху кістку, поки не доведеться знов скандалити в Чернігові, як скандалили у Києві та Катеринославі<sup>524</sup>. Мабуть, історія запечатає Вас ім'ям «Великого скандаліста галицької, правої і лівої Руси і всея України».

Жарти жартами, а хвіст набік, бо коли тайний совітник та заслужений професор хірургії навіки дурний, то в грошових справах він розумніший — чи то пак — хитріший за розумного<sup>525</sup>. З приводу листа Гнатюка до Ст[ебницько]го зібрали ми цілий синкліт знаменитих русинів столиці, щоб умовити заслуженого професора, аби мав розум. З довгих і безплідних розмов вияснилася лише його тактика, коли взагалі, розуміється, можна його тактику збагнути. Він, видимо, рішив поставити на своєму бодай ціною заплати скарбового листа. Нічого вже на його не вплине. Не підписує він заяви свідомо, щоб тим примусити Т[оварист]во прислати йому офіційно підписану фундацію на його умовах. Він пристає продовжити термін остаточної виплати залеглостей на фундацію до 5 літ зверх того терміна, якого він домагався попередю, а по скінченню того терміну з фундації мають робитися ті одчислення, які в ній зазначено. З сеї позиції не зіб'ють його ніякі сили, і він ладен втратити всю фундацію, ніж уступити. До сього — що найважніше — треба додати (се він і сам каже), що на случай його смерті родина його вчинить позов на фундацію, коли та фундація не буде до

того офіційно переведена. Справа стоїть дуже серйозно, і ми навіть списали її в протокола і послали до Гнатюка, щоб Т[оварист]во або скористувалося нею, взявши до уваги, або щось інше захожувалося робити, щоб уникнути тяжкого <...>. Спішу Вас про се повідомити, що Пелехин ніяким чином заяви не підпише — се цілком певно; в тім піддержує його Дугчак, якому він безумовно вірить як найвищому юридичному авторитетові.

Законопроект про шкільну мову Дума вже видрукувала<sup>526</sup>. Передруковую його і посилаю Вам.

До літа таки, мабуть, до «Вістника» ледве чи що напишу.

Бувайте здорові. Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

12–13/IV

Голубчик Михайло Сергієвичу! Прийміть до серця тяжке становище В[асиля] Доманицького і допоможіть йому заробітком. Я розпитував його про рахунки його з Т[оварист]вом (як був ще він в Петербурзі) і прийшов я з того до висновку, що не всі праці його залічувалися до виплати. Чи не можна б то перевірити, не роблячи нікому прикристи.

На гонорар з «Товарища»<sup>527</sup> плюньте, бо він луснув і збанкрутував. Шкода, що Ви у свій час того не доручили. Статтю (вирізку) Вам роздобуду — вона єсть у мене — і Вам пошлю.

«Вестник Европы» повернув мені рецензію на «Освобождение»; послав в «Рус[скую] мысль». У февральской кн[ижці] «Русской школы» видрукувана велика моя рецензія на Ваше «Украинство в России». В «Речи» поки що не друкують. Кліше і книжки послав у Київ. Частину «Історії» таки спустив клубові. Від Попова ніяк не доб'юся рахунку. А що робити з примірниками (щось 20) «Очерка» старого видання (взято від Стасюлевича)? Я пропонував продати букіністові за що дасть.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 330–331 зв.*

## № 159

*[Петербург, середина травня 1908 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Енциклопедію єсть рація видавати як найнауковішу, бо інакше ціни вона не матиме. Фактично воно, може, вийде так, що багато статей будуть не такі вже геть то наукові, бо прийматимуть, мабуть, участь співробітники, що вчилися історії у скотниці Хавроньї або у Івана Ігнатовича Малишевського<sup>528</sup>, але то вже нехай буде «нешасна випадковість», а не «злий умисел». Популярна енциклопедія, якою захоплені закопанські лехкомисленники, то зовсім інша річ, що вимагає зовсім

іншої організації; думаю, що вихід наукової енциклопедії полехшив би і видання енциклопедії популярної.

Але що ж про се взагалі говорити, коли Ви, видимо, смаку зараз до справи не маєте. І дивно мені, їй-Богу, де Ви той час свій подіваєте? Служба Ваша лехка, не головоломна, і не сквапна; приміром кажучи, що втратить на тому князь Лев Галицький, коли Ви його опишете не тепер, а літ через десять; ждав він сотки літ, то пожде і менше. Се не те, що в нашій службі, коли прийшла «входяща», то зараз мусить бути «исходяща» і ніякої проволочки бути не може, хіба що по волі начальства. Хоч би Ви поглянули на свого товариша, шановного професора Олександру Колессу<sup>529</sup>, — як чоловік солідний, він не квапиться і жде, поки українські письменники добре вляжуться, та аж тоді почне до їх приглядатися. У тім єсть певний науковий метод.

І от же подумайте собі, дорогий Михайло Сергієвичу, поки Колесса напише нам історію літератури, Хведір Вовк — антропологію та етнографію, а проф[есор] хірургії Пелехин — українську хірургію, то всі сучасні українці встигнуть перемерти, а нові не народяться, то й може вийти не мала остановка в українській справі. То щоб не були українські відомості секретом «для посвящених» — на взір чорної і білої магії, то треба їх викласти так, щоб всякий при охоті міг би їх собі придбати. А для того потрібна солідна енциклопедія, з якої, науково написаної, однаково скористується і напівінтелігент, і цілий інтелігент. Я, розуміється, не дивлюся на сю справу як на якийсь «вічний календар», що має задовольнити всі потреби; але думаю, що без звичайного календаря обійтися трудно, бо можна досі і літа погубити. Тож і засмутило мене дуже, що Ви так холодно поставилися до сеї справи; а без Вас не варто її й розпочинати.

Книжки й кліша переслав у Київ. Статтю про Пузину<sup>530</sup> посилаю до «Вістника», лише перечитаю її попереду. Вирядивши своїх на дачу (20 мая), піду по книгарнях за Вашими грошима.

Біда тут з слов'янськими гістьми. Слов'янолюбці із «Славянського о[бщест]ва» захопили всю справу в свої руки і окрутили, мов би телят, кадетів та інших «прогресистів» на взір Максима Максимовича<sup>531</sup>. Уся та авантюра скоро мусить розсипатися, бо не можна єднати несоединимого; але поки що як в книзі Ісаїї: всі добрі хижі та скоти домашні цілуються; і нехай би собі просто цілувалися, а то через наші голови. Спершу була думка пустити українського елемента в комітет щодо слов'янських гостей; але врешті то було б плямою, а вважаючи на участь Глібовицького<sup>532</sup>, вимагало б скандалу і врешті могло б скінчитися конфузом, бо високого гостя усі взяли б під високу оборону. Так-то!

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

Я думаю, що Вам таки можна й цього року слідувало б прочитати в Петербурзі в новому слов'янському т[оварист]ві доклад про укр[аїнсько]-польські відносини. Про се ще поговоримо.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 333–334 зв.*

## № 160

*[Петербург, червень 1908 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Не писав Вам довго, бо увесь час «размышлял предовольно» з приводу Вашого листа.

Дуже вже я одстав од тих подробиць політичного і громадського життя, що повинно їх на оці мати битописателеві російської конституції, і увійти в курс момента було б дуже трудно: треба б за місяців 2–3 вести підготовчу роботу: переглянути і виучити різні газети і т[ому] п[одібне]. Крім того, бачу, що час надалій складається для мене дуже небезпечно. На все літо маю досить роботи, на сентябрь і октябрь буде у мене вечірова робота по службі, яка може розтягтися і до нового року. При таких обставинах боюся підвести Вас, то краще від оглядів просто зрічуся. Замість того запропонував би я Вам ось що. Колись Ви казали, що Вам хотілося б мати літературно-публіцистичні начерки. Отсе я взяв би в невеликому об'ємі, а саме: один очерк дав би Вам 1 сентября, другий — 1 ноября. На більше не спроможуся, а про дальше — буде ще час умовитись.

Отже, прошу на мене не гніватись. Мені щиро хотілося б вволити цілком бажання Ваше, але змоги не маю на те ніякої і чую, що те в мене не вийде; мій слабкий дух не видержує конституції і впадає в велике малодушество; коли ж огляди будуть перейняті тим духом, то поживи Вам з того буде мало, і довелось б Вам уживати щодо них заходів Ерліха і Броун-Секара, а се — занятіе неблагодарное! Прошу заспокоїти мене звісткою, що лице Ваше не отвортилося од мене за те, що не можу виконати Вашої волі.

Мої вже з 20 мая живуть у Старій Русі. Німфа там буде лічитися, і я теж — з 1 юля до 1 сентября. Взагалі мої щось хворіють. У Оксани повторився апендицит і отсе мала бути операція, але через слабосилля одкладена на осінь. Борис ще не вибавився від нефриту — наслідка тогорічної шкарлатини.

Завдячуючи Вашим листам енциклопедична справа стала на ноги. Вам послано подробне повідомлення про становище справи. Діло щодо видання цілком певне — видавці конче будуть видавати. Нелад в організації залежить здебільшого від особливої вдачі секретаря — Максима Малога<sup>533</sup>, що, беручись за діло, не оддає йому найменшої уваги, нічо-

го не знає, і не пам'ятає, і не виконує того, що повинен. Звідси виходять усякі не...

По приїзді бачив Олекс[андра] Сергієвича лиш раз. Недавно заїжджали до його і не застали. Попробую сьогодні побувати у його.

Привіт Марії Сильвестровні.

Ваш душею  
О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 203–204 зв.

## № 161

[Петербург, серпень 1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Йй-Богу «заслужую снисхождения». Зо мною зроблено велике свинство. Обіцяно мені одпуск на два місяці, а як прийшлося їхати, то виявилось, що се загрожує небезпекою для отечества; дали мені замість того лиш два тижні, та й то накидали роботу. Приїхавши, мушу ту роботу доводити до краю, а краю то й не видно.

Статтю все ж до 1 сентября, як обіцяв, так і дам. Темою я взяв би нову книжку Єфремова «Історія українського письменства»<sup>534</sup>. Дуже просив би прислати мені коротеньку картку, чи може се бути темою для статті.

Моє благочестиве сімейство перебуває в Старій Русі, валяючись там в солоному болоті. Німфі видимо те помагає, а Оксані щось погано: з нервами дуже великі непорядки, аж дійшло до хвороби св[ятого] Вітта.

Де Ви зараз, — не знаю. Отже, пишу на «Літературно-науковий віст[ник]», звідти Вам перешлють листа.

Цілую Вас міцно.  
Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

Тучков [провулок], 11

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 221–221 зв.

## № 162

[Петербург, кінець вересня 1908 р.]

Тучков пр[овулок,] 11

Дорогий Михайло Сергієвичу!

По приїзді в Петербург спіткали нас усякі неприємності. Перш за все всі переслабли. Я два тижні останніх переносив на ногах інфлюен-



цу, а саме на сей час випало багато усякої роботи; і удень, і увечорі треба ходити на службу. Так буде ще тижнів зотри.

З п[ані] Кониською говорив я тої зими, як була вона в Петербурзі. Про грошову спадщину не договорилися ми ні до чого, бо вона давала «одступного» всего 3–5 тисячів. Тепер сю справу вестиме Шраг; принципально згодився він ранійше, а тепер я з ним докінчую переговори.

Щодо книжок небіжчика, то тоді ж п[ані] Кониська обіцяла їх передати, але після улітку взяла слово назад. Коли вона хоче тепер дати книжки, то треба скористуватися настроєм її, бо на тім тижні буде в неї знов 10 п'ятниць. Думаю, що не треба противитися, коли даватиме вона самі українські книжки, російських там небагато, а головні — українські раритети. Обіцяла п[ані] Кониська дати також картини, альбоми, портрети, рукописи небіжчика. Про се все додаю листа до неї.

Куди думаєте краще буде оддати книжки та все інше? На мою думку, краще все те одвезти до Львова — в Наук[ове] т[оварист]во ім[ені] Шевченка. Там воно буде сохранныше. В київському Т[оварист]ві скоро всі книжки позачитують. До того ж київське Т[оварист]во завше стоїть на вулкані адміністративної заборони. Та й до того ж додаток до львівської книгарні щось справді додасть до книжкової скарбниці, а в Києві бібліотека небіжчика не pomoже нічого.

Статтю для «Л[ітературно]-н[аукового] в[істника]» про селянський банк охоче напишу. Сими днями має вийти справоздання банку за р[ік] 1906<sup>535</sup>.

Запрошення до київ[ського] Наук[ового] т[оварист]ва не діставав. Коли запропонуєте мене, то буду дуже вдячен.

Збираю гроші за Ваші брошури по книгарнях<sup>536</sup>. Ніяк не покінчу з «Трудом» — дав 15 р[ублів] по частині квитанцій, а решту отсе має дати. А найнеприємніша річ — один з книгарів, Попов, що взяв 25 примірників «Освоб[одження] Р[оссии]», попався в неприємній справі (мабуть, читали по газетах, що склалося в П[етербур]зі т[оварист]во, яке поночі мучило кішок, кроликів і т[ому] п[одібне]; привідцею того т[оварист]ва і був той Попов). Коли виявилось існування того садистичного т[оварист]ва, Попов спродав разом свій магазин з усіма комісійними книжками і десь зник, так що й поліція не може його розшукати. А до продажу магазину з самої весни він все одкладав уплату грошей, назначаючи все другі строки. Скоро — днів за кілька — зберу всі рахунки і пошлю Вам.

Усім Вашим сердечний привіт. Простіть, що пишу так. Болить і терпне рука.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

№ 163

[Петербург.] 30 жовтня [1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Одночасно посилаю Вам гроші:

По рахунках «Труда» — 28 р[ублів] 11 к[опійок].

Від книгарні Баулова — 1 р[убль] 63 к[опійки].

Від Є. С. Грібінюка — 28 р[ублів] 88 к[опійок].

Усього 58 [рублів] 62 к[опійки].

Рахунки «Труда» вертаю. Баулов вернув брошури, що були в його, я оддав їх у другу книгарню («Укр[аинский] вопр[ос]»<sup>537</sup> — 17; «Движ[ение] пол[итической] мысли»<sup>538</sup> — 26; «Единство»<sup>539</sup> — 24; «Нац[иональный] в[опрос] [и] авт[ономия]»<sup>540</sup> — 46).

Рахунок Грібінюка такий:

Він у Вас взяв було 15 примірників «Очерка» старого видання<sup>541</sup>; 2 примірники пропало за його комісіонером, а за 13 прим[ірників], вилічуючи 30 % опусти, буде 22 р[ублі] 75 к[опійок]. Крім того, за 35 прим[ірників] «Украинства»<sup>542</sup>, з тою ж самою знижкою, — 6 р[ублів] 13 к[опійок], а всего 28 р[ублів] 88 к[опійок].

Рахунок книгарні Попова оставляю у себе, бо Попов утік і поліція не може його відшукати. Сими днями було притягнуто його до суду, та не знайшли.

Сими днями Шрагові дозволено адвокатську практику, і він вже дав згоду вести справи з заповітом О[лександра] Я[ковича] Кониського. Як пам'ятаєте, Наук[ове] т[овариство] давало уповаження Храновському; тепер таке ж саме уповаження треба дати Шрагові; в довірочному листі повинно умістити «право передоверія другим лицам» на случай, що Київська судова палата скасує постанову Чернігівського суда про дозвіл адвокатської практики. Форму довіреності можна мати у кожного нотаріуса.

А як же справа з бібліотекою небіжчика? Чи дістали Ви що від Марії Олександрівни<sup>543</sup> і куди те повернули?

Гвіздком сидить мені у голові справа української енциклопедії. Розповідав мені Петро Януарович про Ваші плани, і я взагалі говорив про них з деякими членами правління Т[овариства] ім[ені] Шевченка, що має в руках видавничий фонд. Особи ті ставляться досить негативно до спільного видавництва з закордонними т[овариствами], бо формально Т[овариство] і само по уставу не має видавничого права, а та спілка може підкреслити се в небажаному напрямі. Крім того, висловлюються скептично, чи може в Росії піти загальна енциклопедія, коли тут єсть вже енциклопедії російські. Тутешня публіка більше схиляється, щоб енциклопедія була українська, виходила окремими випусками, в одну або кілька статей, не по алфавіту і не по порядку, так щоб аж в кінці видання можна було скласти по порядку випуск до випуска; словом, за

зразок більш-менш приймається славянська енциклопедія, що видає Академія наук<sup>544</sup>. Коли б Ви на те більш-менш пристали, то можна б тоді увійти в детальніші та практичніші переговори з видавцями.

Єсть у мене також думка засновати тут в Петербурзі наукове т[овариств]во на взір київського. Єсть тут досить людей серед літературних верхів, що можна було б подвинути їх до наукової продукції, але для того потрібна наукова організація, який-небудь науковий орган — «Записки». Устав можна було б взяти Київського т[овариств]ва. Філію товариства, як знаєте, заводити не можна, а то се було б найкраще. Та головна перешкода, що треба на перший рік рублів коло тисячі на видання «Записок».

Уся родина наша щось все кисне. Вітаємо Вас усіх.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

X. 30.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 372–373 зв.*

## № 164

*[Петербург,] 7 листопада [1908 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Листи наші розминулися. Мабуть, Вам переслали мого листа, адресованого на редакцію «Літер[атурно]-наук[ового] вістника». Тож не буду писати вдруге про те, про що писав вже.

Нехай з книжками О[лександра] Я[ковича] Кониського буде так, як кажете: галицькі остануться в Києві, а решта поїде в Галичину. Але я конче хотів би, щоб і в київському, і львівському т[овариств]вах ті книжки були в окремих шафках, мали свій особий каталог. Така була воля небіжчика. Київському Т[овариств]ву конче треба поставити умову, що коли його «завісять» (всі під Богом ходимо), то книжки передаються львівському Наук[овому] т[овариств]ву; се все треба запротоколити. Чи написати про се в київське та львівське т[овариств]ва офіційно?

А чи запропонували Ви мене в члени київ[ського] Науково[го] т[овариств]ва?

До речі: чи не можна б Шахматову висилати київські «Записки»; він дістав тільки відбитки своєї статті.

Щодо статті про українсько-польські відносини, то наче я підслухав Вашу думку. Ще перед літом написав я журнальну статтю про се, прочитав її яко реферат в тутешньому клубові українському (співочо-танцювальному) а після 3 місяці тільки й робив, що пересилав її з редакції до редакції. Тепер вже нікуди її посилати, і лежить вона в мене на столі, на табаку стерта. А проте, як самі кажете, час тепер на таку статтю. І от знов «освіжаю» її новими фактами і попробую знов щастя. Думаю вдатися до М[аксима] М[аксимовича] Ковалевського, що заря-

жуватиме з нового року «Вестн[ик] Европы»<sup>545</sup>. Він все ж людина безстороння, принаймні більш за других. Тож, як бачите, трудно зараз здобути Вам певну відповідь про те, чи помістять Вашу статтю. Я у всякому разі скажу Ковалевському, що коли він не помістить моєї статті — людини «без імени», то чи не помістив би Вашої. А більше тепер нікуди вдатися після моїх попередніх спроб.

А тим часом время тепер люте і безстороння інформація пекуче потрібна. Бобринський<sup>546</sup>, Красовський<sup>547</sup>, побувавши в Галичині та вислухавши там від поляків та москвофілів усякі брехні, тепер розпускають тут найдивовижні брехні, смущаючи ними й тих членів Думи, хто раніше зовсім байдужо до того відносився. Рoste ворожий настрої до українства. Поляки використовують той настрої. Сього четверга мав читати член кола Свенціцький<sup>548</sup> реферат про укр[аїнсько]-польські відносини в Галичині, та виявилось, що одклав реферата на другий четверг. Лехко уявити собі, що він наговорить, і йому поймають віри, бо опонентів йому, мабуть, не буде. Підкову Славинського: збираю отсе материял для статті і передам йому, він все ж гортань має досить добру.

З сього всего щораз бачу, коли не матимем свого органа російською мовою, на взір місячного «Украинского Вестника» — аркушів на 4, — то ніхто не буде чути нашого голосу. Бо в російській пресі та журналістиці місця нам не дадуть. От і виходить, що «нас нема». «Ради» ж та «Літер[атурно]-наук[ового] в[істника]» російська публіка не читає. То всяка собака й може на нас безборонно ногу підіймати.

Справоздання земельного банка вийшло лиш днів за два перед сим<sup>549</sup>. Напишу.

Почуваю себе препогано — і фізично, і морально.

Цілую Вас міцно.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

XI. 7.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 351–353 зв.*

## № 165

*[Петербург.] 24 листопада [1908 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Думка Вашого приїзду в Петербург — знаменита. Власне, я давно про се думав — як би Вам приїхати сюди, але пропонувати сього не відважився. Тепер, коли Ви самі виплекали сю спасенну думку, то признаюся в своїх «утилітарних» заходах «позискати» Вас. Треба реагувати на теперішнє так прихильне до нас слов'янолюбство. На всі брехні треба відповісти солідною інформацією про дійсний стан справи. Мені здавалося б, що кращий спосіб до того — Ваша публічна лекція про

українсько-слов'янсько-польські відносини. Таку лекцію слід би урядити. Я вже говорив де з ким з земляків, і вони тієї ж думки. Можна б, напр[иклад], урядити її на користь петербурзького Т[овариства]ва ім[е-ні] Шевченка. Але з сим треба дуже поспішити. З 10-го або й раніше роз'їжджаються і селяни Думи, і молодь, так що пізніше можна ризувати на пусту аудиторію. Коли пропустити сей сезон, то другий відповідний час — кінець січня. Але то, мабуть, пізно буде для розво-рушення слов'янофільського настрою, так й ледве чи б Ви зможете тоді приїхати. Як Ви гадаєте?

Тоді й порадилося про всі ті безсмысленні планування, про які писав я Вам і про які Ви так суворо висловилися. Признаюся, що то все «плод моеї болезненной мечты» и моєї власної «пленной мысли раздражень». Солідні петербурзькі земляки справляються до того лиш з «благодарным снисхождением».

Хотіли б ми вітати Вас у себе. Коли не приїде Сергій<sup>550</sup>, якого я теж запросив раніше (а він ледве чи приїде), то думаємо, що не одмо-вите спинитися у нас. Я зголоднів на Вас і хотів би визискати Вас до-щенту, до самої шкурки.

Стаття до «Літ[ературно]-н[аукового] в[істника]» буде зватися: «Селянський банк і аграрна політика» О[лександра] Білоусенка<sup>551</sup>.

До побачення! Напишіть.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

XI. 24.

Єсть чутка (досить певна), що Пирожков банкрутує. То телегра-фуйте «Общ[ественной] пользе», щоб взяла у його Ваші книжки.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 370–371 зв.*

## № 166

*[Петербург, кінець грудня 1908 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Вітаємо Вас і Ваших з святами!

Бачу, що я справді фантазьор на манір карпенкового Копача, бо викликаю сміх навіть тоді, як зовсім серйозно ставлюся до діла. Про Вашу лекцію писав я, серйозно зваживши справу. Інтерес до тої теми дня був певний і серед публіки, і серед депутатів. Опозиція тоді саме розбила глека з поляками, то можна було добре використати ситуацію. Слухачів мало бути досить — головно з молоді та з членів Думи, не кажучи про іншу публіку, що вже досить постійно інтересується украї-нськими справами. І коли б Ви у свій час приїхали, все обійшлося б якнайкраще. Та замість того Ви мені, як людині із постійною «легко-мысленною» вдачею, порадили серйознійше зважити справу. Та важи-

ти вже було пізно, бо час пройшов, і чи настане знов такий відповідний — хто ще знає. Я, принаймній, думаю, що такої кон'юнктури вже не складеться.

Робили ми тут захід знайти яку платформу для вияснення «неослов'янських непорозумінь», що так прикро відбилися на відношенні широких кругів до українства. Думалося завести тут відділ московського Т[оварист]ва слов'янської культури<sup>552</sup> яко антитезу петербурзькому т[оварист]ву «славянської взаимности»<sup>553</sup>, де засіли Вергун<sup>554</sup>, Філевич<sup>555</sup>, Красовський, Бобринський та ін[ші], що так оббріхують українство. Поки що з того нічого не вийшло крім деяких користних особистих порозумінь.

Питаєте, з яких засад писав А[ндрій] Горленко<sup>556</sup> про «Укр[аїнський] вестник». Писав, здається, сам від себе, але на мою думку — справедливо. У чужу хату нас не пускають, а оставатися без усякого голосу (бо українських видань широка публіка не читає) — то значить, пускайся, куме, на дно, бо ми не здолаємо очиститися навіть в очах тих людей, що щиро хотіли б знати правду. Та врешті я думаю, що не може нам і «Укр[аїнський] в[естник]», як не може вмерлому кадило. Поки київський губернатор не видасть «обязательного постановлення», щоб всі українці були українцями, нічого з того не буде.

Бувайте здорові. Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Шраг нагадує про довіреність йому в справі заповіта О[лександра] Я[ковича] Кон[иського]. Довіреність треба видати з «правом пере- доверія».

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 341–342 зв.*

## № 167

*[Петербург,] 19 лютого [1909 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Дуже радий, що Ви благополучно добралися додому. А то дру- гого дня по Вашому від'їзді були дуже прикрі звістки про замети на галицьких дорогах, і ми вже боялися, що Ви там зазимуєте.

А далій сліднують пункти:

1) Погодін<sup>557</sup> просить Вам нагадати, що Ви обіцяли йому якусь книжку Ол[ександра] Сергієвича; та книга йому зараз дуже потрібна для якоїсь статті.

2) Ви забрали програму енциклопедії і обіцяли дати мені її в стис- лому вигляді для видавничого ока. Бажано мати те і друге.

3) Обіцялись те дати мені деякі вказівки щодо рецензій на «Істо- рію України-Руси».

4) Додаю список видань Наукового т[оварист]ва, яких нема у мене.

5) Корш згодився бути редактором енциклопедії. Він та Ш[ахматов] визнають конче потрібним помістити поруч з ними у редактори словесного виділу також і Кримського. Хоч остаточне порішення сього залишено до Вашого приїзду, але все ж хотілося б знати Вашу думку.

6) Кореспонденцію до «Ради» послав; до «Діла» додаю тут і прошу переглянути та, якщо треба, поправити. У таким разі міг би для скорості переписати Козловський<sup>558</sup> або хто інший. Задержка вийшла не з мої вини. Дописавшись до учасників, я подумав, чи не буде дехто незадоволений, як його заманіфестують в мітингових зборах, як се і Вам почасти висловлювалося. Я делікатно запитав і мені делікатно дали знати, що я не помилився. Се значно змінило характер допису, але інакше не можна було. Так що імен не додавайте.

7) Ваш преподобний отець, що хоче торгувати церковними образками, нехай спишеться в Одесі з хромолітографією Е. И. Фесенка (Ришельевская ул[ица], соб[ственный] д[ом], № 47).

Здається, все.

Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

9/II

Знаєте, Мих[айле] Сергієвичу, до «Вістн[ика] Європи» писать я не буду. Як зо мною обійшлися там так неприципально, то писать туди якось трудно. Може, хто другий напише.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 95–96.*

## № 168

*[Петербург,] 9 квітня [1909 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Посилаю рецензію на «Нову Раду»<sup>559</sup>. Коли вона не підійде, то прошу або передати до «Ради», або вернути мені.

Етнографічні материяли І[вана] Я[ковича] Рудченка<sup>560</sup> передано П[анасу] Мирному<sup>561</sup> на розгляд. Слід би скоро списатися з Мирним і відповідно на його вплинути.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

9/IV

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 305.*

№ 169

[Петербург, 8 травня 1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Статтю про Олеся послав<sup>562</sup>, трохи спізнившись. Як можна, то просив би прислати мені коректу.

Рецензію вернув у редакцію.

Про видання т[оварист]ва писатиму літом. Приїхавши з Київа, аж до сього часу щодня мав службову вечірню роботу і нічого не міг більше робити.

1-го мая вирядив своїх вже на дачу у Чернігівщину і тепер спочиваю од сімейного щастя. Та, власне, не спочивається, а все більше і більше нервується.

Енциклопедію Гранат одмовився було друкувати, а тепер сам пише, щоб подождати, він ще дасть відповідь.

Привіт Вашим.

О[лександр] Лот[оцький]

Погодін не має чого гніватися — виступає в холмській справі дуже погано, а «Рада» те занотовує. «То сама себя разобьет, коли не чиста ж нет».

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 304–304 зв.*

№ 170

[Петербург.] 9 травня [1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

І[ван] В[асильович] Лучицький дістав листа від М[иколи] В[італієвича] Лисенка<sup>563</sup> в справі його брата. З того листа не можна знати найголовнішого — чого саме просить Андрій Віталієвич<sup>564</sup>: чи визволення від суду (щоб не ставати до суду), чи визволення від кари, до якої присудив його суд. То чи не могли б Ви переказати Андрію Віталієвичу, щоб він безпосереднє написав про свою справу Ів[ану] Василю[вичу] Л[учицько]му (Шпалерная, 9). Треба поспішити, бо Л[учицьк]ий 18-го виїздить з Петербургу.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

9. V

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 339–339 зв.*



№ 171

[Петербург,] 12 травня [1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Чув я, що збираєтеся Ви до Києва, то й пишу Вам сюди.

Благодиятели наші — поляки і москвофіли — обсадають нас, і треба боронитися. Надумали ми тут, позаяк нема у нас преси, видавати окремі брошури в українській справі. На першу чергу постановили видати брошури про Холмщину та про москвофільство, — російською, розуміється, мовою. Першу брошуру якомсь сфабрикуємо тут тільки спільними силами, а щодо другої, то просимо Вас допомогти. Ви про сю справу і писали, і взагалі вона у Вас завше перед очима, то написати 2 аркуші Вам ледве чи було б трудно. Брошура призначається для російської публіки, цілком неосвідомленої про течії громадські в Галичині, значить, повинна мати «азбучний» характер. Коли б Ви самі не могли до сього взятися, то кого б порадили?

Брошури ми хотіли б випускати анонімні. Але як захочете подавати своє ім'я, то Ваше діло. Настрої і обставини тепер міняються дуже швидко; то, може, довелось б (особливо з огляду на теперішній «славянський» з'їзд та його «отрыжки») дещо міняти — з порозуміння з автором. Будь ласка, одпишіть про се.

Справа з енциклопедією переходить в новий фазис. Гранат вже згоджується видавати, але на особливих умовах, які ще остаточно не вияснив він. Головне те, що укр[аїнська] енциклопедія має увиходити в цикл великого многотомного видання «Народы России»<sup>565</sup>, де буде про великоросів, поляків і т[ак] п[одібне]. Життя різних народів Росії буде так ріжносторонне освічуватися, як і в нашій енциклопедії. Але треба буде скоротити об'єм її, до якого ступіня — ще не знати; може, й наполовину. Се, розуміється, не те, що думалось попереду. Але наша думка така, що слід піти на се, бо: 1-ше, се матиме для широкого загалу публіки навіть більше значіння; 2-ге, деякі виділи можна подробнійше розробити і видати другим способом; 3-ге, се упрощує економічний виділ, який, як знаєте, не сила було обробити в масштабі інших виділів.

Остаточні умови Гранат ще не заявив, і остаточно рішають се редактори. Пишу Вам, щоб Ви знали і розміркували, а може, і подали б свою принципіальну думку.

З початку іюня їде Погодін з академічною молоддю в слов'янські землі і починає подорож з Києва. Просить допомогти йому в Києві в його екскурсії. Добре, щоб Ви тоді були і не одмовили в любезності своєму приятелеві, що ізгібл бє і обретеся.

Якомсь похмуро живється. Своїх вирядив я вже у Чернігівщину.

Попереджаю, що 1-го іюня можу не дати статті про селянський банк. Та й вона Вам так скоро й непотрібна, бо Ви і статті про Олеся ще не друкуєте. Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

V. 12.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 106–107 зв.*

## № 172

*[Петербург,] 31 травня [1909 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Погодін виїздить завтра в подорож по слов'янських землях і з ним 25 студентів. Починають подорож з Київва. Більш нічого не знаю, бо самого його зараз нема в Петербурзі.

Шкода велика, що зрікається писати про москвофілів. Ні Кревецький<sup>566</sup>, ні Лозинський<sup>567</sup> написати як слід не зможуть, бо тут треба знати психологію російського читача.

Зараз виїжджаю з Петербурга. Притягли мене за експерта до судової справи про крадіж купонів. Се займе у мене час на все літо, і єдине вільний час між 1–10 іюня. Я й використовую сей час, їдучи до своїх у Чернігівщину.

Дуже просив би до 10-го іюня прислати мені коректу статті про Олеся. Я дуже квапився з нею і тепер хотів би її поправити.

Про статтю земельну можу сказати лишень, що дам її десь улітку, а про літературно-публіцистичну й сього зараз не можу сказати, бо дуже закрутився в службових та інших справах.

Гранат дає на енциклопедію 70 аркушів друку. Подробнійше напишу про се, вернувшись.

Привіт Вашим.

О[лександр] Лот[оцький]

31. V.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 103–104 зв.*

## № 173

*[Петербург,] 12 липня [1909 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Карбасников спершу мнявся щодо грошей, казав, що умова була вносити йому гроші, коли він за готівку продає, а тепер він з Вашого доручення розсилає власне на комісію; але врешті гроші вніс, і я ордер Ваш оддав йому, а квитанцію Вам посилаю. І Ви йому про ту нашу

розмову з ним не пишть, се я так кажу, лиш до Вашої відомості особистої.

Том VII «Історії» дістав, і сьогодні принесли мені її з оправи, почну читати. Пахне дуже смачно. Спасибі. Але решти видань Наук[ового] т[оварист]ва для оглядів так я й не дістав. Можливо, що вони були вислані, але мудрий експедитор сполучив ті книжки з книжками для студ[ентського] науков[ого] т[оварист]ва, то все воно й забрало.

Почуваюся препогано. Працювати доводиться страшенно з великим нервовим напруженням та хвилюванням над експертизою щодо крадіжки купонів, сполучаючи се із службовими обов'язками. Не стає часу, то доробляю увечорі. Страшенно втомився і робити нічого путнього не можу. То поки що і до «Вістника» ледве чи писатиму, хоч маю охоту і материял.

Моїм зле на Чернігівщині. Правду Ви казали, що нашому брату на таку північ залізати не слід. Жінка, Борис і Євгенія позастуджувалися так, що я кличу їх у... Петербург. Правда, се літо дуже погане скрізь.

А Вас оштрафували. Се вже, мабуть, так, з засади і з досади, що сучасні «мазепинці» не учинили ніякого бешкету. Тож справді треба було цілий місяць думати, щоб додуматись до того.

Бувайте здорові. Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

## 12. VII

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 340–340 зв.*

## № 174

*[Петербург,] 26 липня [1909 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Мабуть, одучився я по-люцьки писати, коли Ви вгляділи якесь незадоволення в мені щодо зносин з Карбасниковим. Ані найменшої прикрості мені з розмови з ним не було. Я переказав йому, що Ви мені писали, він сказав мені своє і обіцяв внести гроші, а я обіцяв йому тоді оддати талона — от і вся наша з ним тиха і мирна розмова, і розійшлися ми, один другим цілком задоволені. А се він знов прислав мені нове запитання, яке пересилаю Вам «для зависящих распоряжений».

Діється мені паскудно. Мої на Чернігівщині не улагодворилися: послабли (жінка, Буся, Євгенія) і дочасно, завтра, приїздять до Петербурга, щоб, спочивши та поправившись тут після дачі, їхати знов на дачу під Дорпат<sup>568</sup>. Се дуже прикро, бо обіцяє по такому літі на зиму «болезни, печали и въздыхания». Справедливо сьте мені не радили купувати маєток на Чернігівщині. Але тяжко на Вас ремствую, що сьте мене не вибили за дурну думку літувати серед лапацонів.

Гірший хрін для мене чути від Вас запитання, коли яка стаття буде написана. Але ж руки дрижать у мене підобрати полеміку про «национальное лицо» та про «Вехи». Але що ж? Треба засісти на кілька день, бо матеріял розкиданий. А тут отечество з мене всі жили тягне і вдень, і вночі, а як трохи воно одпустило б, треба гроша заробляти, бо наймання по дві дачі на одно літо — се і Ротшильда ужене в банкрутство. Отак і не могу Вам нічого певного сказати, бо боюсь врешті одурити.

Не знаю, що се Вам таке пише ясний Петро Януарович<sup>569</sup>. З розмов наших з ним бачу, що зла ніякого він на Вас не має, навпаки, почадить почуттями щирої симпатії. Одним він вболіває, се між нами, що так завчасу доводиться давати огляди, що вони в час виходу книжки вже старі стають. А се йому прикро, бо в самого автора темперамент молодий і жвавий, і в читачах, особливо ж в читачках, остається хибне представлення про його. Отсе він виїздить на місяць і мусить розвіятися. Коли б, бо трудний чоловік!

Будьте здорові. Сердечний привіт Вашим.

О[лександр] Лот[оцький]

VII. 26.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 142–143 зв.*

## № 175

*[Петербург, 24 серпня 1909 р.]*

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Замотався і не писав Вам довго. Первое: гнівлюся на Вас, щось те мене запідозрили, що не хочу співробітничати в «Селі»<sup>570</sup>. Аки олень жаждет на источники водня, тако і я многогрешный жажду до «Села», та лиш не знаю, в якій мірі заллю ту жажду свою. А не відповідав про проспект, бо якось не зауважив: моє ім'я ні дати, ні взяти не могло нічого. А як признаєте, що воно може когось потішити, то нехай Білосусенко тішить серця передплатників.

Чи не знаєте Ви адреси Евгении Александровны Киричинської (дочки О[лександра] Я[ковича] Кониського). В суді не знають її адреси, і через те судову справу про спадщину О[лександра] Я[ковича] К[ониського], призначену на 15 сентября, можуть знов одкласти. Може, знає Ганна Платоновна<sup>571</sup>? Коли знаєте, то не одмовте повідомити І[ллю] Л[юдвіговича] Шрага, аби він завчасу міг довести про те до відомості суду.

Ордера на учебну книгу дістав і повідомив про них Карбасникова.

Мої, здається писав, далі з Чернігівщини переселилися в Ліфляндію і там потрохи доходять до міри. 30-го жду їх тутки.

Почуваюся зле. І заяць має камінь прибежищем, а я ганяю без пуття і глузду і ніякого тут прибежища не бачу. Місяців на два законтракований на ранок і на вечір в службову справу. А за літо лише вимотався і вступаю в новий робочий сезон без енергії. А проте міцно Вас цілую і щиро вітаю Ваших.

О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 111–111 зв.*

### № 176

*[Петербург,] 2 жовтня [1]909 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Шахматов вже написав Вам, в якому стані стоїть справа з енциклопедією. Тепер все вже залежить не від Бога, а від нас. Але щоб поставити справу твердо на рельси, щоб котилася, — без Вас не обійдеться. Може б, Ви як вирвалися хоч на короткий час. Коли так, то, само собою, мусите заїхати до нас, сповістивши мене, щоб я Вас зустрів.

Мені зле. Оксана виходжується від тяжкої хвороби — запалення сліпої кишки. А тепер жінка щось кволіє. На себе не вважаю, бо ніколи.

Тож, до побачення?

Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

909. X. 2.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 105–105 зв.*

### № 177

*[Петербург,] 3 жовтня [1909 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Кліша прийшли чомусь всего три дні перед сим. Зроблено розпорядження, щоб їх вислати (до речі — Хв[едір] Кіндратович серйозно захорів: схопив тяжку інфлюенцу і, не досидівши як слід дома, вийшов і знов застудився).

Перспект видання було вже видрукувано, але після Вашої заяви, щоб при кожному одділі друкувалася фамілія відповідального редактора, знов передруковується. Справа поки що справді йде мляво, бо поки що в періоді організації Максим Малий<sup>572</sup> стає посередником між всіма і Максимом Великим<sup>573</sup>, а хто з них більше здатен затягати справу, — рішити се річ трудна. Єсть надія, що загальну сторону до Різдва буде полагоджено і в тім числі забезпечено буде всі одділи до «Хозяйства».

Про Олександра Сергієвича доложу.

Моє життя гірше ніж собаче. У моїй злочинській справі Дума прийняла запит, через те всі міністри зразу зацікавились справою й вимагають її скінчити. Сама справа між тим викликає тяжкі вагання, і я цілком розбитий і фізично, і морально. Увечорі 5 разів на тиждень ходжу в банк, а, не буваючи удень на службі, службову роботу мушу робити уночі. До Різдва не дихну. Постановив пекло своє покінчити до Різдва, бо не видержу — здохну. Як же доживу, то будемо говорити про яку літературну роботу.

Німфа Мефодіївна<sup>574</sup> лічиться. Недавно слабував Борис. Оксани збираємося робити операцію — вирізати сліпу кишку.

Загальна атмосфера дуже тяжка. Між іншим думська комісія про народню освіту одкинула (при обмізкованню законопроекта про вселюдну освіту) укр[аїнську] мову в школі.

Привіт Вашим. Ваш О[лександр] Л[отоцький]

X.3.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 337–338 зв.

### № 178

[Петербург, 9 листопада 1909 р.]

Повідомляю Вас, дорогий Михайло Сергієвичу, що Гранати згодилися на умови, прислали про се заяву і вже можна приступати до видання. Ваші одділи перші, то очі всіх на Вас уповають. Коли пам'ятаєте, перші глави повинні після умови, вже бути 1/IX [1]910 р[оку]. Всім редакторам посилаються офіціальні листи.

Моє становище не краще. Експертиза мене убиває. На тиждень в тій справі їду отсе в Москву. Мої здорові. Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 213–213 зв.

### № 179

[Петербург,] 20 березня [1910 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Знов завинив перед Вами. Та вже з сього погляду Ви мусіли махнути на мене рукою і нічому не дивуватися. А тепер ще були у мене «извиняющія обстоятельства». «Болезни й печали» обидоша мя яко вода, і весь день обдержаша мя вкупе<sup>575</sup>. Борис заслаб було на дифтерит. Клопоту з того і видатків — не оберешся. Я мусів переїздити на другу квартиру, щоб можна було ходити на службу. Тепер щось Німфа

Мефодіївна нездужає, а в мене «ручка пошаливає» — та її зараз електризують. От мої особисті справи. А до того ще божевільно працював два місяці над читанкою<sup>576</sup>, яку запівзвся скласти в трьох томах. Сими днями одну вже скінчив і послав Ситіну<sup>577</sup>, що взявся видати. Треба було додержати терміну, бо інакше довелося б удаватися до Благовтв[орительного] о[щест]ва, а се вже остання річ.

Через карантин давно не бачив Шахматова і не знаю, як вони порішили з відділом літературним. Ш[ахматов] їздив з початку марта у Москву на нараду з Коршем та Кримським, бо не хотіли вони сього останнього обминути, коли зібралися удвох у Петербурзі.

Покінчили вже і з «Хозяйством». Туган<sup>578</sup> взяв було свинський тон — про що, мов, писати, коли різниці між українськими та іншими губернями нема ніякої<sup>579</sup>. Але скоро ми його з того тону збили (раніше ми склали подобну програму), і він не тільки знайшов, що писати, але за годину вже казав, що все те у 10 аркушах умістити неможливо. Звичайна «доброросівність» Петра Януаровича і тут нашкодила. Умовлено було, що він писатиме «Пути сообщения» та «Торговлю» і, таким чином, увійде в склад виділу; се мало значіння для ідейного контролю. Але на зборах він «заскромнічав»; Туган не настоював, то й обійшлося без нього. А за мене не згадували, хоч раніше мали мене на увазі до землеволодіння. Так і остався Туган без догляду цілком самостійним редактором.

Бувають моменти, коли я думаю, що «основательность» гірше за мою відому «легкомысленность». Зараз мені ті «основательні» дуже дошкуляють в справі видання «Кобзаря». Я запропонував передати видання Ситіну за певний гонорар, щоб іно він видав дешевше і більше. «Основательні» спершу од гонорару зрікалися, а після дуже за ним похопилися і заволоводили справу до того, що мало не розійшлися. Було вже все уладналося, але якийсь український американець пустив звістку про нове видання до «Киевских вестей», і деякі землячки почали писати Ситіну, загрожуючи йому конфіскацією. З київських духовних кругів пішли якісь заходи перед адміністрацією з приводу «Марії». Ситін занепокоївся, а основательні, замість уговтати його, пішли з ним на розрив<sup>580</sup>. І, здається, я не помиляюся, коли думаю, що все се має одну головну підставу: пропозиція видання виходила від мене. <Задан> загострений тон розмов в сій справі і всякі свинства щодо мене. А позаяк Бог створив мене «малодушним», то й дратуюся.

Обсіла мене зараз службова робота, і дуже прикро мені, що не можу Вам нічого певного сказати про термін аграрної статті. Боюся, що відійде вона аж до літа. Мені доручено писати історію державного контролю за 18-й і першу половину 19 в[іку] на підставі архівного матеріалу<sup>581</sup>. Се мене тим спокусило, що увільнили мене од текучих службових обов'язків, що набридли вже мені до краю. А се все ж почасти

літературна робота, за якою хоч трохи увільнюся від форм і отношеній. Та тільки лиш багато дуже материялу архівного переглядати треба.

Бачився з Федором Кіндр[атовичем]. Він буде Вам писати. Каже, що кліша вислати можна, але не так багато. За пересилку попередніх я заплатив йому 6 р[ублів] 25 к[опійок], але не вертайте мені їх, бо щось коло тої суми зосталось за мною по дрібних наших рахунках.

Бувайте здорові і, головне, не гнівайтесь на мене, бо як думаю про те, то дуже мені стає прикро. Цілую Вас міцно. Привіт Вашим.

О[лександр] Лот[оцький]

III. 20.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 358–359 зв.*

### № 180

*[Петербург,] 11 квітня [1910 р.]*

Дорогий Михайле Сергієвичу.

Сьогодні Карбасников просив у мене талона на «Книгу церк[овно]-слав[янського] язика»<sup>582</sup>, якої потрібно йому «спешно». Тож поспішіть прислати талона.

Олександрові Сергієвичу присвячено в історії літератури останні десятиліття.

Усього кращого! Веселих свят усім Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

11. IV.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 110–110 зв.*

### № 181

*[Стара Руса,] 19 серпня 1911 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Пишу Вам з Старої Руси, куди удалося мені зазирнути і трохи підлічити свої недуги. Німфа Мефодіївна<sup>583</sup> теж підправилася, але лікарі вимагають, щоб ще й на той рік їхати.

Дуже жалкую на свою неоглядність, що не подав Вам раніше теми свого огляду. Се мене ставить тепер в прикре становище перед Вами, бо вернуся в Петербург лиш в початку сентября і до другої теми взятись скоро не можу. Тим-то мушу на місяць самовольно собі отстрочити статтю. Маю охоту писати про сучасних націоналістів.

Сердечно Вам спочуваю, що не використали літа для свого здоровля; спочити б Вам треба і від надмірної праці, і від неприємностей. Але не згоджуюся, що праця для енциклопедії маловажна і мало що



безпотрібна. Находячися близько «у кормила правления» тої сумної справи, теж переживаю немало прикростей. Але сама справа оскільки важна, потрібна, необхідна, що я охоче дав би себе розп'яти со страстями и похотьми, аби лиш вона здійснилася.

Малий Максим<sup>584</sup> переказував мені увагу Вашу про економіку Галичини. Увага та цілком справедлива. Пропущено то через те, що малося попереду на увазі дати окремиий очерк усього життя Галичини й Буковини.

Простіть, що так надряпав, думав написати кілька слів, та розтяглося.

Привіт Вашим од нас.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

1911. VIII. 19.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 73–73 зв.*

## № 182

*[Петербург,] 23 жовтня [1]911 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Сподіваюся, що Ви вже дома і обрїтаєтеся в доброму здоровлі після подорожі. Тому вітаю Вас з щасливим поворотом!

За од'їздом за кордон Максима Малого (поїхав у Швейцарію, де лежить слаба його жінка в санаторії)<sup>585</sup>, звертаюся до Вас в справі енциклопедії.

Гранати просять подати їм повний склад статтів у всіх виділах та порядок статтів. У тому списку статтів, вже присланих Гранатам, який вони подали комітетові, з Вашого виділу показано статті лиш кінчаючи литовським періодом. То, може б, Ви подали заголовки і авторів решти статтів, бо то потрібно для проспекта, який треба скласти не пізнійше початку ноября.

Друкування спиняється тепер не через видавців, а через авторів. Не всі статті ще пришли, що належать до першого тому. Так само задержується справа і через малюнки. Видавці про малюнки спершу нічого не казали, а підняли мову про те аж перед літом, коли я, здається, й писав Вам. Розуміється, що в тім винуваті Гранати, але все ж якось треба справу поправляти, бо інтереси книжки вимагають, щоб вона була ілюстрована. Аби полегчити авторам та редакторам вибір ілюстрацій, комітет доручив Костеві Шероцькому<sup>586</sup> скласти приблизний список ілюстрацій. Маючи перед собою готовий список, хоч і не зовсім справний, редактори з меншим трудом могли б зазначити потрібні ілюстрації. От такий список посилаю і Вам і прошу в імені комітета, чи не могли б Ви переглянути його та поправити, коли він на що придатний, а коли не годиться, — то подати список хоч головнійших ілюстрацій.

Рукописи Рудницького<sup>587</sup> та Русова<sup>588</sup> комітет переслав у Москву, цілком прийнявши ваші пропозиції щодо тих рукописів. Комітет власне тої думки, що то належить цілком до Вашої компетенції, але раз Ви прислали без остаточних виміток, то комітет переглянув рукописи. Рукопис Рудницького Ви виправили самі, а щодо Русова, то згідно з Вами на 19 стор[оні] п[ункт] 3 слід виключити. Далій треба поставити у відповідність дані сторін 23, 25 і 34. Кінець 23-ої, усі 24 і 25 сторони слід вичеркнути. В підпису під картою треба зазначити *від скількох* до скількох відсотків вона ілюструє людність (сказано лиш *до 50 %*, а мінімуму не дано).

Копію останнього листа Гранатів долучаю Вам тут для відомості.

Коли писав я сього листа, зайшла до нас Ольга Олександровна<sup>589</sup> і сказала, що Ви, може, приїдете у Петербург в початку того місяця. Се дуже мене вразувало і особисто, і з громадського погляду, бо й хочеться Вас бачити, і почувається потреба, щоб з «приїздом ревізора» усі «смотрителі богоугодных заведений» порохи пообмітали на всяких справах. Майте на увазі, що десь з початку ноября має бути засідання редакторів Енциклопедії, для чого приїде Корш. Добре, коли б і Ви на той час були. Зараз невідомо ще напевно, коли то саме буде; як же виявиться, то сповіщу Вас; може, поклавши все одно приїхати, Ви припасуєте свій приїзд до того терміну.

Не знаю, чи все Вам написав, що треба. Яюсь так зле діється мені, як здається, ще ніколи; аж не можу думок зібрати до купи. [Зі] служби прихожу щодня опівночі, і то не можу повершити усього, що запустив, за всякими отхожими промислами.

З Олександром Сергієвичем потрохи бачимося і мамо деякі літературно-наукові плани. Та про се поговоримо при побаченню.

Усього кращого. Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

911. X. 23.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 222–223 зв., 223-а–223-а зв., 223-б–223-б зв.*

## № 183

*[Петербург, початок січня 1912 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

З новим роком, з новим щастям! Усього кращого Вам і близьким Вашим.

Про ілюстрації до енциклопедії Олександр Сергієвич видимо, перепутав: Гранатам послано виправлений реєстр малюнків *для розділу мови, літератури і штуки*. Комітет не міг самовільно втручатися в розділ спеціального редактора, і тому обіцяного плану ілюстрацій для Ваших розділів комітет од Вас сподівається.

Так само жде комітет од Вас вказівок, які Ви обіцяли щодо статтів про Закордонну Україну.

У тім листі, що Ви бачили, Гранати писали, що бажають розбити видання на 4 томи і ціну оголосять на все видання, а не пототно. Супроти сього їм в останньому листі (десь коло 10 грудня) написано: «Редакционный комитет издания “Укр[аинский] н[арод]” имеет честь выразить свое согласие на предложение Ваше о том, чтобы издание составляло не три, а четыре тома, при чем цена объявлена была бы за все издание, а не пототно, и каждый том в отдельности не поступил бы в продажу».

Якось зо всіх боків почуваюся зле — і з фізичного, і з морального, не знаю, з якого лучше. Погано!

Усього Вам кращого!

Ваш душею

О[лександр] Лотоц[ький]

Балицький, якого Ви бачили у мене, заводить у Петербурзі українську книгарню. Чоловік він вже не молодий і досить «положительный». Він буде писати до Вас в справі видань Ваших і між іншим про те, чи не давалися б Ви продати за дешеву ціну ті 20 примірників «Очерка» 1-го видання, які осталися у мене (повернуто з складу Стасюлевича). На мою думку, слід би їх продати, вони даремно пропадуть, а пішовши на провінцію, зробили б добре діло.

Есть ще в мене кілька десятків відбитків з «Освобожд[ения] России» (забрав у книгарні Бахунова).

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 328–329 зв.*

## № 184

*[Петербург, ] 14 березня [1912 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Посилаю Вам знову многострадальний список ілюстрацій. Гранати відповіли, що не можуть для невеликого збірника наймати спеціального доглядача за артистичною його стороною.

Щоб полегшити Вам працю, Шероцький розглянув оригінали ілюстрацій по Вашим вказівкам, і Вам остається лиш остаточно переглянути та дещо доповнити. Список потрудіться переслати просто до Гранатів.

За два дні лягаю в лікарню — робитимуть мені операцію грижі. Пролежу 2–3 тижні.

Усього кращого Вам і Вашим.

Душею Ваш

О[лександр] Лот[оцький]

Ш. 14.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 220–220 зв.*

№ 185

[Петербург, квітень 1912 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Посилаю Вам коректуру початку Вашої ввідної статті. Сей початок увійде в проспект замість тої передмови до енциклопедії, яка складалася у Вашій присутності. Так хочять і того просять Гранати, і комітет тому не перечить. Можна сподіватись, що не заперечите й Ви.

Я дозволив собі, читаючи, поробити карандашом деякі дрібні стилістичні уваги, — прошу за те не гніватися.

Енциклопедія друкуватиметься в Петербурзі, в «Общ[ественной] пользі», і перший том піде улітку. Перша коректура посилається редакторові і авторам, які повертають коректуру з своїми поправками редакторові ж. Друга коректура посилається лиш редакторові, а третю править вже саме видавництво, пильнуючи, щоб додержано було всіх редакторських поправок. Для того комітет просить Вас або мати в себе, або подати йому адреси авторів Вашого тому (Рудницький, Томашівський<sup>590</sup>, Охрімович<sup>591</sup>) на літній час.

До Залізняка<sup>592</sup> і Дорошенка<sup>593</sup> комітет одночасно звертається. На жаль, вислати їм тепер аванси не можна, бо в комітета грошей нема, а звертатися з сим спеціально до Гранатів дуже незручно, бо, раз, се ламало б попередні умови, а друге, аванс просилося б на статті, що замовляються наново поверх умовленого обширу видання. Комітет якнайскоріше перечитає статті і зараз попросить у видавців авансу. Через те, що видання так розбухло, комітет не звертається і до Кузели<sup>594</sup>, гадаючи коротко сказати про еміграцію в Америку, де-небудь притуливши те (напр[иклад], в статті про економічний стан Галичини).

Комітет просить Вас взяти на себе фактичне редагування статтів про Галичину, Буковину та Угорщину (статті про сучасне становище, як пам'ятаєте, мають читатися всіма редакторами).

Я вже вийшов з лікарні і поправляюся, хоч почуваю ще себе досить мляво. Операцію зроблено добре.

Привіт Вашим. Цілую Вас.  
О[лександр] Л[отоцький]

ЦДДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 190–190 зв.

№ 186

[Петербург,] 3 вересня [1912 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Ще, здається, я не робив такого довго інтервалу в листуванні з Вами, і щічки мої палають з сорому. Багато бальзаму свого милосердя маєте пустити в розход, щоб покрити моє беззаконня. То ж лийте, про-

шу, не шкодуючи, бо, їй же Богу, заслужую «снисхождения». Дуже закрутився.

Про «Укр[аинский] народ» і ми тут нічого не знали, як і що робиться з друком, бо той Гранат, що, власне, сим відає, десь пив води за кордоном. Тепер він, тих вод напившись, повернувся і повідомив, що з половини жовтня енциклопедія друкуватиметься в Петербурзі, в друкарні «Общ[ественной] пользы». Здається, всі статті вже єсть, виключаючи останнього виділу, до друкування якого остається ще цілий рік. Таким чином, справа з осені піде вже повним ходом, бо й передплата вже збирається. До широкої реклами в російській пресі ще не вдавалися, — зроблять се з початком друку. Київські агенти Гранатів все ж кажуть, що передплату збирають гладко.

Редакційний комітет ще не збирався. Вийшла заковика з статтями про Галичину. Залізник зрікся, а Дорошенко від себе запропонував економічну частину А[ндрію] Жукові<sup>595</sup>. Боюсь, що з того виникнуть неприємності, бо єсть тут думка запропонувати то М[ихайлові] Лозинському.

У Петербурзі у нас нічого нового немає, хіба лиш, що відкрилася і функціонує українська книгарня (до речі: книгарня «Літ[ературно]-наук[ового] вістника» повелася з нею так, що вдруге краще звертатися просто до закордонної книгарні Наук[ового] т[оварист]ва: обіцявши кредит і опуст, не дала ні того, ні другого, а коли й опускала, то піднімаючи самі ціни (напр[иклад], кожний том Вашої великої «Історії» до 4 р[ублів]).

Зате в Києві новин досить. Губернатор подає до Сената «представление» про пам'ятник Шевченка, щоб Сенат скасував міністерський дозвіл. Від теперішнього Сената все можна сподіватись.

Полторацький<sup>596</sup> зняв свою кандидатуру в Думу. Замість його піде проф[есор] Іванов<sup>597</sup>. В усякому разі думати треба було ранійше. Річ можлива, що пройде й Савенко<sup>598</sup>. На вибори взагалі натискають, як ніколи. Губернатори навипередки змагаються один перед другим, а духовні отці і собі за ними. Вже 21 архієрей забег до Думи. Чистий євхаристичний з'їзд.

«Укр[аинская] жизнь», чути, видаватиметься в Москві і на той рік.

Усього Вам найкращого! Привіт Марії Сильвестровні та Катунці. Каже Могілянський<sup>599</sup>, що Катунця виросла вже в цілу панну. Оксана теж переросла вже батька й маму. А ми вже старе покоління.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

3. IX.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 382–383 зв.*

№ 187

[Петербург.] 7 жовтня [1]912 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Дуже мені прикро, що застромив я у Ваше серце так багато гострої зброї. Написав я Вам про книгарню<sup>600</sup> під тим взглядом, що досить буде твердого Вашого слова і там «порядок будет восстановлен», бо справді на непорядок і неакуратність книгарні єсть справедливі нарікання. Щодо поводження її з петербурзькою молодшою її сестрою, то таки мушу сказати, що поводження то було не бездоганне. В особистій розмові обіцяно було опуст один, а в рахунку поменьшено на 10 % і не тільки на самих закордонних виданнях, але й на російських, напр[иклад], на Вашій ілюстрований історії, на виданнях «Лану», на листовних картках; обіцяно кредит, а наложено плату на всю суму, і т[ак]е] ін[ше]. Ю[р]ія] Сірого<sup>601</sup> при розмовах не було в Києві, і через те, мабуть, і вийшли всі ті непорозуміння. Сірий після бачився з петербурзьким книгарем, запевнив, що більше того не повториться і, таким чином, все для дальшого на добре вийде.

Справа ся зачепила мене через те, що тутешня книгарня справді заслуговує на співчуття, бо може серйозно спричинитися до розповсюдження тут української книжки, і дальші непорозуміння її в відносінах до київського складу закордонних видань зле одбилися б на самій справі. Предприємство ідейне і солідне щодо виконання своїх обов'язків. Коштами забезпечене на два роки, рахуючи на певний збиток в протязі сього часу, а там видно буде, що робити далій. З книгарем я Вас познайомив, як були Ви останній раз у Києві, і навіть казав Вам, що то наш книгар, але Ви, мабуть, на те не завважили.

Як писав вже я Вам, з половини сього місяця обіцяли Гранати друкувати енциклопедію. Десять коло того часу вернеться з волинських виборів Максим Малий<sup>602</sup>, якому доручено провадити друк видання. Даремно Ви кажете, що закордонна Україна сливе упразднена з видання. Того зовсім немає, і як було умовлено, так і остається: по 3 аркуші піде на економічну частину і на сучасний стан. Біда тільки з авторами. Малося на думці, як пам'ятаєте, що Дорошенко<sup>603</sup> візьме економічну <...>, а Залізник<sup>604</sup> — сучасне становище. Залізник зрікся, а Дорошенко згоджується писати про сучасний, для економіки ж рекомендує Андрія Жука. Сей останній автор видається мало відповідним. Коли б Дорошенко взяв економіку, то для політичної частини здавався б добрим М[ихайло] Лозинський. Але як Дорошенко бере політику, то чи придатним буде Лозинський до економіки? Звертаємося до Вас, розрішіть наші непорозуміння і дайте раду. Ех, Михайло Сергієвичу, чому Ви зрікаєтеся редагувати розділи про Галичину! Коли б таки Ви згодилися, то ті важні розділи б зайняли б поважне, відповідне їм, місце. А тепер що буде? Очевидно, редактором їх ніхто не буде, усі будуть того боятися, бо ніхто не почуває себе в курсі справи. І тому розділи про

Галичину не вийдуть добрі. Тож може таки Ви перемініте гнів на милість і візьмете на себе редакцію? А в усякому разі, не одмовте як можна скорше одповісти, як бути з авторами, бо треба ту справу вже якось уладнати, хоч би і кустарним способом.

Приїздили недавно представники «Укр[аїнської] життя» в справі продовження видання. Вболівали, що Ви зимно відноситеся до журналу; так само і Олександр Сергієвич, який знову не прийшов на нараду. Рішено вести журнал далій, покриваючи певний дефіцит паями.

Усього Вам кращого!

Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

912. X. 7.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 326–327 зв., 117–117 зв.*

## № 188

*[Петербург,] 9 травня 1913 р.*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Засмутила мене відповідь Ваша про журі на біографію Шевченка. Коли ми з Вами говорили, то у мене осталося таке вражіння, що Ви згоджуєтесь і лиш маєте умовитись з Олександром Сергієвичем. Остаточо мав я поговорити з Вами, коли був у Вас перед Вашим виїздом, але в той короткий час так ми перескакували з розмови на розмову, що про головніше я й забув і згадав вже тоді, як Ви поїхали. Тільки що говорив я з Олександром Сергієвичем і бачу, що просити Вас знову було б безнадійно. Тому треба улаштувати справу інакше.

Узявся я за організацію журі через те, що на се, як Ви знаєте, була воля небіжчика. Само собою все ж розумілося, що, мимо всяких інших причин, Ви маєте бути головою журі вже яко голова Т[овариств]ва, бо Т[овариств]ву власне й заповіджено премію. То тепер я й передаю всю справу в цілості Науковому т[овариств]ву і разом в тій справі долучаю Вам тут офіціальне повідомлення. Роблю се тепер, не ждучи повного кінця тяганини з заповітом, щоб Товариство могло використати той короткий час, який остається до остаточного терміну конкурса.

Мені все якось не ведеться. Святами заслаб на кір Борис, а через два тижні і Оксана. І се сталося саме під час іспитів, тому і дурію. Живу в карантині і ні з ким не бачуся.

Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

1913. V. 9.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 120–121.*

До Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові

Маю честь повідомити Товариство, що п[унктом] 3 заповіту О[лександра] Я[ковича] Кониського призначено Т[оварист]ву «одну тисячу рублей для выдачі в виде премии тому, кто ко дню столетней годовщины со дня рождения украинского поэта Т[араса] Г[ригорьевича] Шевченка напишет лучшую биографию этого поэта. Присуждение премии должно последовать по конкурсу и на условиях, письменно переданных мною душеприказчику. Само собою разумеется, что биография должна быть написана на украинском языке».

Вважаючи на те, що термін для конкурсу має вже скоро наступити, дозволяю собі ще до закінчення всієї справи з заповітом (яка, можна сподіватись, завершиться через 2–3 місяці) просити Наукове товариство потурбуватися справою конкурсу: виробити умови і оголосити конкурс. Щодо самих умов, то бажано, щоб було зазначено, що біографія повинна обняти життєві факти і дати характеристику творчості поета.

З глибоким поважанням  
О[лександр] Лотоцький

1913. V. 9.

Петербург, Тучков пер[еулок,] 11

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 118–119.*

## № 189

*[Петербург,] 23 липня [1913 р.]*

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Не виконав доручення Вашого про Карріка<sup>605</sup>, бо його нема в Петербурзі. Вияснилося, що він приїде в кінці серпня. Коли то не буде пізно, то я з ним переговорю зараз же, як він приїде, а коли Вам потрібно мати його відповідь зараз, то його адреса така: Оренбург, Джанетовка, Валерію Вільямовичу Каррику. Не пишу йому сам тепер через те, що треба знати хоч взагалі умови. За перших чотири казочки він призначив з видавництва «Нашим дітям» 100 р[ублів], але ті малюнки були вже готові і ним раніше друкувані. За два малюнки, спеціально зроблених для одної казки, взяв він по 5 р[ублів] за кожний малюнок.

Української етнографії він не знає, і доведеться йому спеціально того вчитися. Скільки всего малюнків видавництво має дати до «Ліса Микити»?

Оголошення про конкурс я читав, але дуже занепокоїв мене один пункт, що премію можна буде поділити. Вважаючи на крющотворне поведження родини небіжчика Ол[ександра] Яковлевича, я в тому бачу велику небезпеку: коли буде призначено не одну премію, як то точно



зазначено в заповіті, то родина буде справуватися і домагатися, щоб сума премії перейшла до «законних спадкоємців», бо волю небіжчика точно не виконано. Я в тому цілком певен і через те радив би премії не ділити. Коли ж Ви та Виділ моїх страхів не поділяєте, то прошу заспокоїти мою душу. Для того «душі заспокоїння», а власне щоб не довелося мені платити тисячі карбованців, додаю тут офіці[я]льну заяву до Виділу. Тій заяві прошу «дати ход» в тім разі, якщо Виділ порішить розділити премію.

Ходять чутки про нові скорпіони проти українства, але певних даних ще нема.

Ми здорові, але я почуваю себе досить знервовано. Думав на якийсь час вирватись з Петербурга, та не пощастило.

Усього кращого. Привіт Вашим.  
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

### VII. 23.

P. S. Давно займає мене один «предмет», і я хотів поговорити з Вами, як Ви приїздили, та забув.

Здається мені, що для студентів-істориків як в Росії, так, думаю і для Ваших слухачів, особливо ж для перших, дуже корисна була б збірка окремих монографій, розкиданих по різних окремих виданнях. Збірка та склала б свого роду хрестоматію наукову, де найважливіші питання були б обговорені детально і давали б провідні думки студентам в їх учебній праці. Для того, може б, довелося б поробити витяги деякі і з цілого Вашого курсу, а здебільшого — подати окремі монографії Ваші та інших учених наших. Розуміється, я не думав би давати цілого плану, а лиш зазначу деякі з тих статей до бажаної збірки:

«Археологічні сліди життя на укр[аїнській] території» (Іст[орія] Укр[аїни] Р[уси], I, 18–41)<sup>606</sup>.

Хв[едір] Вовк, «Передісторичні знахідки на Кир[илівській] ул[иці]» (Мат[еріяли] до укр[аїнсько-]р[уської] етн[ології], III)<sup>607</sup>.

Хв[едір] Вовк, «Магдаленське майстерство» (З[аписки] Н[аукового] Т[овариства], XLVI)<sup>608</sup>.

Біляшівський, «Первобытный человек на берегах Днепра» (К[иевская], ст[арина], [18]90, IV)<sup>609</sup>.

Партицький, «Велика славянська держава»<sup>610</sup> (Ст[аринна] іст[орія] Г[аличини])<sup>611</sup>.

Грушевський, «Анти» (З[аписки] Н[аукового] Т[овариства], XXI)<sup>612</sup>.

[Грушевський.] Етнографічні прикмети (Іст[орія], I)<sup>613</sup>.

[Грушевський.] Укр[аїнсько-]р[уська] колонізація (ibid)<sup>614</sup>.

Антонович, «Древляне» (Виїмки, II)<sup>615</sup>.

Паночовний, «Стародавні грецькі колонії» (Зап[иски], II)<sup>616</sup>.

Грушевський, «Спірні питання»<sup>617</sup>.

[Грушевський.] Теорія великої колонізації.

Костомаров, «Дві руські народности» (Іст[орична] бібл[іотека])<sup>618</sup>.  
[Костомаров,] «Думки про федерат[ивні] начала».

Грушевський, «Суспільно-політичний устрій укр[аїнсько]-р[уських] земель XI–XIII в[іку]»<sup>619</sup>.

[Грушевський,] Схема<sup>620</sup>.

[Грушевський,] «Вступний виклад» і т[акже] ін[ше]<sup>621</sup>.

Про всякий случай ділюся з Вами думкою, яка чомусь засіла мені в голові. Коли вона не придасться до чогось практичного, то принаймній утворить Вам на якусь хвилину добрий гумористичний настрій.

Ще раз цілую Вас.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 298–301 зв.

## № 190

[Петербург, ] 18 лютого [1]914 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Відколи приїхав, не можу прийти до норми. Через те не можу й досі скінчити справи з заповітом. Сьогодні посилаю повідомлення про умови стипендії в Наукове т[овариство] у Львів і разом дозволяю собі на Ваше ймення переслати умови фонду О[лександра] Я[ковича] Кониського при київському Т[оваристві]. Турбую Вас особисто через те, що коли Ви вбачали б у тих умовах які незручності, то можна було б поправити їх до офіційного обговорювання справи в Т[оваристві].

Разом посилаю вірш Ф[едора] Є[вгеновича] Корша. Старий якийсь прислав мені його «на усмотрение». Коли друкувати, то хіба в зв'язку з ювілеєм<sup>622</sup>. Я й запитав, як можна підписати того вірша, і дістав дозвіл, що підписати можна «Хв[едір] Корж» або «Т. Корш», «Ф[едір] Корш». З таким підписом (нехай би був перший з тих підписів) вірш матиме значіння, і, може б, Ви умістили його в ювілейній книжці «України» або «Літературно-наукового вістника»<sup>623</sup>, з приміткою, з якого приводу вірш написаний.

Оригінал конче прошу мені повернути.

Якщо не можна буде друкувати в журналі, то просив би передати в «Раду», хоч се вже був би конфуз для старого.

Усього кращого!

Сподіваюся, що Ви таки справдите свій намір — побувати в Петербурзі.

Щирий привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

914. II. 18.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 97–98 зв.

## КОМЕНТАРІ

<sup>1</sup> Петрашевський П. Г. (в «Сторінках минулого» Петрушевський П. Г.) — товариш О. Лотоцького по Київській академії, який входив до гуртка «співробітників, що опрацьовували біографії діячів з церковного поля». *Лотоцький О.* Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В. Б. Антонович // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 170.

<sup>2</sup> «С[ергій] О[нуфрійович] Липківський був людиною мені близькою не лише ідейно, але й особисто. Як товариш по праці, він у моєму тодішньому життю займав таке ж місце, як пізніше, у Петербурзі, П[етро] Я[нуарійович] Стебницький. На протязі чотирьох літ перебування нашого в академії ми з ним близько ділили радощі й журбу нашого життя — товариського й громадського. Називали нас Аяксами, бо були ми нерозлучні і один одного доповнювали. Все робили ми за спільною участю і щодо поради, і щодо виконання. Все, про що говоритиму далі за часу студентства, належить до С[ергія] О[нуфрійовича] Липківського не в меншій мірі, як до мене». *Лотоцький О.* Академічний побут // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 103.

<sup>3</sup> «Не знаю, з чієї власне ініціативи виникла думка скласти біографічний словник діячів-українців та чужинців, що яким-будь способом причинилися в своїй діяльності до української справи чи навіть взагалі працювали на українській території. План цієї праці задумано дуже широко, увівши в її обсяг діячів з найдавніших часів історичних. Отже мимо свого значіння як справочника, ця праця мала задовольнити потребу в певному історичному компендіумі, якого тоді так дуже бракувало». *Лотоцький О.* Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В. Б. Антонович // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 170.

<sup>4</sup> Кониський Олександр Якович.

<sup>5</sup> Славінський Максим Антонович (псевд. Малий Пророк, Максим Стависький) — за висловом О. Лотоцького, «професійний журналіст», перекладач творів Генріха Гейне українською мовою.

<sup>6</sup> Каманін Іван Михайлович.

<sup>7</sup> Див. прим. 2.

<sup>8</sup> Антонович Володимир Боніфатійович.

<sup>9</sup> Мельник Катерина Миколаївна — дружина В. Антоновича.

<sup>10</sup> Грушевський Олександр Сергійович — брат М. Грушевського.

<sup>11</sup> *Грушевский М.* Дополнительные главы к исследованию: «Барское староство, исторические очерки». — К., 1894. — С. 40–400.

<sup>12</sup> «Найбільшу трудність складало рецензування щотижневих “Епархиальных ведомостей”, вони виходили більш як в 10 епархіях, які в цілості чи в часті займали українську територію; в сій справі дуже допомагав тодішній редактор “Киевских епархиальных ведомостей” протоієрей Павло Ант[онович] Троцький — ширий українець, поборник ідеї перекладу св. Письма на українську мову, в його редакції я користувався тими епар-

хіальними виданнями». *Лотоцький О.* Літературна праця // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 265.

<sup>13</sup> *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 65–74. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>14</sup> *Лаврецький С.* [Рец.] Зеленогорський О. А. Философия Гр. Сав. Сквороды, украинского философа XVIII столетия (Вопросы философии и психологии), 1894 р. кн. 3 май и 4-вересень) / *С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 78.

<sup>15</sup> «... найбільш припав мені до душі тоді многонадійний, гарячий та здібний Макар Крамаренко. Доля після не судила йому виправдати ті великі надії. Впав він в око начальства з боку неблагонадійності, і се закрило йому дорогу до вищої освіти. Учителювання, а після й попування на провінції поволі пригасили святий жар душі його, і хоч пізніше він таки доскочив свої мрії — закінчив Київську академію, та вже то був не той Макар, що позначався колись великими якостями сміливої думки та енергії. Виринув він знову на широкий поверх громадського життя в добу революції, але не визначався проводом, самостійністю чи енергією, — ішов уже слідом за життям, куди воно вело його. Завело воно його врешті до якоїсь церковної авантюри: бувши вже єпископом автокефальної церкви, під чужим впливом одділився він од неї, ставши на якійсь сектярській одбочині. Дуже жалко мені мого колишнього многонадійного Макара, не така йому доля віщувалася». *Лотоцький О.* Перші кроки громадянського життя // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 54.

<sup>16</sup> «Чуб» — псевдонім Іоїля Руденка.

<sup>17</sup> *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Руска граматика. — Львів: Накл. Краєвого фонду, 1893. — 175 с.

<sup>18</sup> Псевдонім О. Кониського.

<sup>19</sup> Псевдонім В. Антоновича.

<sup>20</sup> *Лобанський О.* [Рец.] Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II, Одесса, 1893, 31 с. / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 76–77.

<sup>21</sup> *Щуровський О.* [Рец.] Яковенко В. И. Богдан Хмельницкий, его жизнь и общественная деятельность. Биографический очерк, СПб., 1893, 96 с. // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 65–67.

<sup>22</sup> *Каманин И.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1894. — 94 с.

<sup>23</sup> *Филевич И.* Угорская Русь и связанные с ней вопросы и задачи русской исторической науки. — Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1894. — 32 с.

<sup>24</sup> *Плохинский М.* Поселение грузин в Малороссии в XVIII в. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1893. — № 5. — С. 1–22.

<sup>25</sup> Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае. — К.: Тип. П. Барского, 1894. — 17 с.

<sup>26</sup> *Донцов Г.* Десятилетие Екатеринославской городской женской гимназии, 1883–1893. — Екатеринослав, 1894. — 15 с.

<sup>27</sup> Малорусские песни, преимущественно исторические, собр. Я. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874–1894 г. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Т. 6: Труды педагогического отдела. — Вып. 2. — Харьков, 1894. — 112 с.

<sup>28</sup> *Павловский И.* Полтавская битва (С портр. Петра Великого 2 картинами, рис. памятников и объяснением) / Сост. И. Павловский. — Полтава: Тип. Губ. правл., 1895. — 36 с.

<sup>29</sup> Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д. Багалей. — Т. 1: 1802–1815 г. — Вып. 1. — Харьков: Тип. А. Дарре, 1894. — 203 с.

<sup>30</sup> *Осадчий Т.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. — Херсон: Тип. О. Ходушиной, 1894. — 198 с.

<sup>31</sup> Адрес-календарь личного состава Киевской епархии, с алфавитным списком протоиереев и священников, за 1894 г. — К., 1894. — 184 с.

<sup>32</sup> Результаты однодневной переписи Одессы 1 декабря 1892 года: Ч. 1. Население. Ч. 2. Квартиры. Ч. 3. Дворовые места и подворно-хозяйственная перепись. — Одесса: «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1894. — 747 с.

<sup>33</sup> *Велецкий С.* Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год: Краткий очерк. — Полтава: Тип. Л. Фряшберга, 1894. — 145 с.

<sup>34</sup> *Падалка Л.* Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь // Киевская старина. — К., 1893. — Т. XLI: апрель, май и июнь — С. 243–262.

<sup>35</sup> *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — 3-е изд. — Т. 2: Господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II, XVII-ое столетие — СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1886. — 536 с.

<sup>36</sup> Историчні монографії: У 11 т. — Т. 10: Мазепа. — Ч. 1. — Львів: Друкарня НТШ, 1895. — 198 с. — (Серія «Руська історична бібліотека» Т. 17 / Ред. О. Барвінський); Историчні монографії: У 11 т. — Т. 11: Мазепа. — Ч. 2. — Львів: Друкарня НТШ, 1895. — 126 с. — (Серія «Руська історична бібліотека» Т. 18 / Ред. О. Барвінський).

<sup>37</sup> Наголкін Василь Петрович, видавець.

<sup>38</sup> *Чулай Грицько.* Зирка: збирник з поезій / Г. Грушевський. — К.: Изд. В. Наголкіна, 1894. — 16 с.

<sup>39</sup> *Лотоцький О.* Батьків гріх: оповідання. — К., 1895. — 16 с.

<sup>40</sup> Степан Кедреновський — родич по лінії матері М. Грушевського, помер 1 листопада 1894 року. «Степан Кедреновський — ще більш фатальна постать. Учителював на другому передмісті київському — Юрковиці (звідси його літературний псевдонім — Степан Юрковиця). Інтелігентний, вихований, з добрим тенором, він був звичайно окрасою наших товариських сходин з співами. Коронним номером його репертуару була пісня:

“Ой ти, Харьку, ой ти, батьку”, яку виконував він із зворушливою чулістю. Серед його статей зазначу поважну розправу в “Правді” “Весілля в селі Ковалівці”. Під впливом тої радикальщини, що захоплювала російські круги, підпав і він сій течії, що зламала його не національні, а моральні погляди. Вирішивши іти в село на політичну роботу, він, спинившись на професії священика, постановив з радикальної фронди, що для сеї професії не треба ні внутрішнього покликання, ні позитивної релігійної думки. До того ж, перейнявся думкою, що любов, як моральне чуття, се — забобон, не вартий уваги радикально настроєної людини, оженився так собі, “з маху”, не знаючи зовсім своєї подруги життя, — аби лиш задовольнити формальним приписам, що вимагали од священика бути жонатим. Наслідки тої розумової радикальщини були на практиці дуже сумні. Співжиття з чужою духовою людиною було самим пеклом. Як людина чутка і чесна, скоро відчув він, який злочин чинить, без віри задовольняючи релігійні потреби своїх парафіян. Хворий на туберкульоз горла, він з відчаю почав запивати. Передчасна смерть його була якась таємнича, немовби не обійшлося без самогубства. Переведено було духовною владою пильне слідство, яке викрило склади нелегальної української літератури в церкві під престолом, — се, розуміється, викликало острах і відразу серед благовірних духовних кругів і довго вживалося як повчаючий приклад на тему: “Дивіться, діти, на його”. Ся жертва чужинських ідейних впливів коштувала нам дорого: і таку цінну людину ми стратили, і багато загублено на пониженню ідейно-морального престижу в очах середнього українського обивательства». *Лотоцький О.* Перші кроки громадянського життя // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 54.

<sup>41</sup> *Л. О.* [Рец.] Н. М. О прошлом Подолии, Каменец-Подольский, 1895, 46 с. / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 18.

<sup>42</sup> *Лобанський О. І.* [Рец.] Песковский М. Л. Барон Н. А. Корф, его жизнь и педагогическая деятельность: Биографический очерк, Жизнь замечательных людей, биографическая библиотека Ф. Павленкова, Спб., 1893, 95 с. / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Львів, 1895. Т. V. — Кн. 1. — С. 84–85.

<sup>43</sup> *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівськiм університеті 30 вересня 1894 р. // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 65–74. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>44</sup> «Дрібна бібліотека» — серія популярних видань під редакцією Івана Франка.

<sup>45</sup> «Дзвінок» — двотижневий часопис, який видавався у Львові у 1890–1914 рр.

<sup>46</sup> Грушевський Марко Федорович.

<sup>47</sup> Лебединцев Петро Гаврилович.

<sup>48</sup> Щербина Володимир Іванович.

<sup>49</sup> *Бобринський А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — Т. 1: Дневники пятилетних раскопок. — СПб.: Тип.

М. Стасюлевича, 1887. — 170 с.; Т. 2: Дневники раскопок 1887–1889 гг. гр. Алексея Бобринского. — СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1894. — 232 с.

<sup>50</sup> *Слепушкин И.* О том, как Богдан Хмельницкий освободил Украину от польской неволи. — 4-е изд. — К., 1894. — 70 с.

<sup>51</sup> Оглоблін Микола Михайлович — історик та археограф.

<sup>52</sup> Черкаський Іринарх Ювеналович, псевдонім Асап. Див.: *Цимбал Б. Владика й Асап — загадкові особи в оточенні Михайла Грушевського (Дві нотатки до коментаря) // Записки НТШ.* — Львів, 2017. — Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. — С. 335–352.

«Радикалізмом поглядів визначався і ще один член громади [Іринарх] Ч[еркаський], що звичайно демонстрував ті погляди в штучно прибраній цинічній формі. З четвертого класу семінарії держав він іспит на атестат доспілості в гімназії, видержав добре, але в письмений праці на якусь моралізаторську тему умудрився заперечити існування якого-будь морального елементу у відносинах батьків і дітей, зводячи сі відносини до самих зоологічних моментів. Такі погляди збентежили екзаменаційну комісію, що, оцінюючи гідність матуранта, мала надавати певну вагу і “благонадійності” його поглядів. Коли ми питали Ч[еркасько]го, нащо він ту дурницю писав у екзаменаційній вправі, він уперто відповідав: “Бо я так думаю”. Директор гімназії, щоб умити руки в його справі, оддав її на розсуд законоучителя, так би мовити, фаховця справ моралі. На щастя, законоучителем був мій добрий знайомий (свящ[еник] І. Троїцький), що обіцяв урятувати безпардонного радикала та врешті вирік такий присуд: бувший семінарист, складаючи іспит у світській школі, висловом таких радикальних поглядів мав на увазі подобатись світським педагогам, але в тому, крім молодечої легковажності, немає більш нічого поважнішого. Дістав таки Ч[еркаський] матуру, в університеті заявився здібним студентом, здатним до літературно-наукової праці, написав конкурсону оригінальну розправу на золоту медаль (на юридичну тему) і після надрукував її українською мовою.

Скінчивши університет, він пішов по судовій службі і якимось зник з обрії життя нашої громади, дуже тим громаду образивши. Аж пізніше, після розрухів аграрних 1906 р[оку], прочитав я в газетах, що в У[шицькому] повіті обвинувателем селян за аграрні непорядки має виступати в окружному суді товариш прокурора Ч[еркаський]. Того ж літа був я на Україні і на дебаркадері одної провінційальної залізничної станції зустрічався з Ч[еркаським]. З приводу його ролі в майбутньому процесі обмінялися ми дуже гострими репліками, а після прочитав я в газетах, що товариш прокурора Ч[еркаський] одмовився обвинувачувати селян, а замість того обвинувачував представників поліції, що своїм поведженням спровокувала селян на розрухи. По щирості думаю, що Ч[еркаський] вчинив се з власного переконання, незалежно од нашої розмови, бо “він так думав”, як колись так само “думав” та на екзаменаційній вправі мало рахувався з наслідками свого думання. За такий вилом з тогочасних урядових провідних тенденцій Ч[еркасько]го звільнили з посади. Літ десять після того пропадав він у безвісті для українського громадського життя, а з початком рево-

люції знову виявився як здібний робітник у судовому фаху — спершу як практик, а після як теоретичний дослідувач. Знов-таки, за ненормальних умов для української справи, майже два десятки кращих літ сеї здібної людини пропали для тої справи безпослідно. За старих умов се — звичайна, типова доля тих людей, що над їх політичним вихованням затрачено стільки сили в українських нелегальних організаціях». *Лотоцький О.* Перші кроки громадянського життя // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 54–55.

<sup>53</sup> Піхно Дмитро Іванович — редактор «Киевлянина» у 1879–1911 рр.

<sup>54</sup> Студинський Кирило Йосипович.

<sup>55</sup> Тимченко Євген Костянтинович.

<sup>56</sup> Участь у підготовці словника Бориса Грінченка.

<sup>57</sup> *П. П.* [Рец.] Еварницький Д. И. Иван Дмитриевичъ Сирко, славный кошевой атаман войска Запорожских низовых казаков, Спб., 1894 // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 69–71.

<sup>58</sup> *В. І.* [Рец.] Мякотин В. Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии, Русское богатство, 1894, № 2–4 // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 71–76.

<sup>59</sup> *Арсений*, Гавриил Банулеско-Бодони, экзарх Молдо-Влахийский (1808–12 гг.) и митрополит Кишиневский (1813–[18]21 гг.) / *А. Стадницький.* — Кишинев: Тип. Э. Шлиомовича, 1894. — 455 с.

<sup>60</sup> *О. Л., С. Л.* [Рец.] Труды Киевской духовной академии, Кн. 5–12; «Киевские епархиальные ведомости»; «Черниговские епархиальные ведомости»; «Холмско-варшавский епархиальный вестник»; «Вестник Европы»; «Русская мысль»; «Книжки “Недели”»; «Русское богатство»; «Русское обозрение»; «Русский вестник», Кн. III; *Л. О.* Галицко-русский вестник; *О. І. Л.* «Богословский вестник»; «Литовские епархиальные ведомости»; «Могилевские епархиальные ведомости»; «Церковные ведомости» / *О. Лотоцький, С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Кн. 3. — С. 2–11, 16–20.

<sup>61</sup> Георгій Кониський народився 1717 року.

<sup>62</sup> Псевдонім Олександра Лотоцького. *Цимбал Б.* Владика й Асап — загадкові особи в оточенні Михайла Грушевського (Дві нотатки до коментаря) // Записки НТШ. — Львів, 2017. — Т. ССLXX: Праці Історично-філософської секції. — С. 335–352.

<sup>63</sup> Див. прим. 14.

<sup>64</sup> Див. прим. 1.

<sup>65</sup> *Х.* Исторический Вестник // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VII. — Кн. 3. — С. 25.

<sup>66</sup> *Левицький К.* [Рец.] Демченко Т. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1587 гг.), Исследование, К., 1894, Часть I, 273 с.; Максимейко Н. Источники уголовных законов Литовского статута, К., 1894, 184 с.; Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому статуту, К., 1894, 171 с. // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 55–65.

<sup>67</sup> Див. прим. 59.



<sup>68</sup> Юзефович Борис Михайлович — цензор у справах іноземної преси.

<sup>69</sup> Див. прим. 46.

<sup>70</sup> *Богданов Е.* Сборник церковных напевов, издревле употребляемых в Подольской, а частию Волынских епархиях. — Вильна, 1894. — 43 с.

<sup>71</sup> Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович — професор Київського університету.

<sup>72</sup> *Л. С.* [Рец.] Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от перваго ее возникновения на Руси до настоящего времени, СПб., 1894., Вып. I. / С. Липківський // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 8–9.

<sup>73</sup> *Лобанський О.* [Рец.] Петров А. Пятидесятилетие научной разработки славянских источников для биографии Кирилла и Мефодия (1843–1893), Москва, 1894, 56 с.; Петров А. Спорные вопросы миссионерской деятельности св[ятого] Кирила философа на Востоке, Одесса, 1894, 13 с.; Петров А. Апокрифическое пророчество царя Соломона о списку XIII в. // Памятники древней письменности, СПб., 1894, Т. СІХ, 14 с. / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Т. V. — Кн. 1. — С. 7–8.

<sup>74</sup> *Т. О.* [Рец.] Рубинштейн С. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 г., Вильно, 1894 / *О. Терлецький* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 71.

<sup>75</sup> *Л. О.* [Рец.] Папков А. Церковные братства. Краткий статистический очерк о положении церковных братств к началу 1893 г., СПб., 1894, 146 с. (Напечатано на основе приказа обер-прокурора Синода) / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 54–55.

<sup>76</sup> *Грушевський М.* Нові розправи про внутрішній устрій в[еликого] кн[язівства] Литовського // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 1–32.

<sup>77</sup> Оглоблін Н. Я. — власник книгарні у Києві.

<sup>78</sup> *Грущенко С.* [Рец.] Барадюлин Г. Жизнь и деятельность св[ятого] Феодосия Углицкого архиепископа Черниговского, Христианское чтение, 1897, Кн. IV–VII, IX / С. Іваницький // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXVI. — Кн. 6. — С. 31–34.

<sup>79</sup> «Тим часом для громади настали тяжкі дні. До семінарського начальства прийшло повідомлення (очевидно, з того ж джерела, що й до ректора академії) про існування злочинного українофільського гуртка в семінарії. Узялося те начальство за розслід і напалося з усім натиском на запідозреного учня — Полікарпа Гдешинського, що дійсно був членом громади та ще й одним з найбільш живих і талановитих. Залякали хлопця, і він розповів про все. Настали репресії. Семінаристи-громадяни постраждали, порівнюючи, не тяжко, — зменшення нотатки за “поведение”, в найгіршому разі й позбавлення “казенного кошту”. Найтяжче випало бідному Луці, бо був він духовим осередком громади та знаходився у межах цілковитої досяжності для духовного начальства, його звільнено з посад в консисторії та в Йорданській церкві, а головно позбавлено права мати службу в межах київської епархії. Се було справжнім крахом для Луки. Відірваний

від київського ґрунту та від духової дитини, своєї громади, він втратив усе те, чим жив. Переїхав у Таврію, став там священиком і невдовзі помер. Про сю надзвичайну людину з приводу її смерті докладно писав С[ергій] О[лександрович] Єфремов у “Раді”». *Лотоцький О.* Семинарська громада // *Його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 227–228.

<sup>80</sup> Іоїль Руденко «...учителював у початковій школі на Соломенці, передмісті Києва, був дуже рухливий в праці та здібний, визначався і добрим публіцистичним хистом. Його статті в “Правді” (підписувався “Чуб”) були живі й інтересні. Се був зразок свідомої, політично-вихованої людини, зовсім готової до політичної праці. З Києва пішов він на учительську працю на село і там досить опустився, одійшовши од безпосередніх зв’язків з громадським осередком. На жаль, така доля досить часто повторювалася з людьми, що на довгий час одривалися од громади». *Лотоцький О.* Перші кроки громадянського життя // *Його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 53.

<sup>81</sup> Див. прим. 1.

<sup>82</sup> *Хаханов А.* Очерки по истории грузинской словесности. — Вып. 1: Народный эпос и апокрифы. — Москва: Университетская типография, 1895. — 367 с.

<sup>83</sup> Див. прим. 75.

<sup>84</sup> *Павлов А.* О начале Галицкой и Литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века. — Москва: Университетская типография, 1894. — 40 с.

<sup>85</sup> С. Ю. [Рец.] Павлов А. О начале Галицкой и Литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века, Москва, 1894; Тихомиров И. Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование, СПб., 1895, 189 с. / Ю. Сицинський // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XII. — Кн. 4. — С. 16–20.

<sup>86</sup> Год первого нашествия русских на Константинополь // *Византийский временник.* — СПб., 1894. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 258–259.

<sup>87</sup> Див. прим. 5.

<sup>88</sup> *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь: исторический очерк. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1893. — 407 с.

<sup>89</sup> [Рец.] Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь: исторический очерк, К., 1893 // *Записки НТШ.* — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 34–39.

<sup>90</sup> П. [Рец.] Падалка Л. Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь, К., 1893 (Відбиток: Киевская старина, Т. V); Падалка Л. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества, К., 1894 // *Записки НТШ.* — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 18–26.

<sup>91</sup> Див. прим. 46.

<sup>92</sup> Скачковський Лука Полікарпович.

<sup>93</sup> «Университетские известия» — щомісячне наукове видання Київського університету, яке видавалося протягом 1861–1919 рр.

<sup>94</sup> Іконников Володимир Степанович.

<sup>95</sup> Див. прим. 50.

<sup>96</sup> *Пясецкий Г.* О святом Кукше как просветителе Орловского края: Историческое исслед[ование]. — Орел: Тип.-лит. В. Матвеева, 1894. — 123 с.

<sup>97</sup> *Л. С.* [Рец.] Гапанович П. Судьбы Радочницкого монастыря Замостского уезда, Люблинской губернии, Варшава, 1894 / *С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 48–49.

<sup>98</sup> *Гапанович П.* Судьбы Радочницкого монастыря Замостского уезда, Люблинской губернии. — Варшава, 1894.

<sup>99</sup> *Покровский Ф.* Из доисторического быта на славянско-литовской границе // Виленский вестник. — Вильна, 1894. — № 189–192: 3–8 сентября. — 19 с.

<sup>100</sup> *Покровский Ф.* Случайная археологическая находка [в Костромском уезде]. — Москва: т-во тип. А. Мамонтова, 1894. — 5 с.

<sup>101</sup> Див. прим. 59.

<sup>102</sup> Описание 432-х рукописей, принадлежащих Санкт-Петербургской духовной академии и составляющих ее первое по времени собрание / Сост. Алексей Родосский. — СПб.: тип. А.О. Башкова, 1893. — 427 с.

<sup>103</sup> *Ольховский Г.* Важный момент с истории Холмской Руси. Холмский кафедральный Рождество-Богородицкий собор от начала его существования до введения унии на соборе в Бресте (1001–1596) // Странник. — СПб., 1901. — Т. VIII. — С. 210–230.

<sup>104</sup> *Петровский С.* Одесский кафедральный Преображенский собор: историческое описание. — Одесса, 1894. — 123 с.

<sup>105</sup> *Соболевский А.* Южно-славянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках. — СПб: Тип. М. Меркушева, бывш. Н. Лебедева, 1894. — 30 с.

<sup>106</sup> *Турцевич А.* Русская история (в связи с историей Великого княжества литовского). — Вильна: Тип. А. Сыркина, 1894. — 147 с.

<sup>107</sup> *Недельский С.* Униатский митрополит Лев Кишка и его значение в истории унии. — Вильна: Губ. тип., 1893. — 317 с.

<sup>108</sup> *Викул П.* Столетие учреждения Православной епархии в Подолии (1795–1895). — Вильна: Тип. А. Сыркина, 1895. — 48 с.

<sup>109</sup> *Викул П.* Прошедшее Подолии: По поводу столетия воссоединения Подолии с Россией 1793–1893. — 2-е изд. — Каменец-Подольск, 1893. — 64 с.

<sup>110</sup> *Владимиров П.* Слово о полку Игореве: Из лекции П. Владимирова. — Вып. 1. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира В. Завадского, 1894. — 71 с.

<sup>111</sup> *Владимиров П.* Начало славянского и русского книгопечатания в XV–XVI веках. — К.: Тип. Н. Пилющенко и К<sup>о</sup>, 1894. — 34 с.

<sup>112</sup> Див. прим. 99.

<sup>113</sup> *В. С.* [Рец.] Покровский Ф. Из доисторического быта на славянско-литовской границе, Вильна, 1894, 19 с. (Відбиток: Виленский вестник, 1894) // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 2–3.

<sup>114</sup> *Покровский Ф.* К исследованию курганов и городищ на восточной окраине современной Литвы. — Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, преемн. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1897. — 59 с.

<sup>115</sup> *Гнатюк В.* [Рец.] Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым. I: Суеверия и обряды; II: Легенды, сказки и рассказы, Одесса, 1894, 202 с. // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 48–60.

<sup>116</sup> *М. Д.* [Рец.] Крыжановский Г. Рукописная евангелия Волынского епархиального древлехранилища, Почаев, 1895, 75 с. // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Кн. 2. — С. 25–27.

<sup>117</sup> *М. Д.* [Рец.] Коллекция древних предметов и монет, пожертвованных Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии Н. А. Леопардовым, К., 1895 // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 1–2.

<sup>118</sup> Ківлицький Євген Олександрович.

<sup>119</sup> *Антонович В.* Розвідка про гайдамаччину // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці. — Львів: Друкарня НТШ, 1897. — С. 1–96. — (Серія: Руська історична бібліотека; Т. 19).

<sup>120</sup> «Старався я розвинути охоту до писання і в молодих громадянах, аби викликати сим письменницький нахил, що без перших спроб, може б, не виявився. Для того раз перед літом роздав я кільком членам семінарської громади, що, на мою думку, до того надавалися, виготовити за літо по перекладові оповідання про дітей з російської мови. Самі оповідання вибирав я з кращих тодішніх журналів для дітей. Переклади було зроблено, виправлено, і вийшов гарненький збірничок, що дуже придався б за нашої надто тоді ще бідної дитячої літератури. Тож надумавсь я видрукувати той збірничок та й пустив його у першу Сціллу — цензуру. Цілком несподівано тим збірничком мала вирішитися в цензурі доля української дитячої лектури. Якраз тоді в цензурі виявилася тенденція обмежити ту навіть легальну ділянку “красного письменства”, яку єдино дозволено було для українського слова, а саме почато забороняти твори, призначені для дітей. Сталого рішення ще не було, і в практичному доконанню тої тенденції помічалось ще хитання. Згаданий збірничок (“Віночок”), що мав виразно характер лектури, для дітей призначеної, і дав цензурній установі столичній привід поставити засадничо питання про лектуру для дітей українською мовою. Цензура, видимо, поставила справу на ґрунт педагогічний і переслала “Віночок” на “заключение” Міністерства освіти, се останне переслало його “по принадлежности” кураторові Київської шкільної округи, а сей останній доручив розглянути і подати думку офіційному фаховцеві по українських справах серед київських педагогів — В[олодимиру] П[авловичу] Науменкові. Здавалось, що справа впала на добрий ґрунт і піде на добре». *Лотоцький О.* Літературна праця // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 266.

<sup>121</sup> Комаров Михайло Федорович.

<sup>122</sup> Старовойтенко Павло Іларіонович.

<sup>123</sup> *Старовойтенко П.* Учение св. Кирилла Иерусалимского о Таинствах. — К., 1895. — 170 с.

<sup>124</sup> Малишевський Іван Гнатович — професор в Київській духовній академії.

<sup>125</sup> *Лилеев М.* Из истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв. — Вып. 1. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. — 596 с.

<sup>126</sup> *Чистович И.* Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия. — СПб.: Синодальная тип., 1894. — 381 с.

<sup>127</sup> *Лащенко Н.* Христофор — первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский. — Харьков: Харьковский губернский статистический комитет, 1895. — 286 с.

<sup>128</sup> *Киприанович Г.* Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени. — Вильна: Тип. И. Блюмовича, 1895. — 236 с.

<sup>129</sup> *Доброклонский А.* Руководство по истории русской церкви. — Вып. 4: Синодальный период 1700–1890 г. — Москва: Университетская типография, 1893. — 444 с.

<sup>130</sup> *Лебединцев П.* К вопросу о киевском митрополите XII в. Михаиле. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1895. — 14 с.

<sup>131</sup> Залізняк Микола Кіндратович.

<sup>132</sup> *Маниковский Ф.* Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря. — К.: Тип. С. Кульженко, 1894. — 60 с.

<sup>133</sup> Комаров Михайло Федорович.

<sup>134</sup> *П. П.* [Рец.] Маниковский Ф. Историко-статистическое описание Киево-Флоровскаго женского монастыря, К., 1894; Малиженковський Н. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь, К[иевские] епархиальные ведомости, 1895, № 6–7, 9, 11, 13 // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 21–24.

<sup>135</sup> Див. прим. 129.

<sup>136</sup> Бадені Казимир Фелікс — голова уряду та міністр внутрішніх справ у Австро-Угорській імперії у 1895–1897 рр.

<sup>137</sup> Кибальчич Турвон Венедиктович.

<sup>138</sup> *Антонович В.* По вопросу об уничтожении Ярославова вала. — К., 1895. — 40 с. — (Відбиток: «Киевское слово»).

<sup>139</sup> *Кибальчич Т.* Уничтожение древнего Ярославова вала в Киеве: в защиту исторической правды: (По поводу реферата профессора В. Б. Антоновича «По вопросу об уничтожении Ярославова вала», читаемого в публичном заседании Исторического общества Нестора-Летописца, 15-го октября). — К.: Тип. П. Барский, 1895. — 105 с. — (Відбиток: «Жизнь и искусство»). — 1895. — № 308, 310, 315, 317, 322, 324, 329, 331).

<sup>140</sup> «Чутка про всю ту складну історію з “Віночком” дійшла врешті й до мене, і я звернувся до Науменка з проханням пояснити, як саме стоїть справа. Він докладно задовольнив моє бажання і прочитав мені свою записку, що вже написав і передав кураторові. В тій записці якнайбільше

розхвалив він збірничок і з погляду додержання чистої народної мови, і з погляду високої літературної вартості самих творів, а в доказ останнього навів, в яких саме кращих виданнях російських і під якими назвами вони друкувалися. Завважити треба, що переклади мовою українською безумовно заборонялися, тож вказівка на перекладний характер видань вже згори давала підставу для заборони, мимо міркувань педагогічних чи яких інших. Се я й сказав Науменкові. Він одповів, що раз його запитують, то він по совісті мусів подати думку з усіма вичерпуючими даними. Розуміється, становище його було тяжке, і трудно сказати, як би хто інший повівся на його місці в таких, дуже скрутних тоді, обставинах. Але в результаті збірник заборонено і внаслідок усіх тих зносин між двома міністерствами видано 1895 року наказ по цензурі забороняти в українській мові і белетристичні твори, призначені для читання дітям. Так сумно скінчилися літературні спроби громади». *Лотоцький О.* Літературна праця // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 266.

<sup>141</sup> *Л. С.* [Рец.] Л. П. К вопросу о киевском митрополите XII в. Михале, К., 1895, 12 с. (Відбиток: Чтения в Историческом обществе Несторалеписца. — Т. X) / *С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 6–10.

<sup>142</sup> *Дмитриевский А.* Русские на Афоне: Очерк жизни и деятельности игумена Русского Пантелеймоновского монастыря священно-архимандрита Макария (Сушкина). — СПб: Тип. С. Добродеева, 1895. — 422 с.

<sup>143</sup> *Л. С.* [Рец.] Миропольский С. Очерк истории церковноприходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени, СПб., 1895, Вып. 2: Школы и образование в эпоху монгольского ига, 30 с. / *С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XII. — Кн. 4. — С. 15–16.

<sup>144</sup> Календарь Подольской епархии на 1896 год / Под ред. Е. Сецинскаго. — Каменец, 1895. — 197 с.

<sup>145</sup> Див. прим. 108.

<sup>146</sup> *Петров Н.* Киевская академия во второй половине XVII века. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1895. — 171 с.

<sup>147</sup> Автор статті Сергій Олександрович Єфремов.

<sup>148</sup> *Л. С.* [Рец.] Ливотов Е. Георгий Конисский, архиепископ белорусский, Русское обозрение, 1895, № 3, 4, 6 / *С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. V. — С. 25–26.

<sup>149</sup> *П.* [Рец.] Лилеев М. Из истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв., К., 1895, Вып. 1, 596 с. // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. 5. — С. 19–22.

<sup>150</sup> *Я. Г.* [Рец.] Стеллецкий Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году, Харьков, 1895, 219 с. // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 28–32.

<sup>151</sup> *П.* [Рец.] Петров Н. Киевская академия во второй половине XVII века, К., 1895, 171 с. (Відбиток: Труды Киевской духовной академии) // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 14–19.

<sup>152</sup> Виймки з жерел до історії України-Руси до половини XI віка / Упорядкував М. Грушевський. — Львів: Друкарня НТШ, 1895. — 123 с.

<sup>153</sup> *Петров А.* Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христе, находящееся в пространном житии св. Константина философа, по списку XIII в. // Памятники древней письменности. — СПб., 1894. — Т. СІХ. — 14 с.

<sup>154</sup> Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н. Петров. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1880. — 60 с.

<sup>155</sup> Паньківський Костянтин Костянтинович.

<sup>156</sup> Кучинський Андрій Прокопович.

<sup>157</sup> *Лотоцький О.* Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI вв. // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. ІХ. — Кн. 1. — С. 1–34.

<sup>158</sup> Псевдонім Олександра Григоровича Черняхівського.

<sup>159</sup> *Огоновський О.* История литературы русской. — Ч. 4. — Львів: Друкарня НТШ, 1894. — 348 с.

<sup>160</sup> Словарь російсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. — Т. 2: К–П. — Львів: Друкарня НТШ, 1894. — 290 с.

<sup>161</sup> *Д.* [Рец.] Лашенков Н. Христофор (Сулима), первый епископ слободско-украинский и харьковский, Харьков, 1895, 286 с. (Відбиток: Сборник Харьковского историко-филологического общества, 1893–1895) // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XVII. — Кн. 3. — С. 39–41.

<sup>162</sup> *М.* [Рец.] Подольские архипастыри. К столетию учреждения Подольской епархии, Каменец, 1895, 194 с. (Відбиток: Труды Подольского епархиально-статистического комитета, Вып. VIII) / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XIV. — Кн. 6. — С. 20–23.

<sup>163</sup> *М.* [Рец.] Календарь Подольской епархии на 1896 год, под редакцией Е. Сецинского, Каменец, 1895, 196 с. / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 56–58.

<sup>164</sup> Выписки из Полного собрания законов / К. Победоносцев. — СПб., 1895. — 300 с.

<sup>165</sup> *М. Грушевський* одружився з Марією Сильвестрівною Вояківською 26 травня 1896 року у Скалі.

<sup>166</sup> *І.* Богословский Вестник // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 5–6.

<sup>167</sup> «Зайшов до О[лександра] Я[ковича] Кониського, і почали ми перебірати, які єсть установи у Києві, що до них можна було б вступити.

— “Казенна палата”, — почав він.

— “Ні, — кажу, — се геть. Палата та ще й казенна, — фе!”

— “Акциз”.

— “Гм. Репутація якась сумнівна”.

— “То було раніше. Ну, то от — контроль”.

— “Се, звичайно, ліпше. А де він?” — питаю.

— “Та біля університету”». *Лотоцький О.* Служба в Державному контролі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 154.

<sup>168</sup> Слово втрачено через пошкоджений аркуш.

<sup>169</sup> *Титов Ф.* Духовные школы Курско-Белгородской епархии // Курские епархиальные ведомости. — Курск, 1893. — № 35. — С. 777–781.

<sup>170</sup> *Багалея Д.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). — Т. 1. — Вып. 2: (1802–1815 г.). — Харьков: тип. Зильберберга, 1896. — С. 203–483.

<sup>171</sup> *В. І.* [Рец.] Багалея Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным источникам), Харьков, 1896, Т. 1: 1802–1815, Вып. 2, С. 203–483 / *В. Щербина* // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 37–41.

<sup>172</sup> Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 2: первая половина XVII ст. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1896. — 438 с.

<sup>173</sup> *Рудницький С.* [Рец.] Мемуары, относящиеся к истории южной Руси / Перевод К. Мельник (под ред. В. Антоновича), 1896, Вып. II: первая половина XVII ст., 438 с. // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXIII–XXIV. — Кн. 3–4. — С. 1–5.

<sup>174</sup> Плетньова Надія Василівна — хазяйка київської квартири, де мешкав М. Грушевський.

<sup>175</sup> Рукопис Митрофана Довгалевського «Комическое действие».

<sup>176</sup> Див. прим. 161.

<sup>177</sup> *Грущенко С.* [Рец.] Волынский историко-археологический сборник / издание распорядительного комитета Волынского церковно-археологического общества, Почаев; Житомир, 1896, Вып. 1 / *С. Іваницький* // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — Кн. 2. — С. 34–37.

<sup>178</sup> *Д.* [Рец.] Календарь подольской епархии на 1897 год (приложение к «Подольским епархиальным ведомостям»), Каменец, 1896 // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — Кн. 2. — С. 41–42.

<sup>179</sup> *В.* [Рец.] Петровский С. Семь херсонских архиепископов, Одесса, 1894, 184 с. // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 41–43.

<sup>180</sup> *П.* [Рец.] Петров Н. Киевская академия во второй половине XVII века, К., 1895, 171 с. (Відбиток: Труды Киевской духовной академии) // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 14–19.

<sup>181</sup> *П.* [Рец.] Эварницкий Д. История запорожских козаков, СПб., 1897, 646 с. // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XVIII. — Кн. 4. — С. 24–29.

<sup>182</sup> *Л. С.* [Рец.] Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени, СПб., 1895, Вып. 3: Школы на Руси в XV–XVIII в., 143 с. // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Кн. 5. — С. 9.

<sup>183</sup> Рукопис Митрофана Довгалевського «Комическое действие».

<sup>184</sup> *І.* Богословский Вестник // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 5–6.

<sup>185</sup> *Козловский И.* Сильвестр Медведев: Очерк из истории русского просвещения и общественной жизни в конце XVII в. — К.: Тип. Университета св. Владимира, 1895. — 363 с.

<sup>186</sup> Див. прим. 183.

<sup>187</sup> Словарь російсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. — Т. 4: С–Я. — Львів: Друкарня НТШ, 1898. — 242 с.



<sup>188</sup> *Лотоцький О.* Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в / *О. Лотоцький* // *Записки НТШ*. — Львів, 1898. — Т. XXI. — Кн. 1. — С. 1–46.

<sup>189</sup> Лотоцька Оксана Олександрівна.

<sup>190</sup> «Матеріально було мені трудно жити. Удержання моє підвищувалося дуже помалу, бо майже на протязі цілого року я не займав штатної посади. А було се з причини неурегульованості моїх матеріальних відносин з духовним відомством. За проживання в академічному інтернаті я обов'язаний був або відслужити 5 років в духовному відомстві, або заплатити одноразово біля тисячі карбованців. На духовну службу мене не пускали, а разом не міг я вступити на службу державну, поки не вирівняю свого боргу синодові. Я не міг заплатити зразу свого боргу, почалася канцелярська тяганина в справі розсрочення на рати і закінчилася аж улітку дальшого року. Дістаючи тим часом всього 40 карбованців місячно, я мав доробляти таку суму, щоб можна було існувати. Довелося приватно взяти обов'язки бухгалтера в трьох педагогічних установах, що були під керівництвом одного директора: а саме в жіночих гімназіях подільській і фундуклєвській та в пансіоні графині Левашової». *Лотоцький О.* Служба в Державному контролі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 156.

<sup>191</sup> *Словарь російсько-український* / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. — Т. 3: П–С. — Львів: Друкарня НТШ, 1896. — 292 с.

<sup>192</sup> «Исповедь» Иоанна Некрашевича // *Руководство для сельских пастырей*. — К., 1877. — № 11.

<sup>193</sup> *І. З.* [Рец.] Сребницький І. К біографії Георгія Кониского, К., 1895, 37 с. (Відбиток: Сборник Нежинского историко-филологического общества, Т. 1) // *Записки НТШ*. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 32–33.

<sup>194</sup> *Spectator*. З російської України / *О. Лотоцький* // *Літературно-науковий вістник*. — Львів, 1898. — Т. 1. — С. 49–59; С. 107–112; С. 190–200.

<sup>195</sup> *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя. — Т. 1. — Львів, 1898. — 254 с.

<sup>196</sup> Речення написане рукою Сергія Липківського.

<sup>197</sup> Див. прим. 188.

<sup>198</sup> Іваницький Сергій Митрофанович (псевдонім Сергій Грущенко).

<sup>199</sup> *С[ергій] Г[рущенко]*. [Рец.] Дмитриевский А. Арсеній, архієпископ елассонский (суздальский тоже) и его вновь открытые исторические мемуары, «Труды Киевской Духовной академии, 1898–1899» / *С. Іваницький* // *Записки НТШ*. — Львів, 1900. — Т. XXVIII. — Кн. 6. — С. 15–16.

<sup>200</sup> *Є. С.* [Рец.] Осадчий Т. Образованные земледельцы в Южной Руси, К., 1887, 60 с. // *Записки НТШ*. — Львів, 1898. — Т. XXII. — Кн. 2. — С. 48–49; *Є. С.* [Рец.] Осадчий Т. Крестьянское товарищеское землевладение в Херсонской губернии, Одесса, 1897, 33 с. // *Записки НТШ*. — Львів, 1898. — Т. XXII. — Кн. 4. — С. 54–55.

<sup>201</sup> [Рец.] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, Каменец-Подольский, 1897, Т. 8, 479 с. // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Кн. 5. — С. 47–50.

<sup>202</sup> К. Ю. [Рец.] Лазаревский О. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, К., 1896, 158 с. // Записки НТШ. — Львів, 1899. — Т. XXX. — Кн. 4. — С. 22–23.

<sup>203</sup> Никольский К. Материалы для истории исправления богослужбных книг: Об исправлении устава церковного в 1682 году и месячных миней в 1689–1691 гг. / Сообщ. протоиерея К. Никольского. — СПб.: О[бщество] л[юбителей] д[ревней] п[исьменности], 1896. — 135 с. — (Памятники древней письменности; 115).

<sup>204</sup> В. І. [Рец.] Петров И. Историко-топографические очерки древнего Киева (с планом древнего Киева 1639 г.), К., 1897, 267 с.; Голубев С. О древнейшем плане г. Киева 1638 г., 1898, 73 с. (Відбиток: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, Кн. XII) // Записки НТШ. — Львів, 1899. — Т. XXIX. — Кн. 3. — С. 3–6.

<sup>205</sup> Грущенко С. [Рец.] Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году, К., 1897, 223 с. / С. Іваницький // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXV. — Кн. 5. — С. 26–28.

<sup>206</sup> Грушевський М. [Рец.] Уманець Ф. Гетман Мазепа: историческая монография, СПб., 1897, 455 с. // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXI. — Кн. 1. — С. 20–23.

<sup>207</sup> Лотоцький О. Кілька віршів Івана Некрашевича // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 1–10.

<sup>208</sup> С. Г[рущенко]ко [Рец.] Титов Ф. Макарий (Булгаков), митрополит московский и коломенский: историко-биографический очерк, К., 1895, Т. 1, 459 с. / С. Іваницький // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Кн. 5. С. 38–39; С. Г[рущенко]ко [Рец.] Очерки Малороссии / ред. В. Шемякина, СПб., 1896, 244 с. / С. Іваницький. — Там само. — С. 39–41; Г[рущенко]ко С. Христианское чтение / С. Іваницький // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXVI. — Кн. 6. — С. 5–6.

<sup>209</sup> Див. прим. 183.

<sup>210</sup> П. [Рец.] Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная Литовская Русь в его время, СПб., 1897, 249 с. // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXV. — Кн. 5. — С. 17–18.

<sup>211</sup> С. Г[рущенко]ко [Рец.] Титов Ф. Макарий (Булгаков), митрополит московский и коломенський: историко-биографический очерк, К., 1895, Т. 1, 459 с. / С. Іваницький // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Кн. 5. — С. 38–39.

<sup>212</sup> Срезневський Ізмаїл Іванович.

<sup>213</sup> Spectator. З російської України / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1898. — Т. 2. — С. 45–51, 192–195.

<sup>214</sup> Старицький Михайло Петрович.

<sup>215</sup> Василь Чайченко — псевдонім Грінченка Бориса Дмитровича.

<sup>216</sup> Шуhevич Володимир Осипович.

<sup>217</sup> Курсивом подано теми, дописані в тексті листа рукою М. Грушевського.

<sup>218</sup> Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов. — Т. 1: 1470–1700. — СПб.: Синод. тип., 1897. — 503 с.

<sup>219</sup> Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода. — Т. 5: 1725 г. — СПб.: Синод. тип., 1897. — 726 с.

<sup>220</sup> Твір Володимира Тихонова «О том, как я был декадентом».

<sup>221</sup> Білоусенко І. Заручини; етюд / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1899. — Т. 6. — Кн. 5. — С. 141–158.

<sup>222</sup> В. І. [Рец.] Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива М[инистерства] н[ародного] пр[освещения], СПб., 1893, Т. I: Учебные заведения в западных губерниях до учреждения Виленского учебного округа, 1782–1803; СПб., 1897, Т. II: Уч[ебные] завед[ения] в запад[ных] губ[ерниях], 1802–1804 // Записки НТШ. — Львів, 1899. — Т. XXVII. — Кн. 1. — С. 28–33.

<sup>223</sup> Вик (1798–1898). — К.: Друк. С. В. Кульженко, 1900. — 464 с.

<sup>224</sup> Иван Франко // Вик (1798–1898). — К.: Друк. С. В. Кульженко, 1900. — С. 319–337.

<sup>225</sup> Осып Маковой // Вик (1798–1898). — К.: Друк. С. В. Кульженко, 1900. — С. 403–409.

<sup>226</sup> Щурат Василь Григорович.

<sup>227</sup> Эртель А. О стенописи в великой Успенской церкви Киево-Печерской лавры // Труды Киевской Духовной академии. — 1897. — № 4. — С. 500–527.

<sup>228</sup> Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. — К.: Тип. Университета св. Владимира, 1897. — 223 с.

<sup>229</sup> Титов Ф. Духовные школы в Курско-Белгородской епархии. — Вып. 3: История семинарии и низших духовных училищ в эпоху протасовских реформ (1839–1867 г.). — Курск: Тип.-лит. бр. Н. и И. Ваниных, 1896. — 579 с.

<sup>230</sup> Титов Ф. Историческое описание Киево-Андреевской церкви. — К., 1897. — 14 с.

<sup>231</sup> Spectator. З російської України / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1899. — Т. 5. — Кн. 2. — С. 93–105.

<sup>232</sup> «Надумав я використати сю нагоду, щоб пробити мур цензурної заборони перекладів на українську мову, отже українські переклади Пушкіна, та ще й у такий момент урочистий, думалося, не одважаться заборонити, а за тим першим кроком можна буде стукатись і далій. По нараді з “віконцями” вирішено було зібрати всі українські переклади з Пушкіна, що були вже коли-небудь в друку, та звернутися до наших поетів з проханням про нові переклади. Тож до старих перекладів Л. Боровиковського (“Два ворони”), С. Руданського (“Віщий Олег”), О. Пчілки (“Анчар”) додано багато нових: М. П. Старицький переклав ad hoc десять поезій (серед них — “Надгробник”, “Чи я по торжищах блукаю”, “Я пережив свої бажання”), М. С. Кононенко одну (“Луна”), О. О. Дохольський (раніше) дві

(“Муза”, “Пташка”). З півтора десятка чудових перекладів ліричних поезій прислав М. Чернявський, — серед тих перекладів така трудна річ, як “Анчар”, здається, заховала всі якості оригіналу. І. М. Стешенко дав переклади великих річей — “Бориса Годунова”, “Скупого Лицаря”, “Моцарта і Салері” та більш десятка дрібних поезій. Той солідний зшиток поезій послано до цензури, і майже перед самим ювілеєм прийшла відповідь: заборонено». *Лотоцький О.* Літературна праця // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 266–267.

<sup>233</sup> *Spectator* з російської України / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. Львів, 1899. — Т. 6, Кн. 6. — С. 148–157.

<sup>234</sup> Маковей Осип Степанович.

<sup>235</sup> Щурат Василь Григорович.

<sup>236</sup> Уляна Кравченко (псевдонім Юлії Юліївни Шнайдер).

<sup>237</sup> Берло Ганна Львівна.

<sup>238</sup> Див. прим. 191.

<sup>239</sup> «Павло Петрович Пелехин, син знаного професора медичної академії та сам професор (хірургії)...». *Лотоцький О.* Старша громада // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 57–58.

<sup>240</sup> *Ляскоронский В.* Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв. относящиеся к Южной России. — К.: Тип. И. Чоколова, 1898. — 22 с.

<sup>241</sup> Материалы по истории русской картографии / Под ред. В. Кордта. — Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века. — К., 1899. — 15 с.

<sup>242</sup> Палеографический изборник: Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. / И. Каманин. — Вып. 1. — К.: Киев. комис. для разбора древ. актов, 1899. — 43 с.

<sup>243</sup> *Болсуновский К.* Свинцовые пластинки (пломбы) с условными знаками церковных праздников. — М.: Т-во Скор. А. Левенсон, 1899. — 14 с.

<sup>244</sup> *Пташицкий С.* Князя Пузыны: Ист.-генеал. материалы. — СПб: тип. инж. Г. Бернштейна, 1899. — 132 с.

<sup>245</sup> Известия Таврической ученой архивной комиссии / Под ред. А. Маркевича. — Симферополь: Типография Спира, 1899. — № 29. — 115 с.; 1899. — № 30. — 125 с.

<sup>246</sup> Известия Общества любителей изучения Кубанской области. — Вып. 1. — Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1899. — 166 с.

<sup>247</sup> *Горленко В.* Украинские были. — К.: Тип. Г. Фронцкевича, 1899. — 171 с.

<sup>248</sup> *Горленко В.* Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1891. — 15 с.

<sup>249</sup> *Сементовский Н.* Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. — 6-е изд. — К.; СПб.: Н. Оглоблин, 1881. — 264 с.

<sup>250</sup> *Айналов Д., Редин Е.* Древние памятники искусства Киева. — Харьков: Тип. «Печ. дело», кн. К. Гагарина, 1899. — 62 с.

<sup>251</sup> *Клоссовский А.* Материалы для климатологии Юго-Запада России. — Одесса: Тип. Южно-русского общества печатного дела, 1899. — 336 с.

<sup>252</sup> *Потебня А.* Из записок по русской грамматике. — Т. 3: Об изменении значения и заменах существительного. — Харьков: М. В. Потебни, 1899. — 663 с.

<sup>253</sup> *Симони П.* Русский язык в его наречиях и говорах. — Вып. 1: I. Великорусское наречие. 1. Общая часть. — СПб: Тип. Имп. Акад. наук, 1899. — 96 с.

<sup>254</sup> *Астафьев С.* У святых Приднепровья: Заметки странника. — СПб.: П. Сойкин, ценз., 1898. — 161 с.

<sup>255</sup> *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — Т. 3. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1896. — 158 с.

<sup>256</sup> Черноморское побережье / А. Восйков, Ф. Пастернацкий, М. Сергеев. — СПб.: Тип. П. Сойкина, 1898. — 250 с.

<sup>257</sup> Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии — К.: Тип. И. Горбунова, 1899. — Вып. 2. — 108 с.

<sup>258</sup> Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов, 1899–1900. — Вып. 2.

<sup>259</sup> *Гринченко Б.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. — Вып. 3: Песни. — Чернигов: Тип. Губ. земства, 1899. — 767 с.

<sup>260</sup> *Сергеевич В.* Лекции и исследования по древней истории русского права. — 2-е изд. — СПб: Тип. М. Стасюлевича, 1899. — 481 с.

<sup>261</sup> Лисенко Микола Віталійович.

<sup>262</sup> *Spectator.* З російської України / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — 1900. — Т. 10. — Кн. 6. — С. 145–168.

<sup>263</sup> *Spectator.* З російської України / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — 1899. — Т. 8. — Кн. 11. — С. 66–83.

<sup>264</sup> *П.* [Рец.] Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования, К., 1898, 524 с. + 498 с.; Голубев С. Западнорусская церковь при митр. Петре Могиле (1633–1646), Киевская старина, 1898, Т. I–IV // Записки НТШ. — Львів, 1901. — Т. XXXIX. — Кн. 1. — С. 19–23.

<sup>265</sup> Беренштам Вільям Людвігович — український археолог.

<sup>266</sup> Див. прим. 223.

<sup>267</sup> *Нечуй-Левицький І.* Старосвітські батюшки й матушки (Генеза, характеристика осіб, зміст). — Львів, [б. р.], — 40 с. — (Літературно-критична бібліотека; 13).

<sup>268</sup> Косач Олена Петрівна.

<sup>269</sup> Див. прим. 262.

<sup>270</sup> Твори О. Я. Кониського-Перебенди. — Т. 4: Оповідання. — Оdesa. — Тип. Е. Фесенко, 1903. — 285 с.

<sup>271</sup> Корифеи украинской сцены: Критико-биограф. очерки. — К.: Тип. П. Барского, 1901. — 192 с.

<sup>272</sup> *Г. Г-га* Новини нашої літератури (Тарас Бульба, нова перебірка М. П. Старицького) / *Г. Хоткевич* // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1900. — Т. 12. — Кн. 10. — С. 44–49.

<sup>273</sup> З від'їздом О. Лотоцького до Петербурга Spectator'ом також називався С. Єфремов.

<sup>274</sup> Олександр Якович Кониський помер 29 листопада 1900 р.

<sup>275</sup> «Сума була, в процентових паперах, невелика — трохи більше 20 тисяч, що знаходилися в “Київському кредитовому товаристві”». *Лотоцький О. О. Я. Кониський // його ж. Сторінки минулого.* — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 178.

<sup>276</sup> «Справа затвердження заповіту, з огляду на протест родини, затяглася майже на 15 літ, затверджено його аж в році 1914». *Лотоцький О. О. Я. Кониський // його ж. Сторінки минулого.* — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 179.

<sup>277</sup> «Знаменитий свого часу адвокат (і польський громадський діяч) В. Д. Спасович...» *Лотоцький О. Гірка коріння науки // його ж. Сторінки минулого.* — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 177.

<sup>278</sup> *Грушевський М. Бех-аль-Джугур // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 12: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886).* — Львів: Світ, 2011. — С. 236–245. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

<sup>279</sup> «Отже, заповіт подано було до затвердження суду, але вдова почала в київському окружному суді справу, прохаючи уневажити духовницю небіжчика. Представником моїх інтересів був на початку [для] Л[юдвигович] Шраг, але йому, так само як і мені, особисто було тяжко провадити сю справу, бо він також був особисто зв'язаний з родиною небіжчика, то порадив мені замість себе свого приятеля, знаного в Києві адвоката Л. В. Храповського, який півтора десятка літ провадив ту справу в судах». *Лотоцький О. О. Я. Кониський // його ж. Сторінки минулого.* — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 179–180.

<sup>280</sup> Єфремов Сергій Олександрович.

<sup>281</sup> Грушевський Сергій Федорович помер 27 січня (9 лютого) 1901 р.

<sup>282</sup> *Шевченко Т. Повисти.* — Т. 1. — К.: Тип. П. Барського, 1901. — 241 с.

<sup>283</sup> Див. прим. 223.

<sup>284</sup> *Комаров М.* Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська, з малюнками А. Ждахи. — СПб: Тип. училища глухонемых, 1901. — 52 с.

<sup>285</sup> *Кониський О.* Оповідання про Тараса Шевченка. — СПб.: Тип. училища глухонемых, 1901. — 32 с.

<sup>286</sup> Див. прим. 271.

<sup>287</sup> Літературний збірник, зложений на спомин О. Кониського (1836–1900). — К.: Друкарня П. Барського, 1903. — 401 с.

<sup>288</sup> «Вестник Юго-Западной и Западной России» — щомісячний журнал, який виходив від 1862 до 1871 р., видавався у Києві та Вільні.

<sup>289</sup> Початок листа втрачено.

<sup>290</sup> *Руданський С.* Твори. — Т. 1: Пісні, приказки, прислів'я, байки, заголовки «Співомовок». — Львів, 1895. — 192 с.; Т. 2 / Впорядкував А. Кримський. — Львів, 1896. — 278 с.; Т. 3 / Впорядкував А. Кримський.

— Львів, 1897. — 184 с.; Т. 4: Співомовки, поеми історичні драматичні і переклади / Впорядкував В. Лукич. — Львів, 1897. — 263 с.; Т. 5 / Впорядкував А. Кримський. — Львів, 1899. — 210 с.

<sup>291</sup> «Видати сей переклад в Росії не було змоги, закон 1876 р[оку], чи, власне, цензурне тлумачення його сенсу, не дозволяв того. Боючись щоб не загинув остаточно сей фатальний рукопис, я дав переписати його на машині і переслав для видання в «Наукове т[овариств]во ім[ені] Шевченка» у Львові, і там його надруковано під редакцією [вана] Франка в двох томиках серії видання творів Степана Руданського. Оригінал я мав змогу післати лише пізніше, через певні руки, Франко ж друкував по не досить справному спискові, тому і в тексті, і в передмові Франковій до видання єсть досить недоладностей». *Лотоцький О.* Гірка коріння науки // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 23–24.

<sup>292</sup> Луппов Павло Миколайович — співробітник Міністерства народної освіти, сприяв виданню «Первой учебной книги славянского языка» С. Грушевського: Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упорядник: І. Гирич. — К., 1996. — С. 47.

<sup>293</sup> Лотоцька Німфодора Мефодіївна — дружина О. Лотоцького.

<sup>294</sup> *Гоголь М.* Тарас Бульба: повість / М. Гоголь; з великоруської мови переклав В. Щурат. — Львів: Накладом М. Яцкова і С-ки, 1900. — 204 с.

<sup>295</sup> Ніщинський Петро Іванович — український композитор і перекладач.

<sup>296</sup> «...живши в Петербурзі та збираючи розпорошену спадщину С[тепана] Руданського, я звернувся до Симашкевича, тоді вже єпископа пензенського, почувши, що у його єсть рукопис ще недрукованого перекладу «Іліади». Дійсно, той рукопис знайшовся у Симашкевича, і він прислав мені. Дуже вдячний я йому за се, але жаль і злість обгорнули мене од думки, що майже сорок літ сей переклад класичного твору лежав у безвісті. Правда, коли С[ергій] О[лександрович] Єфремов з захопленням переказував про сю знахідку В[олодимиру] П[авловичу] Науменкові, то сей сказав зневажливо: “Ото яка новина! Такий самий рукопис лежить у мене на столі вже кількадесят років”. Дійсно, *habent sua fata libelli*, особливо в наших українських умовах». *Лотоцький О.* Гірка коріння науки // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 24.

<sup>297</sup> *Гоголь М.* Вечерниці: оповідання М. Гоголя / переклад Михайла Обачного й Лесі Українки, під ред. Олени Пчілки. — Львів: Друкарня НТШ, 1885. — 40 с.

<sup>298</sup> Вечери на хуторі близь Диканьки: повісті, видані Пасічником Рудим Паньком / М. Гоголь; перевів з московського К. Климкович. — Т. 1. — Львів: З печатні Михайла Поремби, 1864. — 174 с.; Т. 2. — Львів: З печатні Михайла Поремби, 1865. — 134 с.

<sup>299</sup> *Гоголь М.* Оповідання Миколи Гоголя / переклад Олени Пчілки. — Львів: Друкарня НТШ, 1881. — 74 с.

<sup>300</sup> *Гоголь М.* Мертви душі, або Вандровки Чичикова: поема Миколая Гоголя. — Львів: Накладом редакції «Діла», 1882. — 274 с.

<sup>301</sup> Гоголь М. Ревізор, комедія в 5 діях / пер. В. Сімович. — Чернівці, 1901. — 152 с.

<sup>302</sup> Партицький О. Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка. — Львів, 1872. — 60 с.

<sup>303</sup> Любенький О. Політично-суспільні ідеали Шевченка / О. Лотоцький // Правда. — 1894. — Т. 20. — Вип. 60. — С. 115–135.

<sup>304</sup> Грушевський М. Історія одної ночі // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 90–105. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

<sup>305</sup> Грушевський М. Бідна дівчина // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 12: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886). — Львів: Світ, 2011. — С. 431–443. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

<sup>306</sup> Грушевський М. Ясновельможний сват // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 106–122. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

<sup>307</sup> Грушевський М. Степ // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 12: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886). — Львів: Світ, 2011. — С. 20–21. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

<sup>308</sup> Див. прим. 287.

<sup>309</sup> «Первая учебная книга церковнославянского языка» Сергія Федоровича Грушевського.

<sup>310</sup> Див. прим. 302.

<sup>311</sup> Див. прим. 303.

<sup>312</sup> Грушевський М. Особисте щастя // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 58–71. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

<sup>313</sup> Див. прим. 298.

<sup>314</sup> Грушевський М. Неробочий Грицько Кривий // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 27–31. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

<sup>315</sup> Див. прим. 278.

<sup>316</sup> Гарматій Лука Васильович.

<sup>317</sup> Академічний дім для студентської молоді у Львові.

<sup>318</sup> Псевдонім Віктора Онуфрійовича Піснячевського.

<sup>319</sup> «Очерк истории украинского народа» (1904).

<sup>320</sup> Зверев Микола Андрійович — російський юрист, професор Московського університету.

<sup>321</sup> Див. прим. 309.

<sup>322</sup> Кокорєв Василь Олександрович — російський підприємець.

<sup>323</sup> Лист М. Славінського до М. Грушевського від 17 листопада 1903 року // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 8–11.

<sup>324</sup> Пешков Олексій Максимович (псевдонім Максим Горький) — письменник, з 1900 року редактор видавництва «Знання».

<sup>325</sup> Лист М. Славінського до М. Грушевського від 12 грудня 1903 року // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 12–15.



<sup>326</sup> Лотоцький Богдан Олександрович.

<sup>327</sup> Див. прим. 319.

<sup>328</sup> «Южные записки» — часопис, видавався в Одесі протягом 1903–1905 рр.

<sup>329</sup> «Ініціатором “Товариства” — так будемо називати його скорочено — була дуже оригінальна в обставинах свого часу особа генерала Миколи Федоровича Федоровського. На протязі всього свого довгого віку (помер в віку 80 літ, р[оку] 1918) з молодих літ до останніх днів свого життя ся людина великого громадського інстинкту виявляла невтомну енергію альтруїстичної праці взагалі та властиво для рідного народу... Отож коли захопила його думка заснувати українське просвітнє товариство, то він не залишав її, поки не здійснив на ділі. Як часто в таких випадках буває, коли й найкращі теоретичні міркування стають в суперечність практичним завданням, сам ініціатор скоро мусів одійти од своєї дитини, бо його методи провадження товариства були надто нежиттєві; але, пустивши в рух товариство, він вже тим самим вчинив діло великої національної користі». *Лотоцький О.* «Просвіта» на півночі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 251–252.

<sup>330</sup> Гессен Йосиф Володимирович — директор друкарні «Общественная польза» у Петербурзі.

<sup>331</sup> Шмідт — видавець.

<sup>332</sup> Мова йде про останню частину «Очерков истории украинского народа».

<sup>333</sup> Кареев Микола Іванович — російський історик.

<sup>334</sup> Пипін Олександр Миколайович — російський славіст.

<sup>335</sup> М'якотін Венедикт Олександрович — російський історик.

<sup>336</sup> Степаненко Василь Пилипович — директор книгарні при редакції журналу «Киевская старина».

<sup>337</sup> Стасюлевич Михайло Матвійович — петербурзький видавець.

<sup>338</sup> Суворін Олексій Сергійович — петербурзький видавець.

<sup>339</sup> Вольф Маврикій Осипович — петербурзький видавець.

<sup>340</sup> Попов — директор книгарні у Петербурзі.

<sup>341</sup> Піснячевський Віктор Онуфрійович.

<sup>342</sup> «Майже одночасно з видавничим т[оварист]вом, на рік пізніше, повстало в Петербурзі так само з крутою канцелярською назвою “Общество имени Т[араса] Г[ригоровича] Шевченка для воспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга”. Спершу проектувалося заложити “Общество почитателей Шевченка”, що мало для вшанування пам'яті поета вишукувати засоби для улаштування музею й школи його імені, допомагати його рідні та землякам, що присвячують себе для праці на полі українського письменства та умілості. Міністерство внутрішніх справ не давало дозволу, тоді Д[анило] Л[укич] Мордовець подав другий проект — допомогового т[оварист]ва під згаданою угорі назвою. Дозвіл дано 1898 року». *Лотоцький О.* «Просвіта» на півночі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 264.

<sup>343</sup> «На самому прикінці XIX століття на північному петербурзькому ґрунті засяяв скромний вогник української просвіти: заснувалося “Благодетельное общество издания общепользных и дешевых книг”. Ся, з також незугарною назвою, установа на протязі майже двох десятків літ відбувала ролю української “Просвіти” бодай на чужій землі, бо на власній не знайшлося для неї місця». *Лотоцький О.* «Просвіта» на півночі // *Його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 251.

<sup>344</sup> Браудо Олександр — російський історик.

<sup>345</sup> Семевський Василь Іванович — російський історик.

<sup>346</sup> Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович — російський історик.

<sup>347</sup> Доманицький Василь Миколайович — історик, філолог, упорядник «Кобзаря» видання 1907 р.

<sup>348</sup> Святополк-Мирський Петро Дмитрович — міністр внутрішніх справ Російської імперії (серпень 1904 — січень 1905).

<sup>349</sup> Єфименко Олександра Яківна — дослідниця української історії.

<sup>350</sup> Свенцицький Іларіон Семенович — український вчений.

<sup>351</sup> Див. прим. 75.

<sup>352</sup> *А. Я.* [Рец.] Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб, 1904. стр. 380 / *А. Яцимирский* // Исторический вестник. — 1905. — № 2. — С. 694–695.

<sup>353</sup> *Русова С.* [Рец.] Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа // Русская школа. — 1904. — № 12: декабрь. — С. 9–11.

<sup>354</sup> «Типография училища глухонемых (М. Аленовой)» у Санкт-Петербурзі.

<sup>355</sup> Науковий збірник присвячений професорові Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1884–1904). — Львів: Друкарня НТШ, 1906. — 562 с.

<sup>356</sup> Спогади О. Лотоцького про М. Грушевського не були включені до збірника.

<sup>357</sup> *Лотоцький А.* [Рец.] Проф. Михаил Грушевский «Очерк истории украинского народа» // Журнал для всех. — 1905. — № 8. — С. 520.

<sup>358</sup> *Д. Д.* [Рец.] Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб., 1904, 380 с. / *Д. Дорошенко* // Вестник воспитания. — 1905. — № 1. — С. 25–31.

<sup>359</sup> Див. прим 353.

<sup>360</sup> Наказ «О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка» від 12 грудня 1904 року.

<sup>361</sup> *Н. К-ш-ъ* [Рец.] Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа // Русская старина. — 1905: январь. — [Библиографический листок].

<sup>362</sup> Див. прим. 360.

<sup>363</sup> «Було се на Різдво 26 грудня 1904 р[оку], а вже в кінці сього місяця справу знесення обмежень з українського слова поставлено було на розгляд Комітету міністрів в засіданнях 28-го та 31-го грудня. Комітет схилявся до скасування закону 1876 р[оку], але традиція утисків українського слова так глибоко увійшла в свідомість російських державних мужів, що

навіть у той критичний момент, який переживала тоді Росія, не знайшли вони “достаточных фактических сведений” для скасування законодатного абсурду, та “в видах вящей осторожности” Комітет міністрів зобов’язав міністрів освіти та внутрішніх справ запитати думки Академії наук та університетів київського та харківського, а також київського, подільського та волинського генерал-губернаторів». *Лотоцький О.* Перша революція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 291.

<sup>364</sup> *Ефименко А.* История украинского народа: Вып. 1–2. — СПб.: Изд. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. — 391 с. — (История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время / под ред. Н. Кареева и И. Лучицкого).

<sup>365</sup> Збірник «Вопросы современной украинской жизни» так і не вийшов, оскільки ключові автори не подали своїх праць до нього. Лист В. Доманицького до М. Грушевського від 10 (23) грудня 1904 року // Листування Михайла Грушевського. — Т. 3. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — С. 345. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

<sup>366</sup> Пирожков Михайло Васильович — петербурзький видавець.

<sup>367</sup> *Ефименко А.* История Украины и ее народа. — СПб.: Т-во «Обществ. польза», 1907. — 174 с.

<sup>368</sup> «Вдруге відбулося ювілейне свято Д[анила] Л[ужича] Мордовця р[оку] 1905 — п’ятдесят літ письменницької його праці припадало на р[ік] 1904-ий, але військові та інші обставини часу привели до запізнення того свята. Настрої громадські такі були тоді підвищені в розмахові гостро-революційному, що чулися навіть голоси, чи слід взагалі той ювілей святкувати; та не можна було кривдити старого, що за всіма своїми неповажними вибриками, довго і багато потрудився в українській справі — як він розумів і її саму, і способи праці для неї. Урочистість відбулася 24 квітня 1905 р[оку] у фешенебельному ресторані “Донона”, але, не вважаючи на зовнішню показну обстанову, виглядала досить скромно в тих обставинах, коли громадські збори почали вже набирати широкого розмаху і щодо кількості учасників, і щодо температури настроїв». *Лотоцький О.* Д. Л. Мордовець-Сліпченко // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 29.

<sup>369</sup> Вейнберг Петро Ісакович — російський поет, літератор.

<sup>370</sup> Ламанський Володимир Іванович — російський вчений-філолог.

<sup>371</sup> Таганцев Микола Степанович — російський вчений-юрист.

<sup>372</sup> «В той час, коли я прибув до Петербургу, суголосним був мені власне П[етро] Я[нуарович] Стебницький. Сей останній, добре знаючи психологію петербурзьких українців, старався їх не дрочити і старанно обходив всі ті гострі роги, щоб за них не зачепитися, за се особливо користувався він повагою в українських кругах Петербургу, як людина статечна; але в дипломатичнім своїм поступуванню заходив він часом далеко, і се час від часу трохи псувало наші відносини». *Лотоцький О.* Старша громада // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 19.

<sup>373</sup> «Петро Матвійович Саладілов (в попередніх генераціях, очевидно, Солодилов) був видатною особою в українському житті. Спершу полковник генерального штабу, після високий урядовець Міністерства внутрішніх справ (“Управляющий отделом страхования”), він надавав кар’єрним інтересам більшого, ніж се належало, значіння, і в сей бік головню спрямовував своїх неабиякі здібності. Се була розумна, розважлива та енергійна людина. Українець з переконання і бюрократ в душі, він охоче брався за такі справи, що вимагали певної спортової гри й інтелектуальної творчості на діловій бюрократичній засаді та сягали аж до верхів бюрократичного Олімпу. Така праця особисто захоплювала його, і се був надзвичайно цінний співробітник на найбільш відповідальні завдання. Видатна була його роля в справах дозволу українського перекладу Євангелія та повного “Кобзаря”». *Лотоцький О.* Старша громада // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 56–57.

<sup>374</sup> На бланку з обіцяним друкованим оголошенням про ювілей Д. Мордовця О. Лотоцький написав такого листа від 15 січня 1905 р.

22-го января с[его] г[ода] состоится чествование пятидесятилетней литературной деятельности нашего маститого писателя Даниила Лукича Мордовцева.

В этот день Даниилу Лукичу будет предложен его товарищами-писателями и земляками-украинцами, в ресторане «Медведь» (Мойка, д[ом] 40) обед, после чего состоится литературно-музыкальное отделение с участием артистов драматической и оперной труппы.

Подписка на обед и вечер по 8 руб[лей] с лица принимаются: у Б[ориса] Б[орисовича] Глинского (Знаменская 6, кв[артира] 4), не позже 20-го января включительно в ресторане «Медведь» (Мойка, д[ом] 40), в книжных магазинах «Нового времени» (Невский, д[ом] 40) и «Новостей» (Невский, 18). Начало обеда в 6 часов вечера. Перед началом обеда, в 5 часов вечера, в том же помещении ресторана Даниилом Лукичем будут приняты и поздравительные депутации, а также заслушан адрес от любителей литературы и участников обеда. Адрес для подписания желающими будет выставлен с 18-го января в книжном магазине «Нового времени».

К[азимир] С[таниславович] Баранцевич, П[етр] И[сакович] Вейнберг, Б[орис] Б[орисович] Глинский, В[ладимир] И[ванович] Ламанский, П[етр] М[атвеевич] Саладилов, П[етр] Я[нуарьевич] Стебницкий, Н[иколай] С[тепанович] Таганцев, В[арвара] И[вановна] Ясевич-Бородаевская ((ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 366–367).

<sup>375</sup> Єфремов Сергій Олександрович.

<sup>376</sup> «...приїхала до Петербургу депутація в складі І[ллі] Л[юдвіговича] Шрага, В[олодимира] П[авловича] Науменка, О[лени] П[етрівни] Косачевої, М[икола] А[ндрійовича] Дмитрієва і од Вітте дістала вона запевнення, що українське слово буде поставлено в правні умови, однакові з мовою російською; треба лише спокійно виждати того, що у свій час буде. Пізніше спогади про ті наївні сподіванки викликали лише усмішку, але тоді віра в силу громадської думки і громадських вимог здавалася неперемож-

ною». *Лотоцький О.* Перша революція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 292.

<sup>377</sup> Записка Данила Мордовця до міністра внутрішніх справ та начальника «Главного управления по делам печати» від 13 листопада 1904 року: *Лотоцький О.* Перша революція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 285–291.

<sup>378</sup> Записка до синоду. *Лотоцький О.* Український переклад Євангелія // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 386–388.

<sup>379</sup> Див. прим. 333.

<sup>380</sup> Анненський Микола Федорович — російський вчений-економіст.

<sup>381</sup> Див. прим. 330.

<sup>382</sup> В'язниця.

<sup>383</sup> Вітте Сергій Юлійович — голова Комітету міністрів (серпень 1903 — квітень 1906) та Ради міністрів (жовтень 1905 — квітень 1906).

<sup>384</sup> Клейгельс Микола Васильович — київський генерал-губернатор (грудень 1903 — жовтень 1905).

<sup>385</sup> Корш Федір Євгенович — російський та український вчений.

<sup>386</sup> Шахматов Олексій Олександрович — російський вчений-філолог.

<sup>387</sup> Фамінцин Андрій Сергійович — російський вчений-ботанік.

<sup>388</sup> Фортунатов Пилип Федорович — російський вчений-мовознавець.

<sup>389</sup> Заленський Володимир Володимирович — російський вчений-зоолог.

<sup>390</sup> Ольденбург Сергій Федорович — російський вчений-сходознавець.

<sup>391</sup> «В додатку до записки, яку подано на загальні збори академії, а опісля видруковано й подано до Комітету міністрів, подано реферати окремих членів комісії та різні матеріали, що до справи належали. Додатки ті такі були: 1) П[етр] Стебницький, “Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности”; 2) С[офия] Русова, “О необходимости малорусских книг для поднятия умственного развития малорусского народа”; 3) А[лександр] Русов, “Украинофильство”; 4) А[лександр] Лотоцкий, “Краткий обзор украинского литературного движения в России и заграницей”; 5) Сообщение П[етра] М[атвеевича] Саладилова; 6) Сообщение В[ладимира] П[авловича] Науменка; 7) Письмо В[ладимира] Н[иколаевича] Леонтовича к Д[аниле] Л[укичу] Мордовцеву; 8) Историческая записка К[онстантина] А[дамовича] Военского по вопросу об ограничительных распоряжениях, касающихся малорусской письменности; 9) А[лександр] Русов, “О числе малороссов”; 10) газета “Гражданин” (1905 г[ода], № 9). Стаття Е. Ш.» *Лотоцький О.* Записка “Об отмене стеснений малорусского печатного слова” // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 373.

<sup>392</sup> *Житецкий И.* [Рец.] Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб., 1904 г. // Вестник Европы. — 1905. — № 3. — С. 410–422.

<sup>393</sup> Див. прим. 358.

<sup>394</sup> Арабажин Костянтин Іванович — письменник та журналіст.

<sup>395</sup> «В березні 1905 р[оку] відбувся з'їзд журналістів, на який прибув делегатом од єдиного тоді органу з українським характером — од “Киевской старины” Є[вген] Х[арлампійович] Чикаленко. На нараді його з петербурзькими земляками (були на тій нараді П[етро] Я[нуарович] Стебницький, О[лександр] О[лександрович] Русов та я) вироблено було текст резолюції (ту резолюцію після видруковано в “Киевской старине”), з якою Є[вген] Х[арлампійович] і прийшов на з'їзд. Тут він організував групу “іногородців”, що виступала об'єднаним фронтом і виголовила спільну од усіх резолюцію». *Лотоцький О.* Перша революція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 297–298.

<sup>396</sup> *Ефименко А.* Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. — СПб.: Книгопечатня Шмидт, 1905. — Т. 1. — 439 с.; Т. 2. — 358 с.

<sup>397</sup> *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. — Львів: Друкарня НТШ, 1905. — 688 с.

<sup>398</sup> Збірник «Вопросы современной украинской жизни» під ред. Олександра Русова, який так і не був виданий. Див. прим. 365.

<sup>399</sup> Друге видання «Очерка истории украинского народа» 1906 р.

<sup>400</sup> Серія «Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г[ода]» була опублікована в 89-ти томах (119-ти книжках) протягом 1899–1905 рр.

<sup>401</sup> Лучицький Іван Васильович — український історик, професор Київського університету.

<sup>402</sup> Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / Под ред. Н. Тройницкого. — Т. 1. — СПб.: Паровая типо-литогр. Н. Ныркина, 1905. — 268 с.

<sup>403</sup> *Грушевський М.* На злобу дня // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 436–437. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>404</sup> Генайзер Євген Адольфович (1861–1938) — співробітник редакції газети «Сын Отечества». «... Є[вген] Генайзер — жид, що у національній справі поділяв платформу українську». *Лотоцький О.* Українська справа в російському освітленні // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 427.

<sup>405</sup> Кобеко Дмитро Фомич — голова Комісії для перегляду законодавства друку в Російській імперії.

<sup>406</sup> Див. прим. 398.

<sup>407</sup> О. Лотоцькому доручили підготувати розділ «Отношение великорусского и польского общества к украинскому движению» обсягом у 3 друк. арк. Лист О. Русова до М. Грушевського від 22 січня 1905 року // ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 726. — Арк. 302–303.

<sup>408</sup> Див. прим. 403.

<sup>409</sup> В'язниця.

<sup>410</sup> *Грушевський М.* Отвертий лист до гр[еко]-кат[олицьких] ординаріатів і духовенства // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 488–491. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>411</sup> Див. прим. 403.

<sup>412</sup> «Поминаючи інші аналогічні з'їзди, спинюся на дуже характерному “з'їзді інородців” 19–21 листопада того ж 1905 р[оку]. Участь у з'їзді, крім українців, взяли: азейберджанці, вірмени, білоруси, грузини, ести, жиди, киргизи, латиші, поляки, татари, фіни, — всього більш 100 учасників, серед них біля 30 українців». *Лотоцький О.* Перша революція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 297–298.

<sup>413</sup> «Вопросы современной украинской жизни» під редакцією Олександра Русова.

<sup>414</sup> Закон «О временных правилах о повременных изданиях» від 24 листопада (7 грудня) 1905 р.

<sup>415</sup> *Грушевський М.* Украинство в России, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»). — СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1906. — 48 с.

<sup>416</sup> «Врешті 24 листопаду вийшли “Временные правила о печати”, які до певної міри урегулювали справи друку взагалі, в тім числі українського. Мало хто дістав таке, як я, полегшення од того в життю своїому. З виданням тих правил скінчилася моя панщинна праця в цензурних установах. Я міг, як і всі люде, по службовому труді додому приїхати та своєчасно шматок хліба з'їсти без того роздрочення, за якого кожний шматок горло дере. Головно ж увільнила мене доля од тяжких переживань, силою волі приглушуваних вибухів обурення та ненависті, що кожен раз обгортали в тих тортурних людського слова, бо ніяким режимом не можна було призвичаїти себе до видовиська отих тортурів над найдорожчим, що єсть у людини — над словом. З волею слова дістав увільнення й я особисто. Скінчилася моя роля “шттовхача” української продукції того слова, воно могло появлятися на світ без моєї акушерської допомоги». *Лотоцький О.* Цензурні митарства // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 241.

<sup>417</sup> «“Дні свободи” повели до утворення в Петербурзі українського політичного клубу. Існування двох товариств — видавничого та допомогового ім. Шевченка, — хоча й абсолютно аполітичних, з дуже обмеженими цілями, все ж одіграло велику ролью в справі об'єднання розпорешених членів української колонії... Фактично клуб став існувати раніше свого офіціального затвердження, ще з кінця 1905 р[оку]... Статут клубу затверджено в серпні 1906 р[оку]. Згідно своїому статутіві, клуб має провадити діяльність в Петербурзі та в інших містах, засновуючи свої відділи, організує бесіди, відчити, реферати, друкує періодичні та неперіодичні видання, листки, відозви і т[ому] п[одібне], приймає участь у виборчій агітації». *Лотоцький О.* Український клуб «Громада» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 320–322.

<sup>418</sup> Закон «Об изменении и дополнении временных правил о периодической печати» прийняті 18 (31) березня 1906 р., а «О временных правилах для неповременной печати» — 26 квітня (9 травня) 1906 р.

<sup>419</sup> Дурново Петро Миколайович — Міністр внутрішніх справ Російської імперії (жовтень 1905 – квітень 1906).

<sup>420</sup> Див. прим. 418.

<sup>421</sup> «Народное хозяйство» («Наша жизнь») — петербурзька газета.

<sup>422</sup> «Молва» («Русь») — петербурзька газета.

<sup>423</sup> Газета «Русские ведомости» видавалася до 1918 р.

<sup>424</sup> Грушевський М. Сучасний стан українства в Росії // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 413–442. — (Серія: Монографічні історичні праці).

<sup>425</sup> Див. прим. 409.

<sup>426</sup> «Місіонерські тенденції з боку галицьких греко-католиків виявилися при нагоді й раніше. В часі перебігу російської революції, р[оку] 1905, приїхав до Петербургу василіянин Нил Ломницький. Прибув з якимись уповноваженнями таємничого порядку, що не з своєї лише ініціативи, се видно було хоча б уже з того, що розпоряджав грішми. В Петербурзі одразу ж розпочав він контакт із підозрілими елементами із “Галицко-русского общества” та силкувався втягти їх у зв’язок з українським громадянством. Надто розминаючись із звичайною для ченця та ще й гостя скромністю, допускався виступів, що вимогам простої звичайності мало відповідали. Напр[иклад], прибувши непрошений на з’їзд недержавних народностей, забрав тут голос, говорив мало не годину українською мовою, якої не розумів майже ніхто, крім українців, розводився головню про свою місію, що зібраних не інтересувала, а вкінці попросив присутніх поляків, щоб вони вставились перед галицькими поляками за галицьких русинів. Один із польських делегатів слушно одповів, що в політичній боротьбі перемагає не протекція, а воля народу й його енергія в здобуванні права. Тяжко було свідком бути таких виступів. Врешті зник він із петербурзького обр[іу] якось так само таємничо, як і появився, залишивши по собі взагалі несмачне вражіння». *Лотоцький О.* Поворот митроп[олита] Андрея Шептицького з заслання // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 379.

<sup>427</sup> Мілюков Петро Миколайович — один із засновників конституційно-демократичної партії Росії.

<sup>428</sup> Ковалевський Максим Максимович — голова «Партії демократичних реформ».

<sup>429</sup> Маркович Дмитро Васильович — юрист у справі заповіту Олександра Яковича Кониського.

<sup>430</sup> Кониська Марія Олександрівна — вдова О. Кониського.

<sup>431</sup> Див. прим. 355.

<sup>432</sup> Див. прим. 195.

<sup>433</sup> Покажчик змісту Літературно-наукового вістника томів I–XX (1898–1902) / зладив В. Доманицький; з передм. І. Франка. — Львів, 1903. — 37 с. + 121 с.



<sup>434</sup> Див. прим. 415.

<sup>435</sup> Батько Німфодори Мефодіївни, дружини О. Лотоцького.

<sup>436</sup> Див. прим. 364.

<sup>437</sup> Див. прим. 415.

<sup>438</sup> *Грушевский М.* Децентрализация и национальный вопрос // Сын Отечества. — 1905. — № 133: 22 июля (4 августа). — С. 2.

<sup>439</sup> «Справу утворення в Думі такої організації передішено було ще на Україні. Тою справою зайнявся «Т[овариство] У[країнських] П[оступовців] — його рада та місцеві відділи, і в тому напрямі дано було депутатам і формальні уповноваження від виборців. З директив ТУП-а ще до початку думської сесії в середині квітня улаштовано було з'їзд українських депутатів, і на сьому з'їзді вироблено основи майбутньої їх діяльності в Думі. В наказі учасникам з'їзду були вимоги утворити парламентський клуб, увійти в контакт з іншими національними групами, провести певні постанови в інтересах українського народу, а для виконання сих завдань увійти в зв'язок із представниками української колонії в Петербурзі». *Лотоцький О.* Українська парламентська фракція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 11–12.

<sup>440</sup> Франко Іван Якович.

<sup>441</sup> Гнатюк Володимир Михайлович.

<sup>442</sup> *Грушевський М.* Про старі часи на Україні // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 23. — Львів: Світ, 2015. — С. 1–93. — (Серія: Монографічні історичні праці).

<sup>443</sup> Олександр та Софія Русови.

<sup>444</sup> Стебницький Петро Януарійович.

<sup>445</sup> Забіла Яків Платонович.

<sup>446</sup> *Бодуен де Куртене И.* По вопросу об автономии и равноправии национальностей (из доклада, сделанного мною в заседании второго делегатского К.-Д. партии 10 (23) января 1906 г.) // Украинский вестник. — СПб., 1906. — № 1. — С. 26–33.

<sup>447</sup> Лучицький Іван Васильович — «дослідник французької історії, переважно питаннями економічного життя». *Лотоцький О.* Державна дума // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 61.

<sup>448</sup> *Овсянко-Куликовский Д.* Что такое национальность? // Украинский вестник. — СПб., 1906. — № 1. — С. 18–25; № 2. — С. 83–90.

<sup>449</sup> Пирожков Михайло Васильович — петербурзький видавець.

<sup>450</sup> Ледницький Олександр Робертович — голова «Союзу автономістів», член кадетської партії.

<sup>451</sup> Грушевський Олександр Сергійович.

<sup>452</sup> Долинський Микола Степанович — секретар «Українського вестника» у Петербурзі. Олександр Лотоцький помилково написав неправильний ініціал.

<sup>453</sup> *Грушевський М.* Національне питання й автономія // *Грушевський М.* Твори: У 50-и томах. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 413–420. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>454</sup> Грушевський М. Національні моменти в аграрному питанні // його ж. Твори: У 50-и томах. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 453–455. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>455</sup> Єфремов Сергій Олександрович.

<sup>456</sup> Магушевський Федір Павлович.

<sup>457</sup> Київська газета «Громадська думка» проіснувала до середини серпня 1906 р.

<sup>458</sup> Київський журнал «Нова громада» протягом 1906 р. всього видав 12 номерів.

<sup>459</sup> Могилянська Олександра Олексіївна — дружина М. Могилянського.

<sup>460</sup> Русов Олександр Олександрович.

<sup>461</sup> Грушевський М. Проти течії // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 389–392. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>462</sup> Див. прим. 442.

<sup>463</sup> Лист П. Стебницького до М. Грушевського від 12 (25) вересня 1906 року // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 770. — Арк. 64–65.

<sup>464</sup> Грушевський Олександр Сергійович.

<sup>465</sup> Авалішвілі (Авалов) Зураб Давидович — грузинський історик та юрист.

<sup>466</sup> Лозинський Михайло Михайлович — український журналіст.

<sup>467</sup> Дуда-Дудинський Олександр — український журналіст.

<sup>468</sup> Хижняков Василь Михайлович — чернігівський земський діяч.

<sup>469</sup> Дорошенко Дмитро Іванович — український історик.

<sup>470</sup> Долинський Микола Степанович — український журналіст.

<sup>471</sup> Кошиць Олександр Антонович — український музикант.

<sup>472</sup> Житецький Гнат Павлович — український літературознавець.

<sup>473</sup> Дмитрієв Микола Андрійович — український видавець.

<sup>474</sup> Рклицький Михайло Васильович — український історик.

<sup>475</sup> Забіла Яків Платонович — український історик.

<sup>476</sup> Чижевський Павло Іванович — депутат першої Державної думи.

<sup>477</sup> Ярошевич Андрій Іванович — український статистик, географ.

<sup>478</sup> Вольський Адольф Адольфович — російський вчений-економіст.

<sup>479</sup> Левицький Модест Пилипович — український мовознавець.

<sup>480</sup> Бородаєвський Сергій Васильович — український вчений-економіст.

<sup>481</sup> Див. прим. 442.

<sup>482</sup> Див. прим. 433.

<sup>483</sup> Вовк Федір Кіндратович.

<sup>484</sup> Див. прим. 442.

<sup>485</sup> Шевченко Т. Кобзарь (с портретом) / Под. ред. В. Доманицкого. — СПб.: «Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в учебных заведениях С.-Петербурга» и «Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг», 1907. — 636 с.

<sup>486</sup> Лесгафт Петро Францович — російський вчений-фізіолог.

<sup>487</sup> Див. прим. 326.

<sup>488</sup> Русова Софія Федорівна.

<sup>489</sup> Білоусенко О. Аграрне законодавство в Росії минулого року / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — Львів; К., 1907. — Т. 37. — Кн. 2. — С. 306–315.

<sup>490</sup> Див. прим. 470.

<sup>491</sup> Див. прим. 489.

<sup>492</sup> Грушевський М. [Рец.] Т. Шевченко. «Кобзарь», видання «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в учебных заведениях С.-Петербурга» и «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг», 1907 // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 11 Літературно-критичні праці (1883–1931), «По світу». — Львів: Світ, 2008. — С. 304. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

<sup>493</sup> Див. прим. 442.

<sup>494</sup> «Труд» — петербурзька книгарня.

<sup>495</sup> Попов — власник книгарні у Петербурзі.

<sup>496</sup> Бурлескна польська мова кириличними літерами.

<sup>497</sup> Протягом 1900–1905 р. під редакцією Сергія Миколайовича Южакова у Петербурзі було видано 22 томи «Большой энциклопедии: словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания».

<sup>498</sup> «Як уже згадувалося, ті самі товариші мої працювали одночасно і над складанням історично-бібліографічного словаря українських діячів та осіб, що працювали на Україні та взагалі мали своєю діяльністю як-будь відношення до України». Лотоцький О. Літературна праця // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 265.

«Про обшир її можна гадати з того, що словник доведено до літери О, а на кожну літеру припадало 200–300 життєписів. Скоро після того як М[ихайло] С[ергійович] Грушевський перенісся до Львова, вирішено було видрукувати, в числі “Наукового т[оварист]ва” у Львові, перший том словника, що мав обіймати біографії на перших п’ять літер алфавіту (А–Д). Малося на меті спершу видрукувати словник українською мовою у Львові, а після — російською на Україні, коли б се з цензурних обставин можна було зробити. Складено редакційну комісію з п’яти осіб, яка мала остаточно зредагувати матеріал першого тому щодо його змісту. За кілька місяців комісія (р[оку] 1897) скінчила свою роботу. Через те, що в праці брало участь багато людей, стиль усіх розправ був дуже різнобарвний, а крім того оригінали деяких окремих біографій писалися російською мовою й перекладалися після вже; треба було зредагувати й саму мову словаря. Та, на жаль, людина, якій було се доручено, затягла роботу аж на кілька літ, матеріал через те перестарівся, і для друку треба було його знову переглянути та освіжити новими джерелами. Річ це була надзвичайно складна, і тому справа з друком спинилася. Оригінал (здається, врешті і з українським перекладом) передано “Науковому т[оварист]ву” у Львові. Праця та, гадаю, не стратила своєї цінності, і колись буде її використано, коли

стане на чергу справа видання біографічного словника діячів Украї-ни». *Лотоцький О.* Постагі українського громадянства 90-х років. Проф. В. Б. Антонович // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 170–171.

<sup>499</sup> Див. прим. 396.

<sup>500</sup> Див. прим. 485.

<sup>501</sup> «Тоді я був вільний від службової праці чи громадської біганини та, хоч і в гарячковому стані, міг спинятися думкою не лише на справах біжучих. В один із таких гарячкових моментів прийшов я до думки видати загальну енциклопедію, — типу теперішньої “Книги знання”, в яких чотирьох-п’яти томах, використавши до того матеріал, що вже досить було зібрано в київських комісіях, які опрацьовували словники історично-біографічний та географічний. Матеріальні засоби для видання планувалося здобути з видавничих фондів, які мали два петербурзькі українські товариства: товариство імені Шевченка здобуло кілька тисяч карб[ованців] од видання творів О[лександри] Я[ківни] Єфименкової (два томи “Южной Руси”), т[оварист]во “Благодійне”, разом із шойно згаданим, дістало прибутку од видання “Кобзаря” більш десяти тисяч. І сею справою заінтересувався М[ихайло] С[ергійович] Грушевський, який, натурально, мав би кермувати нею, тим більше, що в плані моєму було притягти і львівське “Наукове т[оварист]во” до участі в справі: і в праці літературній, і щодо видання». *Лотоцький О.* Енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 155–156.

<sup>502</sup> Див. прим. 442.

<sup>503</sup> Відповідно до щоденника Віктор Піснячевський відвідував Михайла Сергійовича 24–26 квітня 1907 р.: Щоденник М. С. Грушевського / Публ. та комент. І. Гирича // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 20.

<sup>504</sup> Шраг Ілля Людвігович.

<sup>505</sup> Див. прим. 476.

<sup>506</sup> Див. прим. 442.

<sup>507</sup> Газета виходила від 12 квітня до 6 червня 1907 року. «З українських періодичних видань найближчу участь узяв я в газеті “Рідна справа — Думські вісті”, що була органом української фракції в другій Державній думі. Під час першої Думи українська громада в Петербурзі спромоглася на видавання тижневика російською мовою — “Украинский вестник”». *Лотоцький О.* Літературна праця // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 174.

<sup>508</sup> *Грушевський М.* Збірник статей «Визволення Росії і українське питання» // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 383–544. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>509</sup> Современное положение украиноведения / *А. Лотоцький* // Вестник воспитания. — 1907. — № 8. — С. 163.

<sup>510</sup> *Белουсенко О.* Terra incognita / *О. Лотоцький* // Украинский вестник. — СПб., 1906. — № 14. — С. 948–963.

<sup>511</sup> У листі від 12 вересня 1906 р. П. Стебницький просив М. Грушевського відмовити О. Лотоцького від виходу зі складу товариства «Общепольных и дешевых книг...» // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 770. — Арк. 64–66.

<sup>512</sup> «Так, почавши з квітня 1907 р[оку] по 6 червня, на протязі неповних двох місяців існування другої Думи, вийшло 12 чисел газети, що була справжньою трибуною української фракції. «Наша газета, — писалося у вступній статті, — буде тим телеграфічним дротом, що з'єднуватиме український нарід з його депутатами для спільної праці і боротьби за землю і волю». Співробітниками газети були члени другої та першої Думи, а також петербурзькі громадяни». *Лотоцький О.* Літературна праця // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 174–175.

<sup>513</sup> Див. документ № 149.

<sup>514</sup> *Грушевський М.* Справа українських кафедр і наші наукові потреби // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 458–484. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>515</sup> Михайло Грушевський виїхав з Києва 18 листопада 1907 року, а 18–19 травня 1907 року (старого стилю) був у Львові. Щоденник М. С. Грушевського / Публ. та комент. І. Гирича // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 20.

<sup>516</sup> Шварц Олександр Миколайович — міністр освіти (січень 1908 — жовтень 1910) Російської імперії.

<sup>517</sup> Вольф Маврикій Осипович —видавець, власник книгарень у Петербурзі.

<sup>518</sup> Див. прим. 189.

<sup>519</sup> Див. прим. 326.

<sup>520</sup> Баулов — власник книгарні у Петербурзі.

<sup>521</sup> *Грушевський М.* Збірник статей «Визволення Росії і українське питання» // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 383–544. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>522</sup> *Грушевський М.* За український маслак // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 537. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>523</sup> Сендерко Макарій Іванович.

<sup>524</sup> Через заборону виступати українською мовою «Наукове товариство імені Шевченка» та «Українське наукове товариство» відмовлялися брати участь у XIV Археологічному з'їзді у Чернігові 1908 року.

<sup>525</sup> «Павло Петрович Пелехин, син знатного професора медичної академії та сам професор (хірургії) тої ж академії, до старих літ нічим не виявляв своїх українських симпатій, а вийшов в демісію, став гарячим патріотом... Захопив його перспективами розвою діяльності Наукового Т[овариства] ім[ені] Шевченка у Львові, і Пелехин дав 45,000 гульдєнів на купівлю дома «Т[овариства]». Але скоро прийшов до себе і став ті гроші назад вимагати. А як Т[овариство] не могло та і не мало формальної рації ті гроші повертати, бо вложило їх у купівлю дому, згідно з волею жертводавця, то сей останній носився з думкою судового процесу. Вже й знай-

шов було якогось адвоката на Буковині, — особу дуже підозрілу (назвиська його зараз не пригадаю). Старання мої та інших земляків одговорити його од такого скандального процесу не мали впливу...». *Лотоцький О.* Старша громада // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 57–58.

<sup>526</sup> Законопроект «Об языке преподавания в начальных школах местностей с малорусским населением» від 29 березня 1908 р.

<sup>527</sup> *Грушевський М.* Українці в новій Думі // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 3: 1907 — березень 1917. — Львів: Світ, 2005. — С. 141. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>528</sup> Див. прим. 124.

<sup>529</sup> Колесса Олександр Михайлович — мовознавець, історик літератури.

<sup>530</sup> *Лотоцький О.* Безвістний поет-демократ // Літературно-науковий вістник. — Львів; К., 1909. — Т. 45. — Кн. 1. — С. 77–96.

<sup>531</sup> Ковалевський Максим Максимович.

<sup>532</sup> Глібовицький Микола Павлович — галицький письменник. Детальніше див.: *Грушевський М.* Українство і всеслов'янство: На українські теми // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 66–72.

<sup>533</sup> Див. прим. 5.

<sup>534</sup> *Єфремов С.* Історія українського письменства. — К.: Вид-во «Український учитель», видано за допомогою М. Дмитрієва, 1911. — 466 с.

<sup>535</sup> Отчет Крестьянского поземельного банка за 1906 год: Обзор деятельности банка. — СПб., 1908. — 485 с.

<sup>536</sup> Книжки, які Віктор Піснячевський привіз із Києва.

<sup>537</sup> *Грушевський М.* Украинский вопрос / проф. Мих. Грушевський. — СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1907. — 34 с.

<sup>538</sup> *Грушевський М.* Рух політичної і суспільної української думки в ХІХ столітті // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 397–404. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>539</sup> *Грушевський М.* Єдність чи розпад // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 405–412. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>540</sup> *Грушевський М.* Національне питання й автономія // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 413–420. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>541</sup> Див. прим. 319.

<sup>542</sup> *Грушевський М.* Украинство в России, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»). — СПб.: Типография Т-ва «Общественная Польза», 1906. — 48 с.

<sup>543</sup> Див. прим. 430.

<sup>544</sup> Протягом 1908–1916 рр. «Типография Императорской академии наук» видала 12 випусків «Энциклопедии славянской филологии».

<sup>545</sup> Михайло Стасюлевич зняв з себе повноваження редактора журналу 30 жовтня 1908 р.: «От редактора журнала «Вестник Европы» / М. Стасюлевич // Вестник Европы. — 1908. — Т. VI. — С. 1.

<sup>546</sup> Бобринський Володимир Олексійович — засновник «Галицько-руського благодетельного общества» у Петербурзі.

<sup>547</sup> «М[ихайло] В[асильович] Красовський був головою російської делегації на пражському слов'янському з'їзді, де провадилася завзята агітація проти українства». «Боротьбу все з тими ж мазепинцями (переважно своїми, що обсіли “Малороссию”) провадили “Русское собрание” (брала там участь переважно група людей, що близькі були до “Нового времени”) та “Клуб общественных деятелей”, проваджений нашим таки землячком чернігівським — сенатором М[ихайлом] В[асильовичем] Красовським...». *Лотоцький О.* «Слав'янська» політика в українській справі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 467.

<sup>548</sup> Див. прим. 350.

<sup>549</sup> Отчет Крестьянского поземельного банка за 1906 год: Обзор деятельности банка. — СПб., 1908. — 485 с.

<sup>550</sup> Єфремов Сергій Олександрович.

<sup>551</sup> Стаття не була опублікована.

<sup>552</sup> «Ідейним виломом із усіх слов'янських товариств, які існували в Росії, було засноване р[оку] 1908 у Москві, з ініціативи Ф[адея] А[нтоновича] Чудовського “Общество славянской культуры”, яке ставило собі завданням “изучение жизни славян и ознакомление с произведениями славянской и общечеловеческой культуры в целях взаимного единения (культурного и экономического) на этой почве, дорожа индивидуальными особенностями всякой национальности”. Ся остання риса найбільше одріжняла дане т[овариство] од інших т[ак] зв[аних] “славянских”, а додержання її стало й фактично можливим, бо на чолі т[овариства] став академік Ф[едір] Є[вгенович] Корш». *Лотоцький О.* «Слав'янська» політика в українській справі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 469.

<sup>553</sup> «Однакового з “Славянським обществом” типу було засноване р[оку] 1902 “Галицько-руське общество», тільки менш активне. Тут “подвизалися” в більшості ті самі особи, що брали участь і в “Славянском] обществе”: В[олодимир] Бобринський (брав участь усюди, де могла бути мова про мазепинців), А[нтон] Будилович... Д[митро] Вергун». *Лотоцький О.* «Слав'янська» політика в українській справі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 465–466.

<sup>554</sup> Вергун Дмитро Миколайович — редактор віденського журналу «Славянский век» у 1900–1905 рр.

<sup>555</sup> Філевич Іван Порфирівич — професор історії Варшавського університету.

<sup>556</sup> Псевдонім Віктора Онуфрійовича Піснячевського.

<sup>557</sup> Погодін Олександр Львович — російський вчений-філолог.

<sup>558</sup> Козловський Всеволод Олександрович — редактор «Громадської думки» та «Літературно-наукового вістника».

<sup>559</sup> Білоусенко О. Нова Рада, Український літературний альманах під редакцією М. П. Старицького, О. П. Косач, Л. М. Старицької, І. М. Стешенка, Київ, 1908 / *О. Лотоцький* // Літературно-науковий вістник. — Львів; К., 1909. — Т. 46. — Кн. 6. — С. 597–599.

<sup>560</sup> Рудченко Іван Якович — український етнограф.

<sup>561</sup> Псевдонім Панаса Яковича Рудченка.

<sup>562</sup> Білоусенко О. Нова поетична сила / *О. Лотоцький* // Літературно-науковий вістник. — Львів; К., 1909. — Т. 47. — Кн. 7. — С. 4–16.

<sup>563</sup> Лисенко Микола Віталійович — український композитор.

<sup>564</sup> Лисенко Андрій Віталійович — брат М. Лисенка.

<sup>565</sup> «Видавці Гранати спочатку планували втиснути наше підприємство як відділ у ширше многотомове видання “Народи Росии”, але врешті погодилися на видання окремої української енциклопедії в чотирьох томах». *Лотоцький О.* Енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 157.

<sup>566</sup> Кревецький Іван Іванович — історик Галичини, завідувач бібліотеки НТШ у Львові.

<sup>567</sup> Лозинський Михайло Михайлович — журналіст, співробітник газети «Рада».

<sup>568</sup> Сучасна назва — Тарту.

<sup>569</sup> Стебницький Петро Януарійович.

<sup>570</sup> «Село» — щотижневий часопис під редакцією М. Грушевського. Виходив у Києві протягом 1909–1911 рр.

<sup>571</sup> Ямпольська Ганна Платонівна — знайома М. Грушевського.

<sup>572</sup> Див. прим. 5.

<sup>573</sup> Див. прим. 531.

<sup>574</sup> Див. прим. 293.

<sup>575</sup> Пс. 87: 18.

<sup>576</sup> «Бідність української лектури для дітей спонукувала мене працювати над збільшенням тої лектури. Найперше писав я для власних дітей. У народних піснях наших єсть багато матеріалу такого педагогічного значіння, що з ним трудно порівняється штучна поезія, як рівно ж єсть багато таких високо драматичних моментів, що на тому тлі не тяжко утворити відповідне оповідання. Той пісенний матеріал, вибраний мною з наших таких багатих етнографічних збірників та зібраний безпосередне з народних уст у шкільні мої роки, й служив для мене основою в літературних спробах у згаданому напрямі... Друге видання мого “Вінка” погодився друкувати знаний московський видавець Ів[ан] Дм[итрович] Ситін. Р[оку] 1911 й вийшла в світ та книжка розміром більш 500 сторін, багато ілюстрована (більш 100 малюнків)». *Лотоцький О.* Літературна праця // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 194, 196.

<sup>577</sup> Ситін Іван Дмитрович — петербурзький видавець.

<sup>578</sup> «Я запропонував запросити на фактичного редактора економічного відділу Мих[айла] Ів[ановича] Туган-Барановського. Кандидатуру сю зустрінуто скептично з тої причини, що М[ихайло] І[ванович] Туган-Ба-



рановський до того часу далеко стояв од українських інетересів, навіть в своїх наукових працях не виявляв зацікавлення спеціально тереном українським...». *Лотоцький О.* Енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 160.

<sup>579</sup> «“Малоросія — казав він (розуміється по-російськи, як і всі засідання, з огляду на участь росіян, провадилося в російській мові), — так органічно увійшла в економічний оборот цілої Росії, що я не уявляю які сторони та як саме можна було б виділити для окремого дослідження як факти українського значіння. І я не гадаю, щоб такі досліди, коли б були й можливі, могли б скласти цілий том. Але в кожному разі з інтересом послухаю, який єсть план щодо сього”». *Лотоцький О.* Енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 162.

<sup>580</sup> «Склад і текст видання було вже усталено, тому було можливо передати те видання якомусь сторонньому, приватному видавцеві, застерігши лише, щоб було дотримано видання в тому вигляді, який мав “Кобзар” у двох попередніх виданнях; тим більше можна було се зробити, що через рік уже кожний мав право видавати твори Шевченка. З моєї ініціативи зацікавився справою московський видавець І[ван] Д[митрович] Ситін, але поінформувавшись в цензурних сферах, запропонував деякі купюри; та на те не могли петербурзькі українці погодитися. Були відомості, що й Ситін дістав листа з застереженням од тих “самоотверженних” землячків, які протестували проти повного видання “Кобзаря”». *Лотоцький О.* Видання повного «Кобзаря» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 139–140.

<sup>581</sup> Государственный контроль, 1811–1911. — СПб.: Государственная типография, 1911. — 358 с.

<sup>582</sup> Див. прим. 309.

<sup>583</sup> Див. прим. 293.

<sup>584</sup> Див. прим. 5.

<sup>585</sup> Лист М. Славінського до М. Грушевського від 22 вересня 1911 року // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 45–47.

<sup>586</sup> Шероцький Костянтин Віталійович — мистецтвознавець, художник.

<sup>587</sup> *Рудницький С.* Очерк географии Украины // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — СПб.: типография т-ва «Общественная Польза», 1916. — С. 361–380.

<sup>588</sup> Русов А. Статистика украинского населения Европейской России. Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — СПб.: типография т-ва «Общественная Польза», 1916. — С. 381–406.

<sup>589</sup> Грушевська Ольга Олександрівна — дружина О. Грушевського.

<sup>590</sup> *Томашевский С.* Угорская Русь // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — СПб.: типография т-ва «Общественная Польза», 1916. — С. 421–426.

<sup>591</sup> Охримович В. Галиция // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — СПб.: типография т-ва «Общественная Польза», 1916. — С. 407–418; його ж Буковина. — Там само. — С. 419–420.

<sup>592</sup> Залізник Микола Кіндратович.

<sup>593</sup> Дорошенко Володимир Іванович.

<sup>594</sup> Кузеля Зенон Францискович.

<sup>595</sup> Лист В. Дорошенка до О. Лотоцького від 25 липня 1912 року // ЦДАК України. — Ф. 1225. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 1–2.

<sup>596</sup> «В Петербурзі ж довелось мені познайомитись з так само інтересною постаттю новонаверненого українця Івана Миколайовича Полторацького. Виростав поза Україною, приїхав на рідну землю вже в зрілі літа, і тут очі його розкрилися на рідну справу. Приїздив до Петербургу на короткий час, у справах українського асекураційного товариства, в якому він працював разом з Ф[едором] П[авловичем] Матушевським. Людина розумна, повна енергії. До українських справ ставився з палом прозеліта. На жаль, дочасно помер на початку 1914 р[оку]». *Лотоцький О.* Столичні гості // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 163.

<sup>597</sup> Іванов Сергій Олексійович — член IV Державної думи від Києва.

<sup>598</sup> «Член Думи Савенко, сей, як про його висловився другий київський депутат проф[есор] С[ергій] Іванов, “оратор известного установленного правительством образца”, фабрикуючи брехливі цитати з “Ради”, заявляє, що українцям “нужны те реформы, которые могли бы разрушить великую Россию”, що українство “грозит смертельной опасностью великому русскому государству”, повторює заявлені наклепи, що українські діячі підкуплені німцями та ставить дуже, на його думку, лукаве питання: до правительства якої держави звертаються українці та діячі українські за інструкціями». *Лотоцький О.* Третя Дума // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 69.

<sup>599</sup> Могилянський Михайло Михайлович.

<sup>600</sup> Книгарня «Літературно-наукового вістника» у Києві.

<sup>601</sup> Псевдонім Юрія Пилиповича Тищенка.

<sup>602</sup> Див. прим. 575.

<sup>603</sup> Див. прим. 599.

<sup>604</sup> Див. прим. 598.

<sup>605</sup> Каррік Валерій Вільямович — російський письменник і художник.

<sup>606</sup> *Грушевський М.* Археологічні сліди життя на українській території // його ж. Історія України-Руси. — Т. 1: До початку XI віка, видання друге, розширене. — Львів: Друкарня НТШ, 1904. — С. 18–41.

<sup>607</sup> *Вовк Хв.* Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці в Києві // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. I. — С. 1–32.

<sup>608</sup> *Вовк Хв.* Магдаленське майстерство на Україні // Записки НТШ. — Львів, 1902. — Т. XLVI. — Кн. 2. — С. 1–12.

<sup>609</sup> *Беляшевський Н.* Первобытный человек на берегах реки Днепра вблизи г. Киева // Киевская старина. — К., 1890. — № 4. — С. 1–21.

<sup>610</sup> *Партицький О.* Велика слов'янська держава перед двома тисячами літ. — Львів: Друкарня НТШ, 1889. — 100 с.

<sup>611</sup> *Партицький О.* Старинна історія Галичини. — Т. 1: від VII-ого віку перед Христом до року 110 по Христі. — Львів: Друкарня НТШ, 1894. — 390 с.

<sup>612</sup> *Грушевський М.* Анти: уривок з «Історії України-Руси» // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 6: 1895–1900. — Львів: Світ, 2004. — С. 452–464. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

<sup>613</sup> *Грушевський М.* Справа етнографічної приналежності осадників // *його ж.* Історія України-Руси. — Т. 1: До початку XI віка. — Видання 2-е, розширене. — Львів: Друкарня НТШ, 1904. — С. 42–61.

<sup>614</sup> *Грушевський М.* Словянська колонізація українсько-руської території // *його ж.* Історія України-Руси. — Т. 1: До початку XI віка. — Видання 2-е, розширене. — Львів: Друкарня НТШ, 1904. — С. 143–211.

<sup>615</sup> Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка. — Львів: Друкарня НТШ, 1895. — 123 с.

<sup>616</sup> *Паначовний М.* Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теперішньої Кубанської області та суміжних з нею місць // *Записки НТШ.* — Львів, 1893. — Т. II. — С. 5–61.

<sup>617</sup> *Грушевський М.* Спірні питання староруської етнографії // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 83–99. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>618</sup> *Костомаров Н.* Две русские народности (в переводе Ф. В.) // *його ж.* Історичні монографії Миколи Костомарова. — Тернопіль, 1886. — (Руська історична бібліотека; Т. 2).

<sup>619</sup> *Грушевський М.* Подніпров'є в другій половині XIII–XVI в. // *його ж.* Історія України-Руси. — Т. III: до року 1340. — Львів: Друкарня НТШ, 1900. — С. 205–238.

<sup>620</sup> *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 75–82. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

<sup>621</sup> Див. прим. 13.

<sup>622</sup> Корш Федір Євгенович народився 22 квітня (4 травня) 1843 р.

<sup>623</sup> *Корж Хв.* Хулителям Шевченка / Ф. Корш // *Літературно-науковий вістник.* — К., 1914. — Т. 65. — Кн. 2. — С. 288.